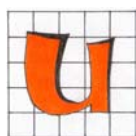

MEGGYESI TAMÁS:

VÁROSÉPÍTÉSZET

EGYETEMI JEGYZET

- kézirat -

Budapest, 2006

VÁROSÉPÍTÉS ZET

Tartalomjegyzék

Bevezetés	5. oldal
1.0. A VÁROSÉPÍTÉS ZET ALAPJAI	7. oldal
1.1. A környezet érzékelése és értelmezése	7. oldal
1.11. Az érzékelés természete	7. oldal
1.12. A genius loci	9. oldal
1.13. Az „arcuat”, imázs vagy karakter	10. oldal
1.14. Az idő szerepe a környezet érzékelésben	10. oldal
1.2. Városépítészeti dichotómiák	12. oldal
1.21. Organikusan nőtt és tervezett városok	12. oldal
1.22. Tematikus és nem-tematikus elemek	13. oldal
1.23. A tömegek és a terek dialektikája	13. oldal
1.24. Közterület és magánterület	14. oldal
1.25. Ünnepek és hétköznapok	15. oldal
1.3. Kompozíciós elvek	15. oldal
1.31. A térképzés elve	16. oldal
1.32. Az összetartozás elve	17. oldal
1.33. A harmónia és az egyensúly elve	19. oldal
2.0. TELEPÜLÉSI SZÖVETTAN (MORFOLÓGIA)	21. oldal
2.1. A halmaz	22. oldal
2.11. Nyílt halmazok	22. oldal
2.12. Zárt halmazok	22. oldal
2.13. Geomorf halmazok	23. oldal
2.2. A csoport	24. oldal
2.21. A csoportképződés történelmi típusai	24. oldal
2.22. Az udvar és a Radburn-elv	25. oldal
2.23. Tematikus parkok	26. oldal
2.24. Zárt épületcsoportok	26. oldal
2.3. A tömb	27. oldal
2.31. A tömb keletkezése	27. oldal
2.32. A tömb és a „close” egyesítése	28. oldal
2.33. A keretes beépítés kialakulása	28. oldal
2.34. A teleksor, mint egység	29. oldal
2.35. A beépítés szabadossága	30. oldal
2.4. A lineáris térszervezés	30. oldal
2.41. Az utcák közti szerepmegosztás elve	31. oldal
2.42. Az utcák keletkezésének körülményei	31. oldal
2.43. Az utca, mint növekedési és térszervezési modul	32. oldal
2.5. A centrális térszervezés	33. oldal
2.51. A központi hely tipológiája	34. oldal
2.52. A központi hely, mint tervezési modell	35. oldal
2.53. A centrális alaprajz, mint szimbólum	35. oldal
2.55. A szimmetria tengely, kihelyezett oriens	36. oldal

3.0. A KÜLSŐ TEREK VÁROSÉPÍTÉSZETE	36. oldal
3.1. A külső tér archetípusai	36. oldal
3.11. A megjelölt hely	37. oldal
3.12. A szabadon álló építmény tere	37. oldal
3.13. A megjelölt irány	38. oldal
3.14. A határolt tér és a térszín tagolása	38. oldal
3.15. A kerített tér és a térfal	39. oldal
3.16. A süllyesztett és a kiemelt tér	39. oldal
3.17. A fedett tér	40. oldal
3.2. Az udvar-terek	41. oldal
3.21. Az udvarterek szakrális eredete	41. oldal
3.22. Bevágott udvarterek	41. oldal
3.23. Épület-udvarterek	41. oldal
3.24. A keretes beépítés udvarterei	42. oldal
3.25. Nyitott udvarterek	42. oldal
3.3. Az utcák városépítészete	43. oldal
3.31. Az utca archetípusai	43. oldal
3.32. Az utcák alaprajzi vonalvezetése	43. oldal
3.33. Az utca magassági vonalvezetése	44. oldal
3.34. A keresztshelvény	45. oldal
3.35. A légtérarány	45. oldal
3.36. A térfalak és a beépítés jellege	45. oldal
3.4. A városi terek építészete	47. oldal
3.41. A városi tér archetípusai a szakirodalomban	47. oldal
3.42. A tömbtér	47. oldal
3.43. Reprezentációs terek	47. oldal
3.44. A közlekedési hálózathoz kötődő térfajták	48. oldal
3.45. A terek alaprajzi sajátosságai	49. oldal
3.46. A terek méretei és légtérarányai	51. oldal
3.47. A térfalak jellege	51. oldal
3.5. A kapcsolatok építészete	53. oldal
3.51. Az átmeneti tér	53. oldal
3.52. Fedett utcák és terek	54. oldal
3.53. A forgalmi terek építészete	55. oldal
4.0. VÁROSÉPÍTÉSZETI EGYÜTTESEK	56. oldal
4.1. A történeti városépítészeti együttesek archetípusai	56. oldal
4.11. Az organikus városépítészet öröksége	56. oldal
4.12. Városépítészeti együttesek idegen városszövetben	57. oldal
4.13. A tervezett történelmi városok	58. oldal
4.14. A tengelyek városépítészete	59. oldal
4.2. A modern városépítészet arcai	60. oldal
4.21. A kertváros	60. oldal
4.22. A lakótelep	60. oldal
4.23. Az új városközpontok	61. oldal
4.3. Régi városrészek megújítása	63. oldal
4.31. A megújítás fajtái	63. oldal
4.32. A szabályozás	64. oldal
4.33. Közterületek rehabilitációja	64. oldal
4.34. Akciószerű rehabilitáció	64. oldal
4.35. Átépitések	66. oldal
4.4. A régi és az új viszonya	67. oldal
BIBLIOGRÁFIA	68. oldal

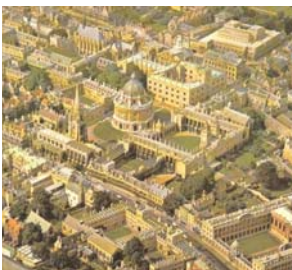
BEVEZETÉS

Az **építés** olyan tevékenység, aminek feladata a célnak megfelelő építmények létrehozása. Az építésben a megformáltság és a díszítés másodlagos szerepet játszik: a lényeg az elsődleges funkció betöltése. Az eredmény széles skálán mozoghat: az esetlegestől a műszakilag magas szinten szervezettig, és a közömböstől a tetszetősig. Az építés olyan szerepet játszik a társadalom életében, mint a szavak a köznyelvben, amivel sokmindent lehet közölni. Az **építészet** az elsődleges funkció maradéktalan teljesítése mellett már ki is szeretne fejezni valamit: az építető társadalmi rangját, díszítő kedvét, ízlését és kultúráltságát. Építészeti **minőségre** törekszik, és hivatását már művészi színvonalon űzi. Olyan, mint az irodalmi nyelv. Van azonban az építészetnek egy olyan szintje is, amelyik az építést már a **költészet** rangjára emeli, ahol a megformáltság intenzitása olyan magas fokú, hogy az elsődleges funkciótól már-már függetlenné is válhat: önálló **alkotásként** is megállja a helyét. Ide tartoznak a műemlékek, valamint a népi építészet emlékei is. Ezt **építőművészetnek** lehet nevezni. Ez az irodalomban megfelel a költészetnek. A három szint határai persze nem élesek, de a lényeg az, hogy **létezik** egy **értékskála**, aminek mentén az építési tevékenység produktumai elhelyezhetők, és hogy ez az értékskála **objektív** jellegű – annak ellenére, hogy megítélése szubjektív, és erősen függ a szemlélő műveltségétől.

A **városépítés és a városépítészet** fogalmait a fentiekkel csak bizonyos kiegészítések mellett állíthatjuk párba. Igaz, hogy a városépítészet az építészet legösszetettebb megnyilvánulása, de a város nem egyszerűen csak sok épületből áll, hanem minőségileg **más is**. Ez a **másság** mindenek előtt az egyes épületek egymáshoz és a környezethez való **térbeli viszonyában rejlik (1)**. Már két egymás mellett álló épület is több és más, mint külön-külön. De hiába kerülnének egymás mellé az építőművészet legnagyobb alkotásai, nem biztos, hogy azok egyben városépítészeti értéket is képeznének. A másik különbség az, hogy míg az építészet elsődlegesen a belső terekkel, az épület tömegével és megjelenésével foglalkozik, addig a városépítészet figyelme az épületek tömege és megjelenése mellett elsődlegesen **a külső térre irányul (2)**. Ebben az a paradoxon, hogy a tér önmagában nem alakítható, csak a határoló térfalak ill. építmények segítségével. A **városépítés** önmagában még nem más, mint létesítményeinek mennyiségi gyarapodása. De már ezen a szinten is megjelenhet egy olyan érték, ami az egyes – önmagukban talán még építészeti értéket sem képviselő – épületek pusztáa mennyiségén túl egyfajta térbeli rendben, a külső tér megformáltságában és környezeti minőségében fejeződik ki. Ahhoz tehát, hogy **városépítésze**től beszéljünk, az egyedi létesítmények **sajátos térbeli elrendezésére** és kapcsolataira is szükség van. A harmadik különbség az, hogy **a városépítészet közösségi műfaj (3)**: ahol nincsen közösség, ott fennáll a veszélye annak, hogy a város egyedi épületek halmazára esik szét. **Míg az építészet a szólisták művésze, addig a városépítészet kórusmű, és a kórus nem állhat csupa szólistából.** A történelem során persze egyetlen uralkodó vagy fejedelem akaratából is létrejöttek nagyszabású **városépítészeti együttesek**, amelyek általában egy-egy jeles építész keznyomát viselik. De a városépítészeti együttesek többsége nem egyetlen időszak alatt, hanem sokszor évszázadok során épült ki. Ehhez szükség volt az épületek egymáshoz való igazodásának közösségi akaratára, vagyis az értékudat és az ennek megfelelő szabályozás folyamatosságára. Ebből következik az is, hogy a városépítészet nem önálló tevékenység, hanem **a településtervezés szerves része (4)**. Már egyetlen új épület esetében is meg kell felelni a környezethez való illeszkedés követelményének, egy új épületcsoportot vagy együttest pedig az egész városra kiterjedő, az összes érintettel egyeztetett rendezési tervbe kell beilleszteni.

Az alábbi jegyzet a **városépítészeti legfontosabb rendező elveit** foglalja össze. Ezek az elvek részben a spontán nőtt történelmi települések tanulságaira, részben évezredes tervezési tapasztalatokra épülnek, vagyis a Településtörténet c. tárgyra épül. Ezért az anyagban nem különülnek el az analitikus jellegű: leíró, elemző részek a tervezési elvektől ill. módszerektől: minden, ami volt és van, - jó, vagy esetleg rossz ill. kritikai értelemben - modellértékű lehet a jövő számára is. Ami nem jelenti azt, hogy ne lehetne új tervezési elveket és módszereket kitalálni, de azt igen, hogy azok nem szakíthatnak radikálisan a jelenben is továbbélő lokális települési kultúra hagyományaival.

Az áttekinthetőség kedvéért az alábbiakban röviden ismertetjük az anyag felépítését és egyes fejezeteinek didaktikai jellegű egymásra épülését:

1. fejezet: **A VÁROSÉPÍTÉSZET ALAPJAI.** Ebben a fejezetben a városépítészeti szemlélet legfontosabb tematikus elveivel foglalkozunk: a jellegzetes **ellentéppárokkal** (nőtt/tervezett, tematikus/nem-tematikus elemek, tömegek/terek, közterület/magánterület), **az érzékelés természetével**, valamint a **klasszikus kompozíciós elvekkel** (térképzés, összetartozás és harmónia) foglalkozunk.

2. fejezet: **TELEPÜLÉSI SZÖVETAN.** Ez a fejezet a városépítészeti morfológiát olyan szempontból vizsgálja, hogy **az épített környezet elemei milyen elvek szerint rendezhetők el a térben.** Így szó van a **halmazról**, a **csoporról**, a **tömről**, valamint az építmények **lineáris**, majd **centrális** jellegű elrendeződéséről. Ez a megközelítés valójában a települések mikroszerkezetének leírását, értelmezését és tervezését teszi lehetővé.

3. fejezet: **A VÁROSI KÖZTEREK ÉPÍTÉSZETE.** Ebben a fejezetben -az előző komplementereként -azt vizsgáljuk, hogy **milyen elvek szerint alakíthatók az épített elemek közt kialakuló terek.** Alapelvünk ugyanis, hogy a városépítészeti valójában a **külső terek építészetének művészete.** Így beszélünk a **külső tér archetípusairól** (a megjelölt hely, a szabadon álló építmény tere, a megjelölt irány, a határolt és kerített tér, a süllyesztett és a kiemelt tér, a fedett tér, valamint az átmeneti tér), az **udvarterekről**, az **utcákról**, majd a **városi terek** építészetéről, valamint a **kapcsolatok építészetéről.**

4. fejezet: **VÁROSÉPÍTÉSZETI EGYÜTTESEK.** A városépítészeti együttes fogalma utcák és terek folytonos rendszerére, esetleg összefüggő történelmi városrészekre utal. Először a **történelmi**, majd a **jelenkori városépítészeti együttesek** legfontosabb típusait foglaljuk össze. Mivel mai feladataink jelentős része nem új városrészek létrehozására, hanem a régiek megújítására irányul, ebben az utolsó fejezetben a **régi városrészek megújításával** foglalkozunk, vagyis a **rehabilitációval** kapcsolatos legfontosabb városépítészeti elveket tekintjük át.

* * *

A jegyzet szövegében **vörös színnel** kiemeltük a fontosabb kifejezéseket és definíciókat. A szöveget csak jelzésszerűen illusztrálják ábrák; ahol ez közvetlenül kapcsolódik a szöveghez, ott azt ➔ jellel jelezzük. Kimerítő példatár összeállítására terjedelmi okok miatt nincs lehetőség; ezt az igényt csak az előadások bővebb vetített anyaga tudja pótolni, ami viszont CD-n hozzáférhető. A szóbeli vizsgán azonban előny, ha valaki saját tapasztalatából vett példákat is tud mondani.

* * *

A városépítészeti nem elméleti tudomány, hanem a gyakorlatot segítő **szemléleti és módszertani háttér**, ami csak a tervezési feladatok megoldása során képes alkotó erővé válni. Emellett fontos eszköz a látvány és a **tervanyagok értelmezéséhez**, vagyis elősegítheti a **kritikai érzék** kialakulását is. Vagyis a tárgy elsajátításának kritériuma a városépítészeti elvek **felismerése és alkalmazása** egy-egy konkrét példa kapcsán.

1.0. A VÁROSÉPÍTÉS ZET ALAPJAI

A városépítészeti¹ mibenléte nem olyan jellegű kérdés, amit egzakt módon meg tudnánk határozni. Nem önálló disziplína, hiszen *az építészeti és a településtervezés szerves része*. A városok és falvak mindenkor egy adott kor környezetkultúráját és világlátását fejezik ki, vagyis a városépítészeti példatárát nem csak a *településtörténet*, hanem a *jelenkor is* szolgáltatja. A városépítészeti nem lehet elválasztani a *városesztétikától* sem. És végül a városi környezet mindennapi életünk kerete, amibe csak felelősen és elkötelezett érték szemlélettel szabad belenyúlni. **A városépítészeti ezekről az értékekről szól.**

A városépítészeti mibenléte kibontásához először meg kell vizsgálnunk a *környezet érzékelésének természetét*, hiszen az épített környezet részéről nagyon sokféle benyomás ér minket, és mi is sokféleképpen reagálunk ezekre a benyomásokra. Végül megkíséreljük összefoglalni azokat az általános érvényű *rendező és kompozíciós alapelveket*, amelyeket korábbi kultúrák hagytak ránk örökül, és amelyeket figyelembe kell vennünk, ha ma is városépítészeti értékeket kívánunk létrehozni.

1.1. A KÖRNYEZET ÉRZÉKELÉSE

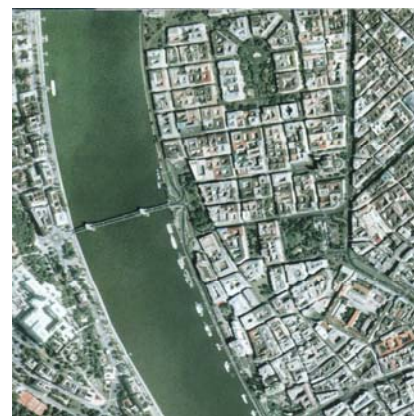
1.11. Az érzékelés természete

Környezetünket mind az öt érzékszervünkkel érzékeljük, noha a *látásnak* megkülönböztetett jelentősége van. Emellett fontos szerepet töltenek be a *hallás*, a *szaglás* és a *tapintás*, sőt, még az *ízlelés* is. Az érzékszerveinkhez érkező benyomásokat azonban rendezett *képzetek* ill. ismeretekre kell transzformálni ahhoz, hogy ösztönösen vagy tudatosan reagálni tudjunk rájuk. Ezek a képzetek maguk is sokfélék attól függően, hogy az érzékelésen belül milyen tudati, intellektuális, érzelmi, ösztönös vagy akaratlagos funkciók játszzák a főszerepet. Ugyanis nem csak befogadói vagyunk a környezeti impulzusoknak, hanem azokat fel is dolgozzuk, kiértékeljük, és a magunk módján *reagálunk* is rájuk. Az érzékelést ezért *kétirányú folyamatnak* kell felfognunk, amiben nem csak *befogadó*, hanem *aktív, reagáló* szerepet is játszunk. Az érzékelés – és rajta keresztül a megismerés – az ember és környezete közti *kölcsönhatás* része, és nem csupán passzív folyamat.

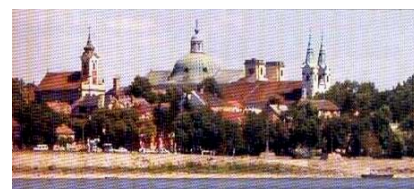
1.11.1. A *vizuális* jellegű képzeteink között elsősorban a **városképeknek** van meghatározó szerepük. Városkép önmagában minden olyan látvány, amiben a város identitása, jellegzetességei öltönek testet. **A város azonban különböző léptékekben igen eltérő képet mutat.** Ha repülőről nézünk le, vagy ha *térképet* tanulmányozunk (1), akkor egészen más látványban van részünk, mint ha kívülről közeledünk a városhoz, amikor is először *külső városképekkel* találkozunk. **A várossziluett vagy skyline (2)** pl. a táji környezetben távolról feltároló városképnek az éggel határos jellegzetes kontúr vonala, ami szinte a város kézzjegyének tekinthető. Közelebb érve a *belső városképek* különböző mélységben és részletességgel tárulkoznak fel. Kedvező domborzati adottságok mellett egy egész városrésze is rá lehet látni; ezt a látvány **települési tájnak (3)** is nevezhetjük. Az épületek közt járva ismét másfajta vizuális élményt jelentenek a változó **utcaképek (4)**. Az utcán végighaladva a látvány állandóan változik, és közben **városképi eseményekben (5)** lehet részünk. A városképi esemény olyan egyedi,

¹ A városépítészeti helyett inkább a „**településképzés**” kifejezést kellene használnunk, hiszen az alábbiak nem csak városokra, hanem falvakra is vonatkoznak. Ez a szóösszetétel azonban a magyar szakmai nyelvben mindmáig nem terjedt el.

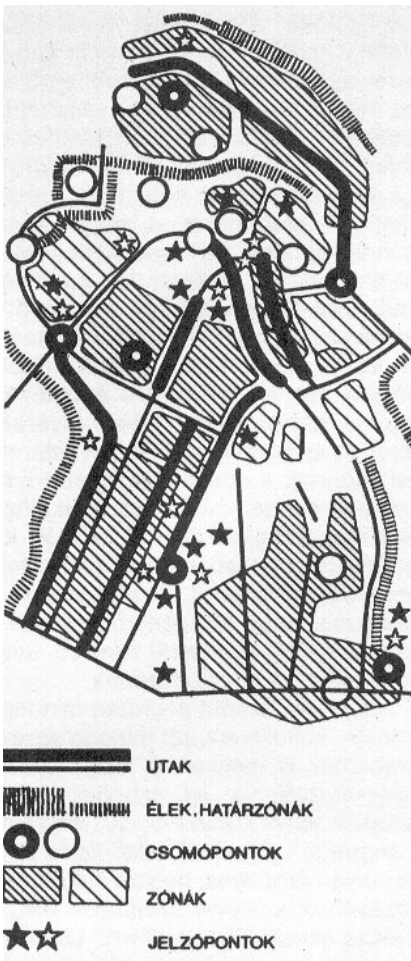
Városképek különböző léptékben és időben:

- ▲ Pest térképe 1821-ben (részlet)
- ▲▲ Pest ortofotója (részlet)
- ◀ Firenze várossziluettje
- ▼ Vác várossziluettje a Dunáról
- ▼▼ Budapest: „települési táj” a Műegyetem egyik 3. emeleti ablakából

Felül Budapest, az Uri utca és a Szentháromság utca sarka, alul pedig a Bécsi út 30-as években épült városi házainak homlokzata. A város- ill. utcakép részletezett-sége alapvetően függ a látvány léptékétől.

p Kevin Lynch felvétele Bostonról - ahogy a város a megkérdoztetek tudatában él. Az 5 elem változó intenzitással, a válaszok gyakoriságának megfelelően rajzolódik ki.

jellegzetes, a tematikus képelemekből kiugró építmény, térszituáció vagy egyéb látványosság, ami változatosságot és jelentést visz az egyébként homogén utca képek sorába. Ilyen városképi esemény lehet pl. egy tört vonalú utca zárt térhatása, egy átjáró kapu által keretezett városképi látvány, egy kiugró, jelentős építmény megjelenése, vagy egy tájképi elem belépése az utca képkébe. Az utcán járva általában csak a túlsó oldal térfalának egy részét érzékeljük, az innenső oldalon leköti a figyelmünket a földszint, az ú.n. „**humán zóna**”, amihez testközelbe érkezünk (6). És minél közelebb jutunk egy épülethez, annál inkább előtűnnek **a részletek világa** (7); kevésbé érzékeljük az egészet – jóllehet sokszor a részletekben is benne lehet a város egészének a karaktere. Fontos megfigyelés, hogy a különböző léptékszinteken nyert vizuális képeknek nem csak a felbontása és részletezettsége, hanem tartalma, szerkezete és minősége is más: ami az egyik szinten rendezettnek látszik, az a másikon esetleg kaotikus – vagy fordítva. **A látvány és a mögötte rejlő struktúra tehát alapvetően függ a vizuális képzet léptékétől.** A tervezés egyik fontos módszere lehet az, hogy a végigjárás során feltáruló városképekben milyen kiegészítésekre, vagy bántó, zavaró hatások csökkentésére ill. megszüntetésére lenne szükség. Egy új létesítmény elbírálásának fontos szempontja, hogy miként illeszkedik be a kialakult városképkébe.

1.11.2. A **kognitív jellegű képzetek** a tudatunk küszöbén, emlékezetünkben élő rendezett és értelmes városképek, ú.n. **mentális képek**, amik segítségével tájékozódunk. A városkép filmjének az emlékezet a vágóasztala. Mindenki magában hordozza saját szubjektív városképét, de az azonos helyen élők tudatában sok az egymást átfedő, közös elem. Kevin Lynch, amerikai építész 1960-ban publikált könyvében (The Image of the City) szociológiai módszerek segítségével hívta elő az emberekben a saját városokról élő többé-kevésbé közös mentális képet, amiben a következő városképi ill. városszerkezeti elemeknek volt meghatározó szerepük:

Utak (paths). Az utakhoz a városban való mozgásunk kötődik; gyalogosan, kerékpárral, autóval, tömegközlekedéssel haladunk rajtuk. A legtöbb ember számára belső városképük legfontosabb elemei a főutak: térbeli összefüggéseket adnak, általuk tájékozódunk a környezetben és a város különböző elemeit is az utakhoz kötjük.

Határvonalak (edges). A város lineáris, elválasztó jellegű elemei: természetföldrajzi határok (pl. folyó, erdő, vagy épített választó vonalak, mint pl. városfal, kerítés, árok, stb.), forgalmi utak, amiken nehéz átkelni, vasúti töltés stb.. A határvonalak városrészeket, különböző karakterű, rendeltetésében is eltérő jellegű területeket különítenek el. A belső városképnek ezek az elemei tudatunkban sokszor akadályként jelennek meg.

Városrészek (districts), **zónák** A város kisebb-nagyobb jellegzetes, egymástól eltérő megjelenésű és rendeltetésű területei, amelyek az ott élők számára az identitástudat meghatározó hordozói. A városrészek lehetnek gazdagok, szegények, régiek vagy újak, zajosak vagy csendesek, de mindig karakteresen különböznek egymástól. A tudatunkban élő városrészeknek nevük van

Csomópontok (nodes). A városi élet centrumai, olyan helyek, ahol a városi funkciók besűrűsödnek. Többnyire forgalmi csomópontok is, ahol az emberek leggyakrabban találkoznak. Mindenki számára átjárható, fontos kommunikációs helyek, egyben az azonosítás és a tájékozódás eszközei.

Jelzőpontok (landmarks). A külső és belső városképet egyaránt meghatározó, kiemelkedő jelentőségű épületek, természeti képződmények. Többnyire magas építmények, vagy könnyen azonosítható, karakteres városképi események. Sokszor a csomópontokhoz kapcsolódóan is fontos szerepet játszanak a város identitásában és a tájékozódásban.

A fenti városszerkezeti és városképi elemek jelenléte ill. sűrűsödése jól jellemzi a környezet gazdagságát, hiányuk pedig arra utal, hogy milyen irányba kellene a fejlesztési energiákat terelni ahhoz, hogy élhetőbb városban élhessünk.

1.11.3. Az **identitástudat** jellegzetesen a mentális képnek egy olyan dimenziója, amiben a környezet és a benne élők kölcsönhatása fejeződik ki. Komplex életérzés, ami a helyben való tartós lakozás tapasztalatának eredménye, egyfajta „**lokális közérzet**”. Ebben fontos szerepe van magának a helynek, de a megszokott vizuális látványelemek mellett inkább a környezet általános minőségére vonatkozik, aminek kialakításában az ott élők közössége is részt vesz. Ez a közérzet ösztönös reakciókat: ragaszkodást, szimpátiát, közömbösséget, vagy éppen ellenérzést vált ki bennünk. A **hely tudata** a környezet fizikai adottságaihoz kapcsolódik, de nem annak tulajdonsága: inkább az ott élők tudatában él. Ehhez a képzethez tartoznak a szomszéd-sági kapcsolatok, a környék „belakottsága”, a megszokott szolgáltatások, a munkahelyek és a szabad idő eltöltésének választéka, vagy a hagyományos életforma. Ezt a lokális közérzetet olyan tényezők is alakíthatják, mint pl. a biztonság, az emberek viselkedése, vagy az eladók kedvessége stb.. Mindezek nem csak *reaktív*, hanem *aktív* szerepet is játszhatnak a környezet alakítását érintő döntések befolyásolásában. Ellenkező előjellel megnyilvánulhat a környezet elutasításában ill. az attól való elidegenedésben. Ez utóbbit fejezi ki a **helynélküliség** vagy az „**a-tópia**” fogalma, ami az identitás ellentéte.

1.12. A genius loci: a hely szelleme

A *hely szelleme* abban különbözik a *hely tudatától* (1. 11.3.), hogy míg az utóbbihoz általában egy térség lakóinak kollektív identitástudata kötődik, addig az előbbi **az embertől független szellemi tartalom**, amiben a hely egyedi karaktere, mint *lényeg*, és mint *teljesség* ölt testet. Ez a szellemi tartalom csak szubjektíve érzékelhető, de benne az egyéni és közösségi tapasztalatok összegződnek. Természetes helyeknek is lehet szellemük; némelyikük igen erős identitással rendelkezik (pl. a Hortobágy, a Badacsony, vagy a Gellért hegy). Az épített helyek mindig természetes helyekre épülnek, így azok szellemiségében osztoznak, de mint a teremtő és fenntartó emberi szellem alkotásai azoknál összetettebb szellemiséget képviselnek. Nem csak egy térség vagy egy városrész, hanem egy fa, egy ház és benne egy szoba, egy utca, egy település, egy táj vagy egy egész régió esetében is beszélhetünk a hely szelleméről. A hely szelleme általában nem változik – ellentétben a **kor szellemétől**, ami viszont független a helytől. A hely megragadásának egyik fontos eszköze a *megnevezés*. A név sűrített formában mindig valamilyen lényegre fejez ki, ezért megváltoztatása felelőtlen. E nehezen megfogható, de annál fontosabb fogalom értelmezéséhez különbséget kell tennünk *hely* és *tér* között. E különbséget először filozófiai szinten *Martin Heidegger* fejtette ki, de klasszikus megfogalmazása *Hamvas Béla* nevéhez fűződik:

„A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, ha csak nem kivételes, minden esetben pontosan vonalakkal határolható, területe négyzetmilliméterre kiszámítható, és alakja körzővel megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra, A hely mindig festmény és rajz, és nincs belőle több, mint ez az egy. A térnek képlete, a helynek géniusza van.”

Hamvas az „Az öt géniusz” c. esszéjében megkísérli az ország tájainak és településeinek jellemzését a bennük megnyilvánuló szellemiség alapján, és ezzel egy „szakrális földrajz” alapjait veti meg. Eszerint megkülönböztethetők egymástól

- a ködös, erdős-hegyes és erdőkben gazdag *észak*,
- *kelet* végtelenbe vesző sztyeppével és síkságaival,
- a mediterrán, napsütötte és derűs *dél*,
- a polgárosodott és civilizált *nyugat*,
- valamint *Erdély* géniusza.

Hamvas szerint nálunk **az öt géniusz mindegyike mindenütt jelen van, de különböző arányokban**. Magyarország minden települése, a városrészek, sőt, néha egy-egy utca vagy tér is jellemezhető e géniuszok valamilyen kompozitumával. *Christian Norberg-Schultz* is megkülönbözteti a hétköznapi értelemben vett pragmatikus, érzékelhető, kiterjedés jellegű és egzakt módon leírható építészeti térfogalmakat az **egzisztenciális tértől**. Az egzisztenciális tér olyan jelentések együttese, amiben kifejezésre jut az embernek egy adott kultúrában gyökerező, de

A hely szelleme:

hasznos társasjáték: ki kell találni a képekről, hogy a világ mely tájairól származnak, és néhány szóval jellemezni a hely karakterét és szellemét! ↓ (megfejtés alul)

1. egy falusias utca Szekszárdon: az alföldi és a mediterrán géniusz keveredése
2. egy arab kasbah a forró égöv sivatagos környezetben;
3. egy északamerikai város (Boston) látkepe az egy másra rétegződő övezetekkel;
4. egy görög szigeten fekvő falu, mediterrán karakterrel (Miconos);
5. Gent (Belgium), utcakép az északi európai gotika jellegzetes alkotásával

Megfejtés (felülről lefelé)

1,2
3,4

Jellegzetes, egyedi arcualattal rendelkező utcaképek:

1. Sevilla, mediterrán karakterű utca
2. Magyarpolány, jellegzetes magyar falu
3. Párizs, Champs Elisée
4. Colmar, középkori fachwerkes épületekkel

személyes jellegű viszonya a helyhez, a tájhoz, a néphez, az országhoz, sőt, az egész kozmoszhoz is. Az egzisztenciális tér - szemben az elvont geometriai térrel - nem folytonos, és nem homogén: „erővonalai” helyenként összesűrűsödnek, máshol szinte eltűnnek. Ebből a szempontból alapvetően különbözik az építészeti tértől, noha ez utóbbi mindig kísérlet arra, hogy miként lehet az egzisztenciális teret kulturális jelentéssel is átítatott személyes struktúrára lefordítani.

1.13. Az „arculat”, imázs vagy karakter

Szemben *a hely szellemével (1)* (l. az 1.12. pontban), ami alapvetően objektív, tőlünk független tényező, és szemben az *identitástudattal (2)* (l. az 1.11.3. pontban), ami az ott élő emberek mentális ítélete környezetükről, egy adott utca, tér, városrész vagy település arcualatát elsődlegesen az épített környezet jellegzetességei, *karaktervonásai (3)* határozzák meg. A *karakter* alapvetően a hely *egyedi jellegű környezeti minősége*: olyan sajátosságok együttese, ami szerencsés esetben a szellemi természetű genius loci konkrét, fizikai megtestesülésének bizonyulhat. Norberg-Schulz szerint „Általánosságban le kell szögeznünk, hogy minden helynek van karaktere, és ez a karakter az alapja a világ meghatározottságának.” Míg az identitástudat csak a tartósan ott élők tudatában él, az arcualatot bárki érzékelheti és megítélheti, aki a városrészbe látogat. Mivel az arcualat minden esetben *egyedi*, leírásában óhatatlanul a más karakterű városrészektel való különbözőség is szerepet játszik. Ennek megfelelően mondhatjuk pl., hogy

Jellegzetes városkarakterek balról jobbra: falusias, kisvárosi, kertvárosi, külvárosias és nagyvárosi jellegű utcaképek

kisvárosias, falusias, külvárosias, vagy szuburbánus helyről van szó. A karakterhez ugyanakkor olyan humán jellegű dimenziók is hozzá tartozhatnak, mint pl. hogy érdekes, barátságos, marasztaló, vagy éppen ezek ellenkezője. Ennek megfelelően az arcualat a hely *változó dimenziója*, ami azt jelenti, hogy *tudatos alakítás tárgya* is lehet. Az adott hely arcualatának tudatosítása, továbbfejlesztése, alakítása, netán megváltoztatása elsősorban a rehabilitációs programok kidolgozása során jut szerephez. E programokhoz hozzá tartozik a hely „eladhatósága” és presztízse is: a város egészében elfoglalt hely, mindazon szolgáltatások és környezeti tényezők együttese, amik odavonzzák az embereket, és a fejlesztők, a beruházók számára is vonzó adottságot jelentenek.

A környezet változása az idő függvényében:

- A párizsi Place des Vosges a 17. század elején még katonai parádéknak adott helyet ▼
A szegedi Klauzál tér este ▼▼

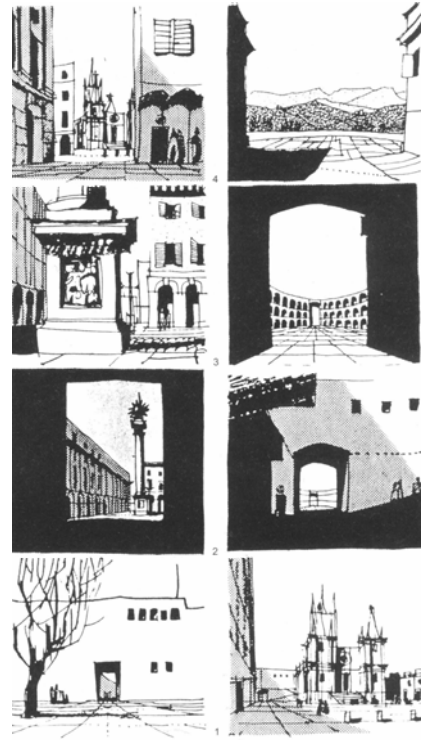

1.14. Az idő szerepe a környezet érzékelésében

A városképeket ideális körülmények között szokás felvenni. Kevesen gondolnak azonban arra, hogy a városok képe időben jelentős mértékben *változik*. Az idő szerepe több értelemben is meghatározó lehet: a napszakok és az évszakok változásai tükrében *(1)*, a végigjárás során, amikor is már nem elkülönült képeket, hanem egy összefüggő látványsort érzékelünk *(2)*, valamint magának az épített környezetnek az átalakulása nyomán *(3)*.

1.14.1. Ami a napszakokat, az évszakokat és az időjárás változó feltételeit illeti, mindenki tudja, hogy más a hangulata egy utcának vagy városképnek reggel, délben és este, nyáron, esőben, hóban, vagy egy ködös őszi napon. Ugyanígy más a hangulata az utcának hétfvégén, amikor a város elcsendesedik, egy-egy alkalommal kilitják a járműforgalmat a főútról, vagy amikor a főteret, ahol napközben piac volt, estére színpaddá varázsolják stb... Régen az ünnepek és a látványos felvonulások jelezték a naptári idő ciklikus változásait. Ennek nem csak a városképeket feldolgozó festők vannak tudatában, hanem mi is, és alkalmazkodunk hozzá. A városépítészetnek reagálnia kell a változó körülményekre. Az árkád pl. megóv a napsütéstől és az esőtől, az éjszakai világítás nem csak a tájékozódást könnyíti meg, hanem új, reprezentatív arcualatot kölcsönöz a városképnek, a Dunapart egy időre plázssá változtatható stb. A városnak az idő változásához való alkalmazkodása viszonylag újkeletű igény, lehetőségei még egyáltalán nincsenek kihasználva.

1.14.2. A belső városképek, utcaképek **mozgásunk közben állandóan változó látványt** nyújtanak. A végigjárás, vagyis a **lineáris látványelemzés** módszerét használják az *utikalauzok*, a baedeckek is: a városon belül kijelölnek egy útvonalat, ami felfűzi a turisztikai vagy városképi szempontból jeles látnivalókat. A végigjárás logikája és az egymást tér-időben követő városkép-sorok láncolata hozta létre a **szekvenciális (szakaszos) látványelemzés** módszerét is, amit *Gordon Cullen* dolgozott ki először 1961-ben, és ami a belső városképek feldolgozásának gyakran használt módszerévé vált. A szekvenciális látványelemzés egyetlen utca vagy útvonal esetén is alkalmazható. Az eljárás lényege az útvonal önmagában többé-kevésbé homogén karakterű szakaszokra való felbontásában, a csuklóponti szerepet betöltő terek, utcacsatlakozások, valamint az egyedi jellegű városképi események egymást követő rögzítésében, elemzésében és értékelésében rejlik. A végigjárás emlékeztet a zenei tételek időben kibontakozódó világára. A módszer összeköthető a „minimális beavatkozás” programjával is: a látványelemzés ilyenkor kitérhet azokra a kisebb városképi anomáliákra és fejlesztési lehetőségekre, amik révén jelentősen javítható az adott útszakasz összképe. A szekvenciális látványelemzés ezzel közvetlenül **tervezési módszerre** is válhat, a rehabilitációs műveletek pedig néha egy-egy meghatározott útvonalra koncentrálnak.

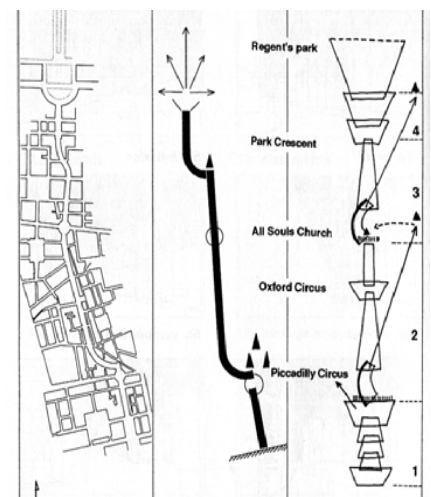
▲ Gordon Cullen rajzai város adott útvonalán feltáruló jellegzetes városképi elemek egyfajta katalógusát nyújtják.

1.14.3. Végül érzékeljük környezetünk **időbeli változását is**. Egy település sohasem marad változatlan; még ha nem is történik semmi, egy idő után megváltozik: elöregszik, vagy éppen mi öregsünk meg, és másként nézünk rá. Korunkban különösen fontosnak tartjuk a történelmileg kialakult városrészek és a jellegzetes épületek megőrzését és megújítását: ők az adott hely időbeli **folytonosságának** megtestesítői, aminek jelentős értéknövelő hatása lehet a környezetre, miközben növeli az identitástudatot. A régi városrészek utcái és terei, sőt, telekrendszere is a viszonylagos állandóságot képviselik, amihez képest az épületállomány gyorsabban változik. Környezetünk időben átalakul: az épületek elavulhatnak, kicserélődhetnek, új utcák, terek és épületek jelenhetnek meg, aminek eredményeképpen a megszozott városképek fokozatosan – néha radikálisan – megváltoznak. A városépítészet egyik célja éppen az, hogy e változásokat kedvező mederbe próbálja terelni. Ezért a településtervezés valójában nem más, mint a **változások kezelése** („management of change”).

1.15. A városépítést, mint megismerési és alkotási folyamat

Az érzékeléstől a megismerésen át az alkotásig hosszú út vezet, amit számos tudomány kutat. Minket most az érdekel, hogy a városépítést, mint disciplina hogyan segít a környezet megismerésében és tudatosításában, valamint ennek fordítottja: a tervezés, az alkotás folyamata miként válhat a valóság fölfedezésének forrásává.

1.15.1. **A megismerés kategóriái.** A környezetet nem csupán az érzéki benyomásokon keresztül ismerjük meg: az ily módon szerzett nyers információkat részben neveltetésünk révén, részben tanulmányaink során elsajátított kategóriák és fogalmak szervezik rendezett tudássá. Az előbbieket inkább öntudatlanul, az utóbbiak inkább műveltségünk részeként, tudatosan alkalmazzuk. Valójában előítéleteknek is mondhatnánk őket, de olyan előítéleteknek, amelyekre szükségünk van. Neveltetésünk révén hozzánk közelebb állónak fogjuk érezni az olyan épületeket, utcákat és települési környezetet, amihez hasonlóan mi is felnőttünk. Ízlésünk is kezdetben inkább a családi környezetünkben gyökerező értékrendszerből fakad, de a tanulás, a művelődés, a külföldi utak, a szakmai ismeretek elsajátítása és az olvasmányok egyrészt kitérítik látókörünket, másrészt fejlesztik, átalakítják, finomítják korábbi értéktudatunkat. A városépítészet egy olyan disciplina, amelyik rengeteg új fogalommal ismert meg. E fogalmak más megvilágításba fogják helyezni korábbi ismereteinket, vagyis új vonatkoztatási rendszert kínálnak a régiek helyett. Azt mondhatnánk, hogy az új fogalmi rendszer látszólag csak eszköz, amivel a jelenségek leírhatók, valójában **új ismeretek** befogadását is lehetővé teszik, miközben a régiek átértékelésére készítetnek. A szakmai kategóriák ily módon a megismerésnek és műveltségünk növelésének is eszközei, aminek révén világlátásunk is kiszélesedik.

▲ A londoni *Regent Street* szekvenciális látványelemzése P. Panerai módszertani vázlatán.

▼ *Venecia* egy részének térképe a városképi szempontból ajánlott útvonal bejelölésével. Valójában a baedeckek is hasonló módszert alkalmaznak.

Néhány olyan, e tárgy keretében (is) használt fogalom, amelyiknek az elsajátítása és alkalmazása segítségével a jelenségeket másként éljük meg:

- tematikus és nem-tematikus elemek
- dichotómiák
- identitástudat, arculat (imázs)
- városképi események
- városépítészeti dichotómiák
- kompozíciós elvek
- harmónia és egyensúly
- városi szövet
- települési szövet
- nyitott és zárt halmazok
- tematikus parkok
- az utcák közti szerepmegosztás elve
- központi tér
- orientáció
- oriens
- lineáris és centrális térszervezés
- tengelyes térszervezés
- utcák és terek légtérarányai
- a megjelölt hely és irány
- határolt és kerített tér
- köztér
- áramló tér
- udvarterek
- a városi tér archetipusai
- átmeneti tér
- szekvenciális látványelemzés
- stb...

New York ▼ merev, szerkesztett alaprajzán a telespekuláció spontán beépítés kialakulásához vezetett, míg Velence ▼▼ esetében maga a városszövet organikus jellegű.

1.15.2. Az alkotás, mint megismerés. Mint említettük, a városépítészet rokona a városesztétikának is. Az esztétikát legtöbbször a „szép” kategóriájával hozzák összefüggésbe. Pedig az esztétika eredetileg *megismerést* jelentett. Köztudott, hogy aki csinálja is, annak több tapasztalata, ismerete van a dologról, mint annak, aki csak beszél róla. A városépítészet elvei valójában csak akkor válnak vérünné, csak akkor leszünk képesek arra, hogy akár kritikai, akár szervezési, akár alkotói szinten sikerrel alkalmazzuk, ha magunk is megpróbáljuk művelését. *A gyakorlat ennek következtében maga is a megismerés eszköze*, aminek jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Persze az alkotásnak, így a településtervezésnek is mindig vannak funkcionális, gazdasági és esztétikai dimenziói, de legalább ennyire fontos, mint *megismerési folyamat*. A feladat természetével, a környezeti adottságokkal, azok történelmi háttérével való megismerkedés, a mások véleményével, érdekeivel stb. való konfrontáció, és végül *saját alkotói készségünk korlátainak sokszor fájdalmas megtapasztalása és állandó, kritikus meghaladása nélkül nincsen igazi megismerés.*

1. 2. VÁROSEPÍTÉSZETI DICHOTÓMIÁK¹

A városépítészet értelmezése során – az építés és az építészet fogalompárja mellett – további jellegzetes kettősségekre bukkanunk: ilyenek a nőtt és/vagy tervezett város ill. a tudatos és/vagy ösztönös tervezés, geometrikus és/vagy organikus rend, a tematikus és/vagy nem tematikus elemek, az épített tömeg és/vagy tér, vagy a közterület és a magánterület viszonya. Ezek az ellentétpárok, vagy dichotómiák olyan ellentétes, de egymást kiegészítő, poláris fogalmak, amelyek nélkülözhetetlenek a valóság sokféleségének és gazdagságának megértéséhez és alakításához.

1.21. Organikusan nőtt és tervezett városok

Az organikusan nőtt városokat leegyszerűsítve a *spontán* létrejött, a *kaotikus* és a *szabálytalan* fogalmával társítjuk, szemben a tervezettekkel, amelyek tudatos és racionális megfontolások eredményeként jönnek létre, és ennek megfelelően szabályosak, rendezettek. A valóságban azonban ez a két minőség nem állítható szembe egymással ilyen radikálisan. A nőtt városok is rendelkezhetnek ugyanis a tervszerűség és a rendezettség vonásaival, míg a tervezett városok esetében is megfigyelhetők – főleg az időben elhúzódó megvalósítás, vagy a későbbi átalakítások nyomán – a spontán fejlődés ill. változás nyomai. Egy utca vagy tér határoló térfalai általában telkenként, időben elhúzódva épülnek be, jóllehet e térfalak helyét korábban, tudatos megfontolás alapján jelölték ki, és az épületek egységes megjelenését építési szabályozással biztosították. Az amerikai városok felhőkarcoló negyedei merev rendben kiosztott telektömbökön épültek fel, de a beépítés – különösen ami az épületmagasságot illeti – a liberális szabályozás eredményeként spontán módon, festői összevisszaságban jött létre. A kertváros mozgalom jegyében pedig olyan új városokat vagy városrészeket is terveztek, amelyek a nőtt városok bizonyos alaprajzi és városépítészeti vonásait próbálták utánozni abban a reményben, hogy ezzel az „ortogonális kultúra” jegyében felépült és unalmas telepesvárosokkal egy festői és hangulatos környezet-kultúrát állíthatnak szembe. Az organikusan nőtt városok felértékelődésének azonban van egy olyan hatása is, ami a racionálisan kezelhetővel szemben egyrészt a *pastiche*² ill. a *másodlagos*, másrészt az *esetleges* és az *önkéntes* kategóriája legalizálódik. A giccs, mint kereskedelmileg eladható minőség nem csak az építészetet fenyegeti. Az idealizált, általában középkori eredetű városalakzatok utánérése nem lehetetlen, de nehéz és veszélyes városépítészeti vállalkozás.

Mindezek ellenére más esztétikai minőséget tulajdonítunk egy spontán nőtt, mint egy tervezettnek. A nőtt városok közelebb állnak a természet alkotásaihoz, és értékük inkább festőiségükben, változatosságukban és emberi léptékükben rejlik. A tudatos alakítás szándéka azonban egyiküktől sem vitatható el, legfeljebb *a tudatosság mértékében és a beavatkozás léptékében és jellegében lehet különbséget tenni*. A nőtt városokat úgy is lehetne jellemezni, hogy azok apró döntések sorozatával jöttek létre – szemben a tervezettekkel, amelyek részleteit is egyetlen átfogó terv határozza meg. El kell fogadnunk, hogy mindkét irányultságnak megvan a maga helye a városépítészeti értékek univerzumában.

¹ A *dichotómia* görög szó, és kettősséget, ellentmondásosságot, egyben belső feszültséget jelent.

² A *pastiche* francia szó, és szó szerint utánzatot jelent. Pastiche pl. egy olyan új lakóház, amelyik úgy szeretne kinézni, mintha valódi parasztház lenne. Pastiche minden, az eredeti látszatát keltő hamisítvány.

1.22. Tematikus és nem tematikus elemek

A települések általában olyan részekre bonthatók, amin belül a telkek mérete és a beépítés jellege közel homogén. Amennyiben ezek a település-részek szerves fejlődés eredményeképpen jöttek létre, **természetes övezeteknek** is tekinthetők. Megfigyelhető, hogy az ilyen övezetekben az épületnek a telekhatárokhoz, a szomszédokhoz és az utcához való viszonya mindig azonos jellegű szabályokat követ. Az adott területen ismétlődő telkeket és épületeket **tematikus elemeknek**, a telekhatárokhoz, a beépítésnek a szomszéd épületekhez és az utcához való viszonyát pedig **tematikus kapcsolatoknak** hívhatjuk. A települési szövetben azonban lehetnek olyan építmények és kapcsolatok is, amelyek **egyedi jellegűek**, és nem illeszthetők be a tematikus elemek közé. Ezeket **nem-tematikus építményeknek** ill. **nem-tematikus kapcsolatoknak** nevezzük.

A települési szövet nem-tematikus elemeinek száma egy utcán vagy városrészen belül – legalább is a tematikus elemekéhez viszonyítva – általában kevés, megjelenésük ezért mindig feltűnő, jelentéssel teli. Az organikusan nőtt, vagy egységesen tervezett települési szövetben a nem-tematikus elemek többnyire a város közösségi életének megtestesítői, és másságuk ellenére általában szervesen illeszkednek a kialakult szerkezetbe. Gondoljunk pl. egy templom, a városháza, vagy a főtér megjelenésére történelmi városainkban. A probléma ott kezdődik, amikor az új épületek már nem a város közösségét képviselik, és szervesen ékelődnek bele az egyébként homogén települési szövetbe, és ezzel felborul a városrész morfológiai egyensúlya. A jelenkori városfejlődést ma éppen az a veszély fenyegeti, hogy az ingatlanfejlesztés az egyedi építési igények érvényre juttatásával **kaotizálja** a környezetet – még akkor is, ha köztük kiváló építészeti alkotások is vannak. Az ilyen helyeken kicsi az esélye annak, hogy városépítészeti értékek jöjjenek létre, a meglévő környezet harmóniáját pedig a felbomlás veszélyezteti.

1.23. A tömegek és a terek dialektikája

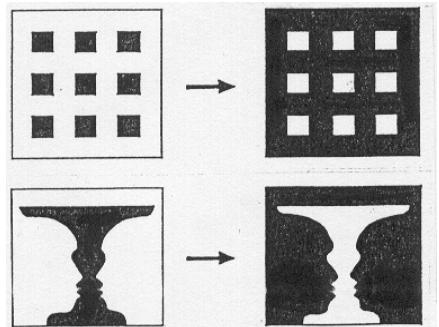
Ha egy várostérképre pauszt helyezünk, és befeketítjük az épületeket, de fehéren hagyunk minden mást, egy „fekete-fehér” tematikus térképet kapunk, amelyik csak az épített tömegeket ábrázolja. A tömegek egymáshoz viszonyított helyzete jellemző képet adhat a település vagy városrész struktúrájáról. Ez a kép persze elvont jellegű, hiszen a háttérben olyan különböző tér-elemek mosódnak össze, mint az udvarok, a kertek, a parkok, a beépítetlen területek, az utcák és a terek. Mégis jellemző módon tünteti fel **az épített tömegek eloszlását és egymáshoz való viszonyát**, ami alapvetően más lesz pl. egy családiházias övezetben, egy középkori eredetű városban, egy 19. század végi sűrűn beépített emeletes bérházias övezetben, vagy egy lakótelepen. Ez arra utal, hogy az épített tömegek – vagyis a tematikus elemek – térbeli eloszlása mindig jellemző egy adott övezetre, és hogy ezt az eloszlást az építmények közti tematikus kapcsolatokkal, valamint a beépítés sűrűségével és jellegével lehet leírni.

A 20. század 20-as éveiben létrejött ú.n. **alaklélektani iskola** szerint az alakot, a formát csak háttérrel együtt tudjuk érzékelni és értelmezni. Ha az alakot tömörnek, a háttérét pedig üresnek tekintjük, akkor rájövünk, hogy a kettő felcserélésével alapvetően megváltozik az alak jelentése is; ezt igazolják az alaklélektan híres ábrái. ➔ A fentiek figyelembe vételével a fekete-fehér ill. tömör-üres térképnek a **negatívját** is elkészítjük: ha az épületek helyett a szabad tereket feketítjük be, akkor „előhívtuk” a külső terek alakját és eloszlását. ➔ A szabad területek pozitív, „telt” képe egyértelműen rávilágít arra, hogy szemben az épületekkel, a külső terek többnyire **folytanosak**, egymásba átfolynak. Emellett azt látjuk, hogy egy utca vagy tér csak akkor olvasható utcának vagy térnek, ha a háttére, vagyis az épített tömegek által egyértelműen annak rajzolódik ki. Ez egy nagyon fontos tanulság: utcáról vagy térről csak akkor beszélhetünk, ha **vannak térfalai, ami mögött tömegek állnak**. A beépítés és a szabad terek egymást kölcsönösen meghatározzák. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy **a külső tér a városépítészet egyik legfontosabb témája**.

A tervezés a fentiek alapján **elvileg** kétféleképpen járhat el: vagy épített tömegeket helyez el a térben, vagy tereket alakít építmények segítségével. Az előbbi esetben az építmény a pozitív elem, a külső tér, mint háttér csupán maradvány, míg a másik esetben fordítva: a tér a pozitív elem, és az építmény – miután a tér önmagában nem értelmezhető – a tér létrehozásának eszköze, egyben háttére.

Stralsund középkori város rekonstruált képe. Világosan megkülönböztethetők a tematikus elemek (a zártosan beépült, magastetős lakóházak) a nem-tematikus elemektől (jelen esetben a tömegükkel és magasságukkal is kiugró templomok).

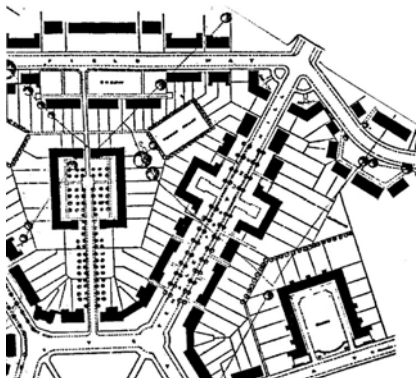

▲ Az üres és a telt formák dialektikája: az **alaklélektan** szerint a formákat csak háttérrel együtt tudjuk értelmezni. Az üres és a telt felcserélése megváltoztatja a forma jelentését.

▼ **Parma (1830) és Brazília (1960)** összehasonlító városszövet-elemzése egy 350x530 m-es területen jól érzékelteti a beépített és a szabad területek eloszlásának, egyben a kétféle kontextus alapvetően eltérő jellegét.

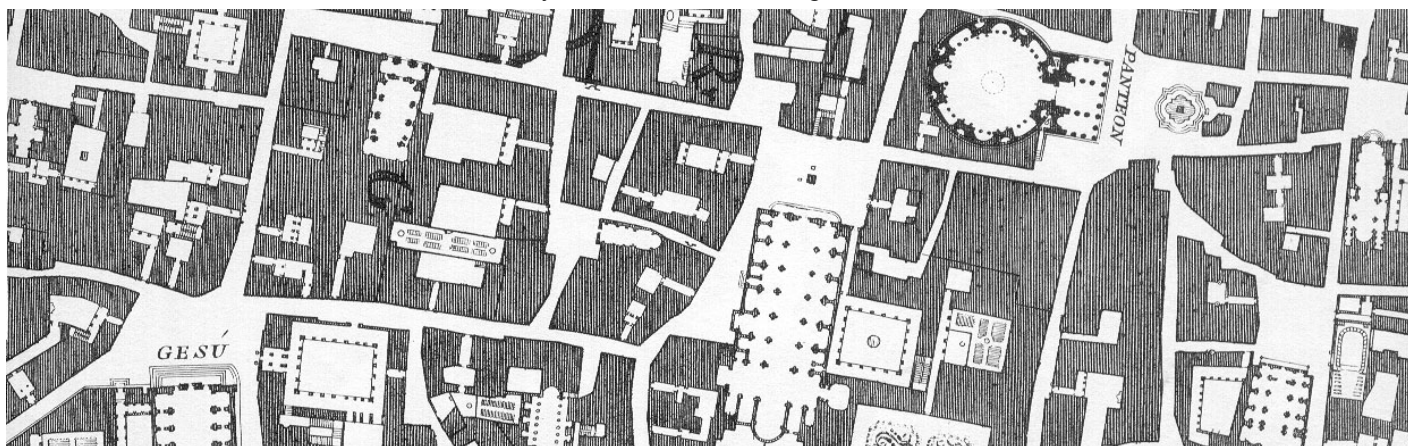

Az első esetben a tervezést az épített tömegek térbeli elrendeződése érdekli, míg a második esetben az elsődleges cél külső terek alakítása. A városépítészeti feladata az, hogy mindkét alkotó elemet: az épített tömegeket és a tereket is egymáshoz igazítva formálja meg anélkül, hogy bármelyiket is alárendelné a másiknak. Az épület-tömegek lehetséges térbeli elrendezésével a 2.0 fejezetben, a külső terek alakításával a 3.0 fejezetben foglalkozunk.

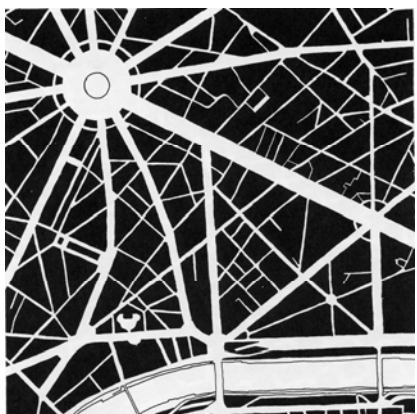

▲ Hamel Hampstead angol kertváros részlete; a korlátlan közhasználatú utcák és terek összefüggő hálózatától elkülönülnek a „fél-közösségi” területeknek számító udvarok és belső terek.

▼ Gianbattista Nolli 1758-ból származó Róma térképének részlete. A térkép nem csak a korlátlan közhasználatú felületeket (utcák és terek), hanem a korlátozott közhasználatú szintfelületeket (templomok belső terei, intézmények és udvarai) is fehéren, ill. alaprajzi vetületükben ábrázolja; ezzel a város közösségi életének teljes gazdagságát tudja érzékelteni.

▼ Párizs, a Place de Etoile környéke: a térkép a korlátlan közhasználatú felületeket fehéren tünteti fel.

1.24. Közterület és magánterület

A városi élet egyértelműen utal az emberi települések felépítésének alapvető sajátosságára: a magánélet és a nyilvánosság kettőségére, ami a **magán- és a közterületek** egyértelmű elválásában, valamint a kettő **határfelületeiben** és az érintkezés **csomópontjaiban** fejeződik ki. Az utcák és a terek egyértelműen a közélet szinterei, míg a telkek és rajtuk az épületek mindig valamilyen meghatározott, de a nyilvánosságtól részben vagy egészében elhatárolódó tevékenységeknek adnak helyet. A két tartomány: a közterületek és a magánterületek között azonban **átmeneti tartományok** is vannak, amiket a **nyilvánosság mértékével** tudunk jellemezni. Ha a „terület” kategóriáját inkább az általánosabb „szintfelület” fogalmával helyettesítjük, akkor a következő kategóriákat kapjuk:

- **Korlátlan közhasználatú szintfelületek**, az ú.n. „közterületek” (public spaces): ide tartoznak általában az utcák és terek, valamint a nyilvános parkok. A korlátlan közhasználatú felületeket bárki bármikor, időbeli és térbeli korlátozás nélkül igénybe veheti. A közterületek fontos tulajdonsága, hogy **folytonos jellegűek**, vagyis **hálózatot** alkotnak, és az élőlények csontrendszeréhez, idegrendszeréhez, vérrendszeréhez, vagy a fák törzséhez és ágaihoz hasonlóan behálózják a település egész területét.
- **Korlátozott közhasználatú szintfelületek**, az ú.n. „fél-közösségi” vagy „fél-magán” területek (semi-public or semi-private spaces) igénybevétele időben és térben korlátozott ill. szabályozott. Ide tartoznak a relatíve zárt, üzemeltetett köztertek és parkok, az intézmények, a közösségi létesítmények, az üzletek és szolgáltatások.

- **Közhasználat elől elzárt szintfelületek**, az ú.n. „privát zóna” (private spaces) közé tartoznak a lakóépületek, valamint a nem publikus, zárt, csak az ott dolgozók számára igénybe vehető intézmények és munkahelyek. Ez utóbbiakon **belül** ismét megfigyelhető a magán- és csoportzónák bizonyos elkülönülése.
- **Határfelületek és érintkezési pontok**; a nyilvánosság szempontjából eltérő használatú területek érintkezésének **határzónája**: ami elválaszt, de egyben össze is köt. Ezek a határzónák helyezkednek el az átjárók, az előterek, a kapuk, a bejáratok, az ablakok stb., és ezeken a felületeken „üzen” egymásnak a határ két oldalán élő közösség. A határfelületek egyidejűleg térhatároló falak is, amelyek architektúrája a városépítészet szerves része.

A településben a közterületek (vagyis az utcák és terek), a rájuk kapcsolódó korlátozott közhasználatú szintfelületek (vagyis a közösségi létesítmények) és a kettő érintkezési felületeinek együttese alkotja a település **közösségi zónáját**. A közösségi zóna folytonos természetű hálózata és az e hálózathoz kapcsolódó építmények rendszere sok tekintetben hasonlít az organikus világ felépítésére, így a növényi rostok, vagy a fa ágas struktúrájára. Ez az emberi település szerkezeté-

nek legfontosabb képlete: a város „tartószerkezete”, idegrendszere, vérrendszere. **A város építésze elsősorban a közterületek építésze;** minden, amit a városból érzékelünk, a közterületek felől érzékeljük. Az ingatlanfejlesztés ezért **nem magán-ügy:** a homlokzatok, mint térfalak viszonya és kapcsolata az utca vonalához ill. a közterületekhez, a határfelületek és az érintkezési pontok kultúrája **közügy,** a városépítészet szerves része. Ebből következik, hogy **a városépítészet alapvetően közösségi művészet.**

1.25. Ünnepek és hétköznapok

A városépítészet története – bizony mértékben a jelenkort is beleértve – mindig az adott települési vagy városi közösség önkifejezésének története is volt. Ez elsősorban a közösség identitását, erejét, gazdagságát, ideológiáját és hatalmát kifejező **középitkezésekben** valósult meg. Az ezt megtestesítő épületek és épület-együttesek kitűnnek környezetükből, általában reprezentatív jellegűek, és bizonyos korokban megfigyelhető a monumentalitásra való törekvés is. A történelmi **városépítészeti együttesek** úgy emelkednek ki a város szürke háttéréből, mint az ünnepek a hétköznapokból. Ilyenek pl. a római császárfórumok, a római Szent Péter tér, Párizs K-Ny-i tengelye, a velencei Szent Márk tér, vagy Budapesten az Andrassy út stb., de ilyenek a középkori városok világi és egyházi központjai is. Ne felejtsük el azonban, hogy ezek az együttesek mindig feltételezik a háttérben meghúzódó **városi szövet,** sőt a város egészének jelenlétét: nélkülük csak nagyszabású kiállítási tárgyak, vagy díszletek maradnának. Ezért **városépítészeti értéket** kell tulajdonítanunk a történelmi jellegű **városszöveteknek** is, amelyek még őrzik eredeti utca- és térstruktúrájukat, valamint beépítésük jellegét és építészeti karakterét. Ilyenek pl. Kecskemét vagy Pécs történelmi városmagja, vagy akár Budapest belső kerületei sűrű, de homogén beépítésükkel, amik egy része országos vagy helyi védelem alatt is állhat. Hétköznapok nélkül ünnepek sem lennének, az ünnepek pedig azért is vannak, hogy megszenteljék a hétköznapokat. Ezért nem mondhatjuk, hogy a **városépítészeti minőség** csak a reprezentatív jellegű együttesek kiváltsága. A hétköznapi élet keretei is megérdemlik a figyelmünket, hiszen benne élünk. Szeretnénk, ha a többi városrész, sőt: a ma épülő városrészek is igényt tarthatnának erre a minőségre.

Mindent meg kell tennünk, hogy településeink utcái és terei élhetővé és harmonikussá váljanak – függetlenül attól, hogy vannak-e benne műemlékek, vagy sem. A városépítészet azonban nem mérhet kettős mércével: az ünnepi, reprezentatív, netán monumentális és a hétköznapi igényeket szolgáló városépítészet kettőssége elvileg nem jelenthet minőségi kettősséget. Ennek a tárgynak éppen az a célja, hogy értéklátásunkat kiterjessze mindennapi környezetünkre, és közben föllelje a mindkettőben közös minőség titkát. Így lehet a városépítészet nem csak a műemléki együttesek, hanem valóban **a város építésze** is.

1.4. KOMPOZÍCIÓS ELVEK

A tervszerűen és a tudatosan megkomponált együttesek sokszor olyan rendező elveket alkalmaznak, amelyeket már meglévő, spontán létrejött, vagy korábban tervezett történelmi városrészekről kölcsönöznek. Valójában nehéz is kitalálni bármit, ami csírájában már ne lett volna meg valahol: nincs új a nap alatt. Megfigyelhető, hogy léteznek **egyetemes rendező elvek,** amelyek mint **minőségi kritériumok** minden városépítészeti együttesben fölfedezhetők. Ezek egy része a **térformálással (1)** van kapcsolatban: a megformált külső tér a városépítészet egyik legfontosabb témája. Fontosnak kell tartanunk azokat az ismérveket is, amik **az építmények összetartozását (2)** segítik elő: a városépítészeti együttesek egyik fontos sajátossága, hogy elemei kölcsönösen feltételezik egymást, vagyis szerves egységet képeznek. Végül röviden foglalkoznunk kell a **harmónia (3)** fogalmával is, ami a városépítészeti esztétika egyik legnehezebben értelmezhető, de talán legfontosabb kategóriája. Ezek a rendező elvek nem csak meglévő együttesek leírására alkalmasak, hanem a tervezés során tudatosan is érvényesíthetők. Ez nem azt jelenti, hogy ha ezeknek a kritériumoknak eleget teszünk, akkor már automatikusan városépítészeti minőség keletkezik, hanem csak azt, hogy ezek nélkül nehéz igazi értéket létrehozni. A városépítészet – miként az építészet is – olyan, mint a költészet: mindig marad benne valami megmagyarázhatatlan, ami az alkotás titka marad.

▼ Róma: a Szent Péter templom ill. az előtte lévő reprezentatív tér városépítészeti együttese és a háttérben élő sűrű város-szövet az ünnepek és a hétköznapok kettősségét is reprezentálják.

▲ Otto Wagner elméleti terve Bécs új városnegyedekkel való bővítésére 1911-ből. A tervrajz a kor felfogásának megfelelően a reprezentatív közösségi tér és az azt körülvevő városi szövet kettősségére épül.

▼Le Havre 2. világháborúban elpusztult kikötőváros újjáépítése során egy új város született, de a klasszikus európai városépítészeti elvek alkalmazásával; az utcák, terek és parksávok, valamint az ezeket meghatározó fontosabb építési vonalak átfogó koncepcióról tanuskodnak.

1.41. A térképzés elve

tömegek a térben (1):
London, Roehampton Court lakótelep

A tömeg és a tér viszonyának alapesetei

- tömeg a térben (1) ▶
- tér a tömegben (2) ▶▶
- tér a térben (3) ▶▶▶
- tömeg a tömegben (4) ▶▶▶▶

1.41.1. Tömeg a térben: a szoliter tömeg tere

Az ember legősibb térélménye a körüljárható tárgy vagy *tömeg*. A szabadon álló épülettömeg mindig a tér centrumává, vonatkoztatási rendszerének origójává, környezetének fókuszává válik. A földfelszín, mint alapsík mellett valójában **a tömeg az, ami teremti a teret**. Tömeg nélkül tér sem létezne: az „üres tér” merő absztrakció, mert ha más nem, legalább a megfigyelő „tömege” hallgatólagosan jelen van. A *szabadon álló tömeg* az egyik *legősibb térképző eszköz*: a külső tér egy objektum köré, mintegy kristályosodási pont köré szerveződik, és határai *elvíleg* a végtelenben vannak. A szoliter tömeg által generált tér a külső tér archetípusa.

tér a tömegben (2):
Madrid, Plaza Real

tér a térben (3):
egy Zürich-i park részlete

1.41.2. Tér a tömegben: az udvartér

Míg az első esetben a tömeg *szabadon állt a térben*, addig a másik eset a *tömeg által közrezárt térnek*, vagyis az *udvar* kategóriájának felel meg. Az első esetben a *tér a tömeg környezete*, a másodikban fordítva: **a tömeg az udvartér környezete**; az udvartér a szoliter tömeg terének éppen az inverze. Ha az erdőt tömegnek tekintenénk, akkor *tisztásról*, vagy *csapásról* lenne szó. Az udvarteret az előzővel szemben inkább *belső* (de fedetlen) *térnek* érzékeljük. Udvartér valójában úgy keletkezik, hogy a tömeg egy részét *eltávolítjuk*. Ez a tér valójában a tömegekkel való **additív építkezés negatívja**, vagyis **a kivonás** műveletének felel meg, és mint ilyen a belső tömeg inverzének (l. az 1.41.4. pontban) is tekinthető. Tervezéseméleti szempontból olyan, mintha az épülettömegek *elvíleg* végtelenített folytonosságából különböző alakú és arányú tereket (vagyis utcákat, tereket és udvarokat) vágnánk ki. Emellett udvartérnek tekinthetjük mindazokat a tér-részeket: teraszokat, süllyesztett erkélyeket, árkádokat, nyitott előudvarokat stb... is, amik egy épülettömegeből a fenti módszerrel származtathatók, és ahol ennek következtében a teret határoló épületek sarkai zártak.

1.41.3. Tér a térben: a határolt és kerített tér

A *határolt tér* valójában a tér alapsíkjának, mint *felületnek* a tagolásával keletkezik, ahol **a „határ” vonalas természetű**: a burkolt felület széle, terepalakulat, fasor, vagy csupán jelképes: a sarkokban elhelyezett pózna vagy fa. A közterületek eltérő burkolatokkal történő tagolásakor is határolt terek kompozíciójáról van szó. Amennyiben a határ anyaga fal, kerítés stb..., már **kerített térről** beszélünk. A határolt és a kerített tér közt a határ anyaga és zártsága függvényében folytonos az átment. Azt a teret, amit egy ilyen jellegű határ a külső tértől elhatárol, jogosan szintén *belső* (de

fedetlen) *térnek*, a határ „túloldalán” maradót pedig hozzá viszonyítva *külső* (de szintén fedetlen) *térnek* tekinthetjük. Ennek alapján pl. „az úton lét terét”, vagyis az utcák és a terek bizonyos fajtáit, vagy az azokon belül lehatárolt tér-sávokat is határolt tér-elemeknek lehet tekinteni.

1.41.4. Tömeg a tömegben: a belső vagy köztes tömeg

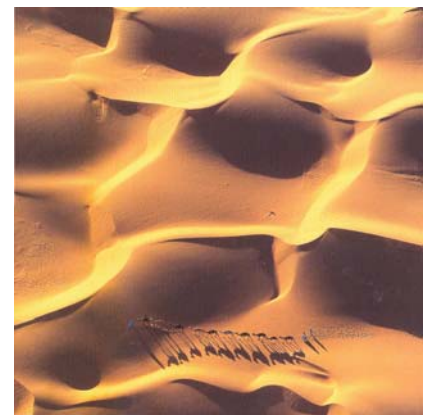
Az eddigiek analógiájára azt a tömegrészt, ami a többitől elhatárolható, *belső vagy köztes tömegnek* nevezhetjük. Ha az udvarteret a tömeg egy részének *elvonásával* származtattuk, akkor **a belső tömeget tömegtestek addíciójával** is előállíthatjuk. A *tömeg fogalma* az érzékelés szempontjából nem a tömeg „anyagának” vagy közegének sűrűséghez vagy homogenitáshoz, hanem csak **áthatolhatatlanságához** kapcsolódik. Így pl. tervezésméleti szempontból egy zárt lakótömböt is kezelhetünk tömegként – függetlenül attól, hogy az kívülről vizuálisan is zárt, átláthatatlan közegnek tűnik (pl. egy sűrűn beépített belvárosi lakótömb esetén), vagy egy családiházakkal beépített tömbről vagy teleksorról van szó, ami ugyan éppúgy áthatolhatatlan, mint az előbbi, de belső közege levegős, vizuálisan áttetsző. Egy új utcát vagy teret, netán egy belső udvart az ilyen „laza halmazállapotú tömegből” is éppúgy ki lehet vágni, mintha az „tömör” lenne, a tömbök pedig éppúgy körüljárhatók és ismételhetők a térben, mintha szoliter tömegek lennének.

tömeg a tömegben (4): középkori városszövet (Siena), ahol a tömegek szinte hézagtalanul épültek egymásra ▲

Végül hozzá kell tenni, hogy az előbbi elemi tér- ill. tömegformák nem csak önmagukban fordulnak elő, hanem *önmagukkal és egymással alkotott kombinációikban* is. Több azonos jellegű, de egymástól független tömeg megjelenése esetén például a végtelen tér egy része **térközökké** tagolódik, amelyek egymásba átfolyanak. A független tömegekkel való **additív építkezés** segítségével tehát **köztes tereket** is lehet létrehozni és alakítani. Az ily módon létrejövő teret azonban az a veszély fenyegeti, hogy nem elsődleges alakítás tárgya, vagyis inkább **maradvány**: az, ami a tömegek közt esetlegesen kimarad. Nem csak az építészeti tervezés dolgozik elemi tömegek addíciójával és elvonásával, hanem a városépítészet is, amikor pl. teleksorokból, vagy más heterogén, de mégis folytonos közeggel jellemezhető tömeg-testekből építkeznek. Ami pedig az udvarteret illeti, az nem csak tömeg-elvonással származtatható, hanem *tömegek segítségével is létrehozható*. Elképzelhető egy olyan tervezési módszer, amelyik először meghatározza a külső terek összefüggő rendszerét, majd a szükséges térfalakra épület-tömegeket helyez. Ebben az esetben az épület eszköz, alaklélektani értelemben vett **háttér**, aminek segítségével a külső tér, mint *alak* „előhívható”.

Homogenitás a természetben és a városépítészetben. A sivatag ▼ szélfúttá dombjai és völgyei éppúgy homogének, mint az arab kasbah ▼▼ egymásba érő épületei és udvarai.

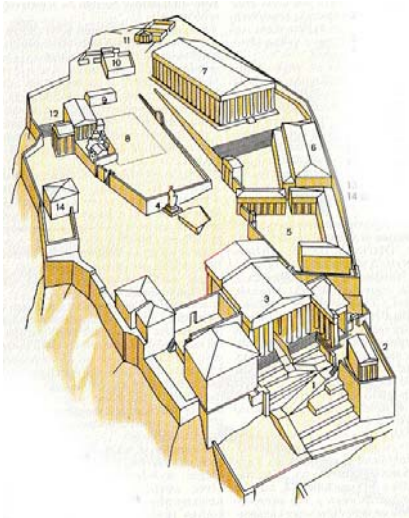
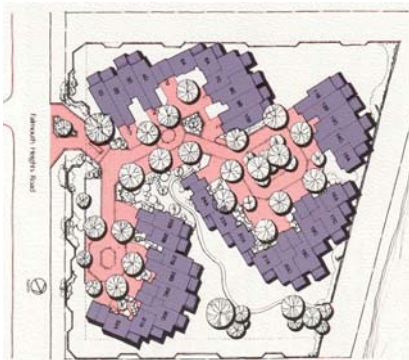
A városépítészeti jelenségek a fentiek alapján kétféleképpen is értelmezhetők: **a tömegek eloszlása, térbeli szerveződése szempontjából, vagy/és a külső tér alaktana szempontjából**. Az előbbivel „települési szövetten” címen a 2.0. fejezetben, az utóbbival „a külső terek építésze” címen a 3.0 fejezetben foglalkozunk.

1.42. Az összetartozás elve

A városépítészeti együttesek és a relatíve homogén települési szövetek olyan építményekből, utcákból és terekből állnak, amelyek valamilyen formában összetartoznak. Az összetartozás sokszor funkcionális igény is, de csak azokat az elemeket vagyunk képesek együttesként érzékelni, amik vizuálisan is annak látszanak. Az összetartozás érzését többféle eszközzel is elő lehet mozdítani, amik közül az alábbiakban 6 különböző módszert ismertetünk.

1.42.1. A homogenitás elve

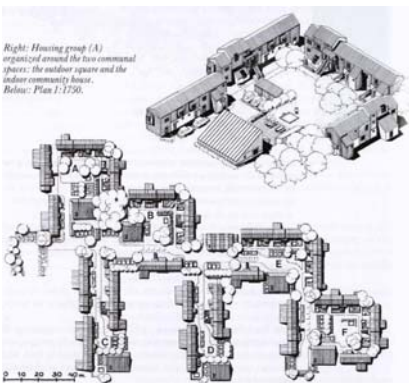
Egy adott városrész tematikus elemeit és kapcsolatait az apró eltérések ellenére is **azonos jellegűeknek** érzékeljük. Hozzájuk képest mindig feltűnő, ha egy nem-tematikus, vagy idegen elem jelenik meg köztük. A meglévő tematikus elemekhez újabb tematikus elemeket is hozzá adhatunk, vagyis az elemek száma elvileg szaporítható, vagy csökkenthető anélkül, hogy a városrész karaktere megváltozna. A tematikus elemek jelenlétét megnyugtatónak érezzük, hiszen ez adja egy térség homogenitását és összetartozását. Zavaró és nyugtalanító lenne, ha környezetünkben minden egyes építmény más lenne. Ha a végigjárás során azt vesszük észre, hogy a tematikus elemek jellege megváltozott, biztosak lehetünk benne, hogy egy másik városrészbe tévedtünk. Megfordítva: egy térség összetartozását azzal is elő tudjuk segíteni, ha a térségen belüli elemek közti ha-

Példa az épületek udvarszerű csoportosítására egy amerikai kertvárosban ▲▲
Egy építmenyecsoporthatárolása a topográfiai adottságok kihasználásával ▲

Példa az épületek sorolására és lineáris csoportosítására egy skandináv lakótelepen ▼

Példa az épületek centrális orientációjára egy görög szigeten fekvő faluban ▼▼

sonlóság mértékét növeljük. A homogenitást azonban nem csökkenti, ha az adott térséget nem csak egy, hanem két, vagy esetleg többféle tematikus elem és azok ismétlődő kombinációi határozzák meg. Ebben az esetben nyilván nő a városrész változatossága vagy összetettsége, amit addig tartunk elfogadhatónak, amíg ez a homogenitást nem veszélyezteti.

1.42.2. A csoportképzés és a kapcsolat elve

Az egyes építmények elvileg esetlegesen, vagy egyenletesen is szétszóródhatnak a térben, de előfordulhat, hogy bizonyos csoportokat alkotnak. Ebben az esetben *a csoporton belüli elemek vagy közelebb vannak egymáshoz, mint a szomszéd csoporttól, vagy formailag összetartoznak*. Minél nagyobb ez a távolságbeli, vagy formai különbség, annál világosabb a csoportok belső kohéziója ill. elkülönülése a többi csoporttól. Ennek lehetőségeivel foglalkozunk a 2.2. fejezetben. A csoportosulás a differenciálódás eszköze, ami segíti az egyes csoporton belüli elemek összetartozását, ugyanakkor hangsúlyozza a másik csoporttól való elkülönülést. A közelség valójában *tematikus kapcsolat* egy formájának is tekinthető, ami meghatározza az azonos jellegű elemek térbeli eloszlását. A kapcsolat azt is jelentheti, hogy a csoport elemei összeépülnek, de az is előfordulhat, hogy a „kapocs” szerepét egy nem-tematikus építmény tölti be.

1.42.3 A határoltság elve

Egy csoport vagy egy térség összetartozásának legegyszerűbb módja a *térség lehatárolása*, ill. a határ vizuálisan is érzékelhető megvonása terepalakulat, építmény, kerítés, fal, vagy növényi anyag segítségével (1). A határvonás talán a legősibb módja az elkülönülésnek, miközben a fal és anyaga, valamint a rajta megjelenő nyílások, mint a kommunikáció csomópontjai új környezeti elemként jelennek meg. A lehatárolásnak ezzel rokon módszere a térség *szintbeli elkülönítése* (2): lesüllyesztése, vagy éppen *terasz-szerű kiemelése* (3). Ebbe az esetben a határt a támfal vagy annak változatai (lépcsők, rézsűk), ill. a terasz korlátai alkotják. Végül jól használható módszer az alsó *textúrájának* megkülönböztetése a *környezet alapsíkjának textúrájától* (4). Ezeknek a módszereknek a segítségével még olyan épületcsoportok összetartozásának a hatását is elérni lehet, amelyek építményei nem homogének.

1.42.4. A kommunikáció elve és a sorolás

A csoportba tömörült vagy elhatárolt térségek elemei, valamint külső környezetük közt kommunikációs kapcsolatokra van szükség. A kommunikáció általánosságban emberek, anyagok, áruk és információk áramlását jelenti, amihez áramlási térre van szükség. Amennyiben az építmények egyenletesen oszlanának el a térben, a kommunikáció nehézkes lenne: minden egyes elemet össze kellene kötni az összes többivel, ami fajlagosan igen hosszú és bonyolult hálózatot eredményezne – ráadásul az építmények közti tér diffúz áramlási térré változna. Ennek megkönnyítését szolgálja az építményeknek egyetlen közlekedési tengely mentén történő *sorolása*: ezzel a kapcsolatok hossza minimalizálható. Ez valójában az *építmények lineáris szervezése*, vagyis *az utca elve*, amit az egyik legfontosabb civilizációs vívmánynak kell tartanunk. A lineáris szervezés az elemek összetartozásának is fontos eszköze, ezzel foglalkozunk a 2.4. fejezetben. A sorolás azonban nem csak a közlekedés megkönnyítését szolgálja: a sorolás lehet kompozíciós elv is, mint pl. az elemeknek egy közös szimmetria tengely mentén történő elrendezése.

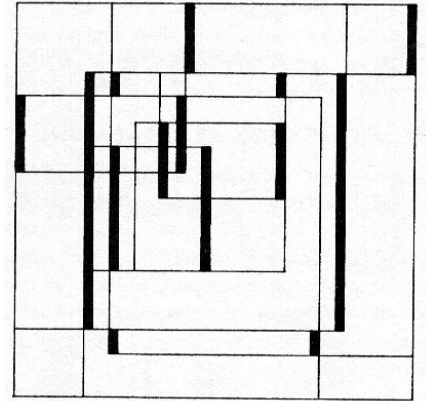
1.42.5. Az orientáció elve.

Az épületek összetartozását az is elő tudja mozdítani, ha van egy közös, általában nem-tematikus létesítmény, ami az egyes épületek térbeli helyzetét és egymáshoz való viszonyát befolyásolja, „orientálja”. Ezt a közös létesítményt *oriensnek* is nevezhetjük. Az orientáció legtöbbször az elemek térbeli *irányultságában* jut kifejezésre; így pl. egy *poláris koordináta rendszer* jegyében, ahol a rendszer origója maga az oriens, mint nem-tematikus elem, az építmények pedig radiálisan az oriens *köré* szerveződnek. Ezzel a térszervezési elvvel foglalkozunk a 2.5. fejezetben. Az orientáció azonban derékszögű hálós, ortogonális rendszerben is megnyilvánulhat, ahol *az oriens az együttes centruma*, ami a tematikus elemeket szervezi. Előfordul, hogy az oriens nem építmény vagy egy tér,

hanem eszmei jellegű, és a *végtelenbe* helyeződik. Az ókori nagy együttesek, valamint a középkori szakrális létesítmények esetében a *kozmosz irányok* határozták meg a rendszer irányultságát; így értelmezhető pl. az épületek tengelyes szervezése, vagy maga az ortogonális elrendezés is. A derékszögű hálós rendszer egy indiai teremtés-mítoszban pl. a káosz kozmoszá rendezésének eszköze, vagyis szakrális jellegű művelet.

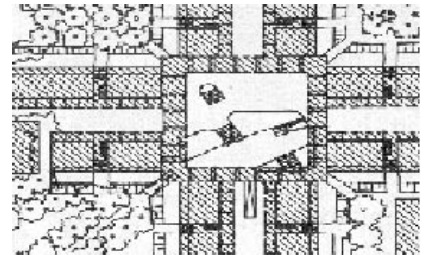
1.42.6. Az áthatás elve.

Az áthatás a legösszetettebb rendező elv és egyben tervezési művelet. Áthatásról akkor beszélünk, ha két tömeg vagy két tér, esetleg két csoport vagy más homogén alakzat úgy fedik át egymást, hogy **keletkezik egy közös rész**, amelyik egyidejűleg mindkét térséghez tartozik. A művelet révén vagy egyfajta *átmeneti tér*, vagy egy *többrétegű alakzat* keletkezik. Ez az egyes terek összetartozásának érzetét növeli. Áthatásként értelmezhetjük az együttesek *egymás fölé*, vagy térben *egymás mögé* történő rendezését is; mindkét esetben az a lényeg, hogy létezzen egy közös rész vagy látványelem, ami az áthatás valós vagy legalább vizuális eredményeként keletkezik. Végül tervezésméleti jelentősége van annak a felismerésnek, hogy két térség (csoport, utca, tér stb..) **áthatásában valami új is keletkezhet**, ami eredetileg nem volt benne az áthatásban résztvevő együttesekben. Az áthatás ezért potenciálisan mindig több, mint két halmaz topológiai értelemben vett metszete: adott esetben részt vehet a szerkezet generálásában, és ezzel valós, történelmi léptékben kibontakozódó folyamat mesterséges *leképezésének* is tekinthető. Ilyen metszetként értelmezhetjük pl. egy központi hely létrejöttét két, regionális hozadékkal rendelkező út találkozásának a térségében. Az áthatás önálló tervezési művelet, amire még visszatérünk.

▲ Terek áthatását szemléltető elvi ábra

▼ Két utca áthatása, aminek eredményeképpen egy tér keletkezik (R. Krier rajza)

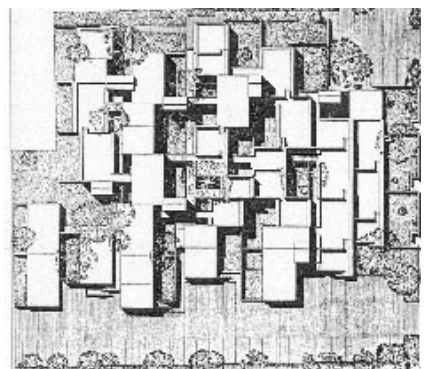
1.43. A harmónia és az egyensúly elve

A *harmónia* magyarul összhangot jelent, aminek zenei alkalmazását összhangzattannak hívják. A harmóniával rokon fogalom a *szimmetria*, ami szó szerint „a dolgok közös mértékét” jelenti, vagyis az egészen belül az alkotó részek összhangjára, egyensúlyára utal. A „városépítészeti összhangzattan” jegyében csak általános rendező elveket tudunk megfogalmazni, amelyek alkalmazása elősegítheti városépítészeti minőség létrejöttét. A harmónia és a szimmetria valójában az ellentétek közti egyensúlyozás, vagyis **a mérték művészete**.

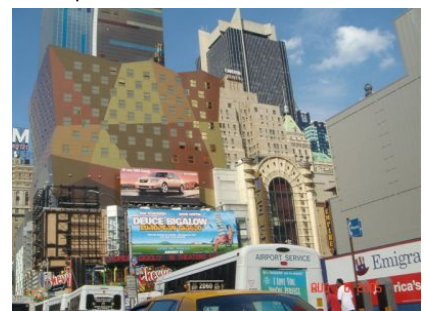
1.43.1. A rend és a káosz között

Minden alkotás – a természet alkotásai is beleértve – arról szól, hogy a *káoszból* hogyan lehet *kozmoszt* teremteni. A természetnek a mi életünkhöz képest végtelenül hosszú időre volt szüksége ahhoz, hogy a szervetlen anyagból élő szervezeteket hozzon létre. Amikor alkotunk, valójában elménkben *felgyorsítva* az evolúciót ismétljük meg. Mégsem másolhatjuk le a természet organikus formáit, hiszen egyrészt nem élőlényeket akarunk létrehozni, másrészt nincs is időnk e formák kiérlelésére. Ezzel szemben az elme olyan képességekkel is rendelkezik, amivel a természet nem: az egyenes és a merőleges, vagyis az **ortogonális rendezés** racionalizmusával. Az építés – műszaki elkötelezettségéből adódóan – természeténél fogva nem mondhat le ezekről az eszközökről – még akkor sem, ha mégis organikus formákat akarna utánozni. Az általunk teremtett renchez képest a természet **a teremtő káoszt** képviseli: minden, ami van, a káosz öléből született. Korunk jellegzetes posztmodern életérzésének sajátossága, hogy megcsömörlöttünk az ortogonális rendtől, és titkolt – vagy nagyon is nyílt – nosztalgiát érzünk a káosz és a tárgyak „természetesnek” vélt elrendezése felé. Az ember nembeliségének sajátos ellentmondásossága, hogy ezt a káoszt is csak racionálisan tudja leképezni. **A tervezés ezért mindig a rend és a káosz közti egyensúlyozás művészete.**

Már a városépítészet alapvető dichotómiái kapcsán is említettük az organikus és a tervezett városok kettősségét, ami a kaotikus és a rendezett kategóriájának egyik megnyilvánulása. A tervezés sok esetben e két, egymást látszólag kizáró folyamat: a spontán növekedés és a tervszerűség *egyidejű kezelésére* kényszerül – ami egyébként a dichotómia feloldásának egyik lehetséges módja. Míg a telekosztás révén pl. általában geometriailag is egyforma földrészletek mechanikus sokasága jön létre, addig a

Egyensúlyozás a rend és a káosz között: egy diákszálló épületkomplexumának terve (New Haven, USA) ▲ és egy New York-i utcakép, ▼ ahol már a káosz az úr.

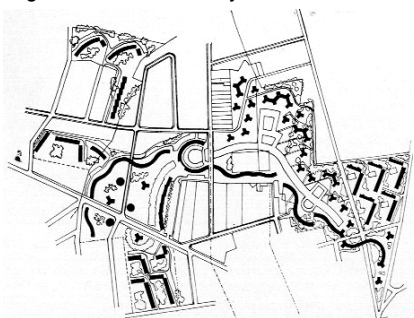

▲ A rend és a káosz közti egyensúly, mint kompozíciós elv egy dániai lakótelepen; a terv az utcás és az udvaros térszervezés egymásba történő áthatásának elvére épül (Skaade, 1985).

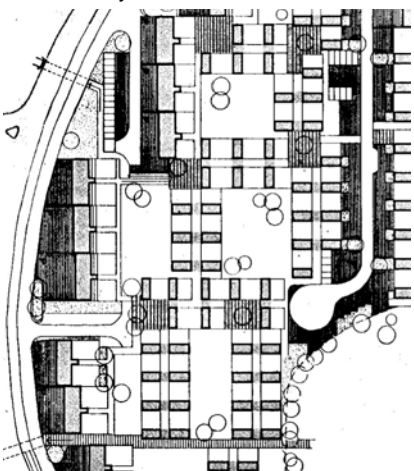

▲ A monotonitás volt a modern lakótelepek egyik jellegzetes városépítészeti hiányossága (Budapest, Üllői úti lakótelep, 1962).

▼ Az alábbi franciaországi lakótelep (Dobigni) a minden áron való változatosságra való törekvés helyett zavaros lett.

▼ Egyszerűség és komplexitás egy angol kertvárosban: a városszövet udvarokat, gyalogos utcákat és apró tereket tartalmaz (Cumbernauld, részlet), amelyek tematikus rendben ismétlődve olvasható, mégis változatos környezetet hoznak létre ▼

telkek időben elhúzódo beépítése során – az építési előírások érvényesítése mellett is – változatos, egyéni elemekből álló utcaképek keletkeznek. Az amerikai city-ke pl. ennek a kettősségnek: a merev rendnek és azon belül az építés szabadságának drámai feszültsége jellemző. Az egyetlen ütemben felépült új városokból ill. városrészekből sokszor hiányzanak a szabályozott keretek közti spontán fejlődés nyomai. **A városépítést a rend és a szabadság szintéziséről szól.**

1.43.2. Monotonitás és változatosság

A rend legnagyobb kísértése a *monotonitás*. Városépítési feladataink zöme azonos építmények mechanikus sorolásával is megoldható. Ez a veszély nem csak a tömeges lakásépítést fenyegette; a barokk városépítészeti együttesek reprezentatív utca- és térfalait pl. egyforma homlokzati elemekből állították elő – mégsem tartjuk monotonnak. A különbség a részletképzésben, vagyis az ismétlődő elemek architektúrájának gazdagságában van: a beépítés monotonitását a kisebb léptékszint differenciáltabb kialakításával lehet ellensúlyozni. Városépítészeti minőséget azonban nem csak az egyforma elemek belső változatosságának biztosításával, hanem azok *változatos térbeli elrendezésével* is el lehet érni. Végül a sorolt elemek változatosságának fontos eszköze lehet a *ritmus*. A ritmus nem monotonia, mert az elemek közti távolság időnkénti változtatására, vagyis sűrűsödésekre és ritkulásokra épül, jóllehet e mögött – miként a zenében – ott vannak az egyenlő tértörzök virtuális moduljai is, amihez képest az eltérést érzékelni tudjuk. A változatosság fokozása azonban egy idő után átcsaphat a kaotikus tartományába, ami már városépítészeti szempontból nem értelmezhető. A változatosság minden esetre jobban megfelel természetünknek, mi pedig a természet része vagyunk. Ha pl. egy együttes *skyline*-jára gondolunk, akkor könnyű belátni, hogy a városkép éggel határos vonalának ritmusa és a dallama is van. Kétségtelen, hogy ez az építészet és a zene közt fennálló analógia egyik lehetséges alapja.

1.43.3. Egyszerűség és komplexitás

Az egyszerűség lehet önmagában is erény, ami a városépítészeti együttesek áttekinthetőségében, tisztaságában, természetességében és eleganciájában nyilvánul meg. Ugyanakkor a túlságosan rendezett együttesekkel szemben előnyben részesítjük azt, ha összetettsége időzésre és felfedezésre készlet. A *komplexitás* az együttes tartalmi és strukturális változatosságára egyaránt vonatkozhat. Ezt a komplexitást elő lehet segíteni az együttesen belül alkalmazott többféle, egymástól karakteresen eltérő tematikus elem keverésével, néhány kiemelkedő épülettel, az épületek változatos, sokféle látványt nyújtó elrendezésével, különböző koordináta rendszerek térbeli *áthatásával*, funkcionális sokrétűséggel, vagy a földszint: a „humán zóna” gazdagságával. A „művészet” titka az egyszerűség és a komplexitás egyidejű biztosításában rejlik.

A komplexitás növelésének fontos eszköze a *kontraszt* alkalmazása. A kontrasztot általában egy nem-tematikus elem, vagy egy vertikális építmény is biztosítani tudja, de ilyen lehetőséget kínál pl. egy erőteljes tájképi elem bevonása a városképbe, a horizontálisan elnyúló utcakép ellenpontozása egy fassorral, vagy akár egy történelmi városrészben lévő foghíjnak a mai kor életérzését őszintén vállaló beépítése. A kontraszt azonban nem azonos az idegen, az esetleges, „az oda nem való”, a bántóan zavaró, vagy az agresszív kategóriáival. A kontraszttal rokon kompozíciós eszköz a *kivételek és ellentmondások* alkalmazása a homogén városszövetben. Ezek igénylik a legnagyobb figyelmet és érzékenységet. Ez utóbbiak ugyanis olyanok, mint a fűszer: csak kis mennyiségben használhatók, *mértéken felül* könnyen a környezet kaotizálásához vezethetnek.

1.43.4. Hagyomány és eredetiség

A történelmi városok szerkezete, beépítése és épületei nem csak a történelmi emlékezetet, hanem a korábbi korok hagyományossá vált, és ma is élő környezetkultúráját testesítik meg. Mindazt, ami ehhez képest új, vagy más, az ott élők a megszokott, hagyományos környezeti értékekhez viszonyítva ítélik meg. Igaz, hogy minden kor vállalta, hogy a régi környezetet a saját ízlése szerint építse tovább, de a mai kor sok tekintetben más: nem

csak az új épületek „stílusa”, hanem nagyságrendje, környezeti kapcsolatai, technológiája stb. miatt is nehezen illeszthetők be a tradicionális városi szövetbe. Ennek ellenére az új, a mai kor életérzését képviselő beavatkozás nem szükségszerűen rombolja szét a régit, és megfordítva: egy új városrész vagy épületegyüttes alkotó módon beépítheti a hagyományos környezetkultúra bizonyos elemeit is. Így nem csak a rehabilitációnak, hanem az új városépítészeti együtteseknek is megkülönböztető jegye lehet az **eredetiség**, vagyis a hagyomány és a korszerűség alkotó szintézise. Új együttesek létrehozásánál ugyan irányadó lehet a környezethez való alkalmazkodás, a bevált, megszokott térbeli struktúrákhoz való igazodás, de bizonyos esetekben legalább ennyire fontos lehet egy régi probléma újszerű, mai életérzésünket is vállaló megoldása, vagy egy olyan ötlet, ami új dimenziót ad a régi környezetnek. A „kreatív város” ma elterjedt mozgalom, ami a város megújításában érdekelt csoportok együtt-gondolkozására és a bennük szunnyadó alkotókészség kibontakoztatására épít. A hagyomány és az eredeti, újszerű és szellemes gondolatok alkalmazásának ugyanaz az „arany szabálya”, mint a többinek: **az arányosság és a mérték**.

X X X X X

A városépítészeti kompozíciónak ez a három alappillére: **a térképzés, az összetartozás és a harmónia** elve olyan minőségek, amelyek valójában minden együttesben jelen vannak, de különböző mértékben. Ezért bármilyen példát elemzünk, mindegyik alkalmas lehet a fenti elvek illusztrálására: ez az oka annak, hogy ebben a jegyzetben ugyanaz a kép vagy rajz több helyen is megjelenhet. Ezek az elvek **önmagukban** ritkán vezetnek eredményre, **de együttes, egyidejű és arányos alkalmazásuk** már nagyobb eséllyel kecsegtethet. Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy csak szükséges, de nem elégséges feltételei a valódi városépítészeti minőség létrejöttének. Amennyiben egy új együttes létrehozásán fáradozunk, hasonlóképpen érdemes az eredményt minden kompozíciós követelmény szempontjából megvizsgálni; ezek az elvek nem csak a tervezés, hanem a **kritika** módszertani alapjául is szolgálhatnak.

2.0. TELEPÜLÉSI SZÖVETTAN (MORFOLÓGIA)

A következőkben a telkek és a rajtuk álló építmények lehetséges térbeli elrendeződésének, **morfológiájának** (alakjának) történetileg kialakult **típusaival** foglalkozunk. A település alkotó elemei: a telkek és a rajtuk álló épületek ugyanis vizuálisan is érzékelhető, alaktanilag is leírható összefüggő **térbeli rendszert** alkotnak. Azokat a városrészeket, amelyeket tematikus elemek és tematikus kapcsolatok hoznak létre, **települési szövetnek** is nevezhetjük. A települési szövet **organikus jellegű**, mert az alkotó elemek egymást kölcsönösen feltételezik: egyik sem életképes a másik nélkül. Az ilyen térbeli szövetekkel foglalkozó ismereteinket ezért **„települési szövettan”**-nak is nevezhetjük. A homogén beépítésű városrészek **természetes övezeteknek** is tekinthetők, mert létrejöttük

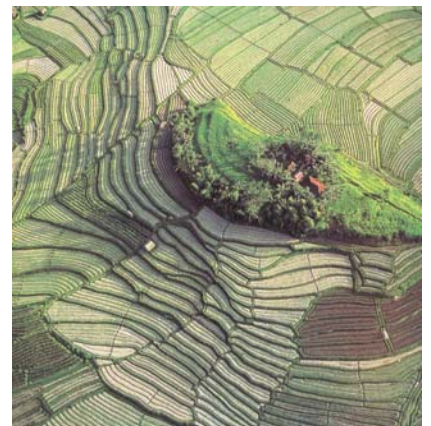
- vagy egy közösség közmegegyezésen alapuló természetes, spontán és homogén építési tevékenységének köszönhető,
- vagy olyan építési előírások eredménye, amik az adott terület minden egyes telkére egyformák kötelezőek voltak,
- vagy egyidejű és egységes építés eredménye.

A **szövevényesség** formailag a természetben és a táji környezet különböző alakzataiban is felfedezhető – különösen, ha a tájra magaslati helyről látunk rá, vagy légifelvételeket tanulmányozunk. Ez annak köszönhető, hogy azonos talajtani és környezeti adottságok mellett a földfelszín alakító erők is ismétlődő mintákat hoznak létre. De ismétlődő mintákat fedezhetünk fel a mezőgazdaságilag hasznosított tájakon is. A lépték-skála másik végén a növények szövet-mintáit láthatjuk mikroszkopikus felvételeken, de még a szeretlen anyagok mikro-szerkezete is strukturált. Az anyagi világnak ez a minden szinten megnyilvánuló rendje az emberi települések világában is érvényesül. Ezt a természetes rendet – már csak esztétikai jellege miatt önmagában is – **környezeti értéknek** tekinthetjük, és a természetes tájak analógiájára **települési tájnak** is nevezhetjük.

Hagyomány és eredetiség szintézise egy új franciaországi városrész hangulatos építészeti kialakításánál (*Les Epinettes* lakótelep) ▼

▲ Makovecz Imre „Hagymaháza” Makón. az eredetiség és a hagyomány bizarr keveréke az arányosság és a mérték határán, de a kivétel és az alkotó ellentmondás jegyében.

▲ Szövevényesség a természetben. Rizs teraszok Indonéziában

▼ Bologna, a középkori városrész részlete. A települési szövet jellegzetes példája, ahol a tematikus elemek és kapcsolatok homogenitása természetes övezetet alkot.

2.1. A HALMAZ

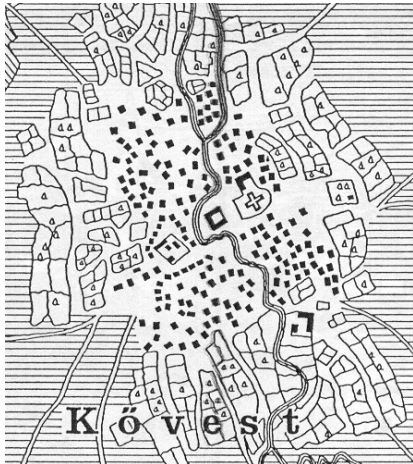
A halmaz az építmények olyan spontán térbeli „elrendeződése”, amiben látszólag semmiféle rendező elv nem érvényesül. A történeti jellegű halmazos települések általában **organikus növekedés eredményei**; a halmaz az elemek közvetlen **addíciójával** jön létre. A növekedésnek a halmaz esetében nyilvánvaló korlátai vannak: egy bizonyos nagyságrend felett már összetettebb térszervezési módszerekre van szükség, és a halmaz átalakul. A halmazos elrendezés sajátossága, hogy a közlekedésnek nincsen kitüntetett szerepe. A közlekedés az épületek közt kialakuló szabálytalan **közökben** bonyolódik le.

A halmazok tipológiájánál csak a természetből, vagy a pre-indusztriális korok fennmaradt példáiból indulhatunk ki. Ennek alapján a halmazokat három változó mentén tudjuk jellemezni:

- a., **nyitottak**, vagyis az épületek egymástól térben elkülönültek,
- b., **zártak**, vagyis az egyes telkek ill.-építmények közvetlenül érintkeznek egymással, és
- c., az épületek elrendeződését alapvetően a **topográfiai adottságok** határozzák meg.

2.11. Nyílt halmazok

A halmazosság legegyszerűbb esetben azt jelenti, hogy a tematikus elemek szabadon és egymástól függetlenül rendeződnek el egy adott területen. Az építmények között minden kötöttség nélkül lehet közlekedni. Ilyen típusú halmazoknak tekinthetjük a nyugati határvidéken, a gyepekön létesült egykori **szereket**, vagy az **alpesi szórványokat**. Míg ezekben az épületek közt jelentős távolságok is lehetnek, a halmazos településeken vagy a kertés alföldi településeken egykori bel-

▲ Mezőkövesd 1787-ben - rekonstrukció. A belsőség házait csak utólag kerítették körül, addig az épületek közt szabadon lehetett közlekedni

Afrikai halmazfalu. Az építmények elrendeződésében megfigyelhető a csoporttá alakulás folyamata is, egyben tanú lehetünk az utca és a tér születésének is. ►

Halmazfalu Felső-Ausztriában ►►

Jellegzetes arab kasbah, ▼ a zárt halmazok prototípusa

▲ Jellegzetes zárt orientális halmaz (Delhi, India)

sőségében a palánkfalon belül a körülkerítetlen házak eredetileg szintén szabadon, de jóval sűrűbben helyezkedtek el. Sok középkori európai város magja is egykor hasonlóképpen nézhetett ki: az utcásodás csak egy későbbi fejlődés eredménye. Ezek a példák a nyílt halmazosságnak egy olyan változatát képviselik, ahol az elemek sűrűsége ugyan nagy, de még nem alkotnak érzékelhető csoportokat. A szakrális programot is követő ókori görög **temenoszok** építményei is nyílt halmazok, de együvé tartozásuk és védelmi szerepet is betöltő lehatároltságuk okán már csoportnak is tekinthetők. A „nyíltság” persze relatív fogalom: az építmények számával és a sűrűség növekedésével nő az elemek egymáshoz való alkalmazkodásának kényszere, a halmaz fokozatosan zárttá válik, és megnő a csoportok, vagy más, rendezett alakzatok létrejöttének esélye is. Eszerint beszélhetünk **csoportos**, **utcás**, **rostos** vagy **centrálisan orientált** halmazokról is.

2.12. Zárt halmazok

A sűrűség növekedésével egyes építmények olyan közel kerülnek egymáshoz, hogy fellép az igazodás kényszere, ami kikényszeríti az egyes épületek közel **ortogonális** rendszerét. Az ilyen települések épületei általában egy-egy apró belső pációra szerveződnek, így külső falaikkal zártan tudnak egymáshoz csatlakozni. Legismertebb típusa az arab **kasbah**, ami nem csak domboldalon, hanem sík terepen is előfordul. A halmazosságnak ez a típusa már nem nélkülözi a tudatosság és a tervszerűség bizonyos elemeit. Egészen más, sajátosan zárt halmaz-típust képviselnek a távolkeleti kultúrák, pl. az indiai falvak és városok tradicionális negyedei, mint **orientális halmazok**. Ezek jellegzetessége a zárt törzsi-

nemzetiségi társadalmi berendezkedés és etnikai elkülönülés, a rendkívüli sűrűség, a védelmi szerepet is játszó labirintikus, zsákutcákban bővelkedő, sokszor az épületek lapostetőit is igénybevevő szűk közlekedési hálózat, amiben csak az ottlakók ismerhetik ki magukat, valamint néhány apró tér a közösség legfontosabb intézményeivel. Az ilyen jellegű halmazok beépítése valóban **szövetszerű**, aminek alkotó elemeit **belső tömegeknek** is tekinthetjük (lásd az 1.23 pontban). A szövetszerűségben az elemek nem csak érintkeznek egymással, hanem térben **át is hatják** egymást. A zárt halmazok elemeit **ismétlődő kapcsolatok** kötik össze: a labirintikus jelleg nem zárja ki, sőt, feltételezi a közel egyforma építmények, pációk, teraszok és közök kapcsolat-mintáinak tematikus állandóságát. Ennek köszönhető a zárt halmazok térszerkezetének sajátos **homogenitása és megbonthatatlansága**.

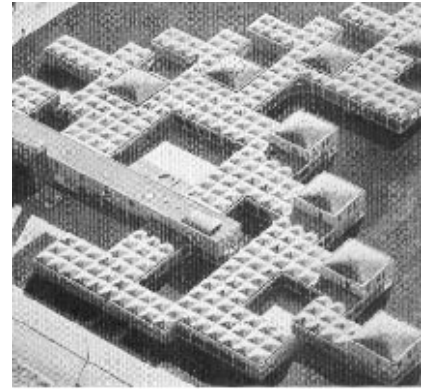
Az **arab kasbahok** festőiségének élménye a modern építészetet is megtermékenyítette. A korábbi lakótelepek atomisztikus sivárságával a valódi, zárt tradicionális halmazok „**labirintikus világosságát**” állították szembe. Aldo van Eyck és követői pl. a 60-as években olyan együtteseket próbáltak létrehozni, amiben egyesíteni lehetett a kasbahok festői gazdagságát a modern technológia és higiéne követelményeivel. A törekvés az építészeti **strukturáliszmusban** teljesedett ki. A kasbah, mint lehetséges város-modell jelent meg a Montreál-i világkiállításon felépült **Habitat 67** organikus megastruktúrájában, ami valójában egy mesterséges geomorf, de ortogonális halmazt imitál. Ide tartoznak a kor ismert divat-házai is: a különböző **terasz- és dombházak**, valamint az ezekből összeállítható együttesek. Ezek a törekvések inkább épület-leptékek, és a „ház a városban” elvet követik, ami azt igazolja, hogy a halmazosság nagyságrendi határai vannak. A tervezett zárt, ortogonális halmazosság humánusabb változatát képviselik az **alacsony szintszámú, de intenzív beépítésű** (sorházas, láncház, átrium ház) lakóegyüttesek (low rise – high density development) világa. Ezek a szövet-szerű, „szőnyegmintás”-nak is nevezett beépítési kultúrák általában **rostokká** összefogott zárt épület-sorok egymással párhuzamosan eltolva, változatos ismétlésével, valamint bensőséges, sikátor-szerű közök és apróbb terek kialakításával próbálják megidézni a nőtt városok természetes, bensőséges világát.

2.13. Geomorf halmazok

A halmazok többsége még akkor is a természetes adottságokat (vízfolyások, növényzet), vagy a társadalmi berendezkedést követi, ha sík terepen fekszik. A lejtős terepen vagy hegytetőn megtelepedett **geomorf** halmazok esetében a tematikus épületek elrendeződését a domborzati adottságok befolyásolják: az épületeket a terepadottságok „rendezik”. A táji képződmények közül ide sorolhatnánk a teraszosan megművelt domboldalak festői világát, ahol a közel vízszintes támfalak csaknem pontosan kirajzolják a terep rétegvonalait. Ehhez elvileg sok tekintetben hasonlóak a hegyoldalra települt mediterrán falvak, amik fecskéfészek-szerűen ülik meg a terepet, vagy azok a települések, amik keskeny dombhátakra épültek. Ezeknél a településeknél az intenzív beépítés az építésre alkalmas terep minél jobb kihasználásával is összefügg. Miután a lejtős terep a közlekedést is megnehezíti, a geomorf halmazok térbeli rendszerét egyidejűleg a rétegvonalakkal párhuzamos utcák vezetésének lehetősége is befolyásolhatja, vagyis a geomorf halmaz sokszor utcás teleksorok alkotta **rostok** rétegeiből épül fel: ezért **rostos halmazról** is beszélhetünk. A geomorf halmazok között egyaránt találunk zárt és nyitott változatokat is. Ez utóbbit jól példázzák a festői mediterrán kultúrák középkori eredetű falvai és városai.

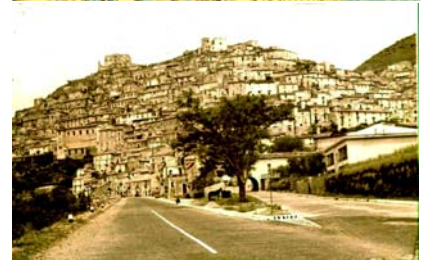
X X X X X

Tervezéseméleti szempontból a halmazt olyan **kiindulási állapotnak** is tekinthetjük, amin különböző **műveleteket** lehet végrehajtani, és ami ennek következtében összetettebb alakzatot vehet fel. A 2.1.-2.5.-ig terjedő fejezetek tulajdonképpen ezekkel a műveletekkel, és a segítségükkel előállítható alakzatokkal foglalkoznak. Valójában arról van szó, hogy **miként lehet a káoszról kozmoszt teremteni**. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a halmaz az elemek térbeli eloszlásának kezdetleges, primitív, alacsonyrendű állapota. Az építmények kaotikus elrendezését ma a **káosz-elmélet** eredményeinek és intellektuális hatásainak erőterében másként értékeljük, mint ötven évvel korábban. Minden rendezett alakzat, és így az organikus világ is a káoszból születik. Nem véletlen, hogy tervezésemélet-

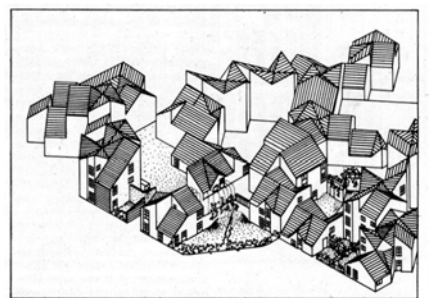
▲ Aldo van Eyck amsterdami árvaháza, mint a strukturáliszmus első építészeti modellje (1961, Amsterdam)

▼ Kétszintes sorházas beépítés Passauban: példa az alacsony szintszámú intenzív beépítésre

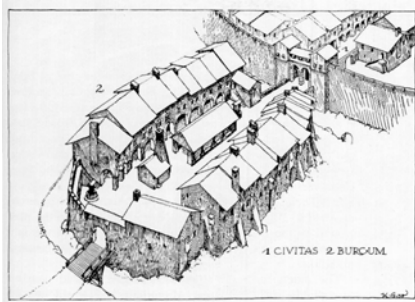
▲ Alberobello (Olaszország), a geomorf halmaz jellegzetes példája

▼ Tervezett halmaz Fécamp francia kisváros lebombázott középkori városrésze helyén.

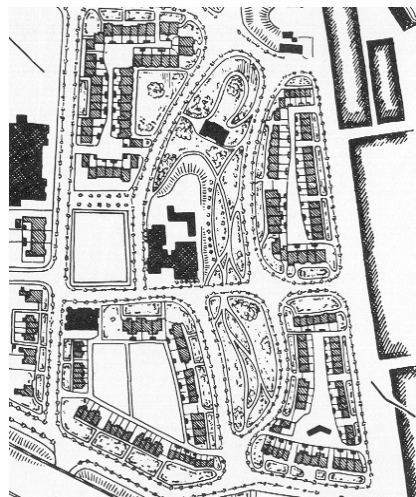
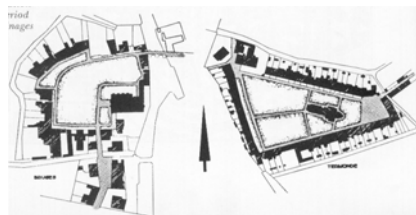
▼ Tervezett káosz: barnamezős rehabilitáció a bécsi Kábelgyár területén

▲ Római castrumhoz kapcsolódó, de attól szeparált, belső udvarra szervezett ún. "burgum", mint az önálló épületcsoport korai példája.

▼ Településen kívüli, vagy falvakhoz kapcsolódó holland *beginák* közös belső udvarra szervezett lakásokkal.

▲ *Port Sunlight*, Liverpool, 1887. 600 lakásos, udvarra szervezett épületcsoportokból álló munkáslakás telep.

Példák különböző jellegű csoportokra:

török küllye Istanbulban▶

amerikai sorházas lakóépület-csoport▶▶

Mies van der Rohe egyetemi épületcsoportja Chicagóban (IIT)▶▶▶

▼ *Oxford* városszerkezetét egykori kolostorudvarokra szerveződő egyetemi épületcsoportok szövetszerű egymás-

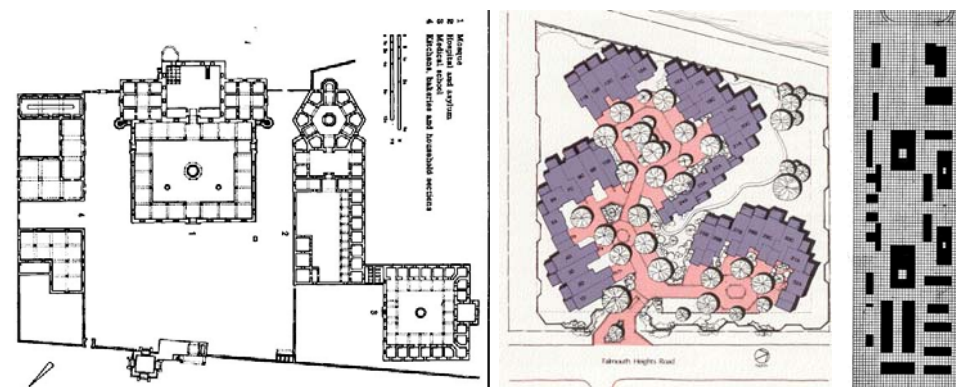
tileg ma a kaotikus elrendeződés *mesterséges* előállításának *módszertani* lehetőségeire terelődik a figyelem, noha a gyakorlat azt mutatja, hogy valódi káosz előállítani nem is olyan könnyű feladat. Ez mindig azzal a veszéllyel jár, hogy a metódika önmagában *legalizálhat* minden *önkéntes* alakzatot. A valódi halmaz nem önkény eredménye, hanem az a mód, ahogy a természet és a társadalom spontán együttélése megvalósul; úgy is mondhatnánk, hogy ez az *ártatlanság városépítészete*. Ezt a városépítészetet nagyon nehéz mesterségesen előállítani; mégis, mint az *organikus város* ideája értékrendszerünk egyik kardinális pontja, ami mint az *egyszerűség* ideája (tervezési elvnek is tekinthető (I az 1.42.3. fejezetben is).

2.2. A CSOPORT

A csoport lényege az összetartozó, de korlátozott számú építmények relatíve zárt térbeli együttese, *amik között valamilyen eszmei, társadalmi vagy/és funkcionális és formai kapcsolat van*. Telkek-vagy épületek csoportosulásának többféle oka-háttere is lehet. Megfigyelhető, hogy a halmazok növekedése is épületcsoportok kialakulásához vezet: *a csoportképződés a sokaságon belüli differenciálódás jele*. A csoportba szerveződés az épületek, egy embercsoport vagy közösség fizikai összetartozása mellett egyfajta védettséget, sőt: bensőségességet, meghittséget és otthonosságot is kifejezhet. A csoport általában csak véges számú építményt foglal magába; az építmények legtöbbször egy *belső udvar* vagy/és egy közösen használt építmény köré szerveződnek. A sajátosan *befelé forduló elrendezés* gyakran indifferens külső megjelenéshez, vagy védelmi célú elhatárolódáshoz vezet. Az elemek számának növelésével a csoport vagy több kisebb egységre bomlik, vagy átalakul, és más elvek szerint szerveződik újjá (vagyis halmaz, utca, tömb stb.. lesz belőle.). A csoport csaknem mindig elválik környezetétől, és igyekszik biztosítani *elemeinek kohézióját*. Ez utóbbit nem csak a közös létesítmény vagy udvar biztosíthatja, hanem pl. a csoport egyértelmű lehatárolásával ill. elkerítésével, a közös alapsík kiemelésével, vagy a közös térszín környezetétől eltérő textúrájával is létrehozható.

2.2.1. A csoportképződés történelmi típusai

A csoport önálló települési egységként is megjelenhet: ilyen csaknem minden, a városból kiváló, abból kiköltöző funkcionális egység, mint ahogy a tanya is egykor a városhoz kötődött, majd önálló, magános településsé vált. A *tanya* vagy farm, mint családi gazdaságra szervezett épületegyüttes talán a csoport legősibb, ma is élő formája, ahol az építmények egyetlen telken belül helyezked-

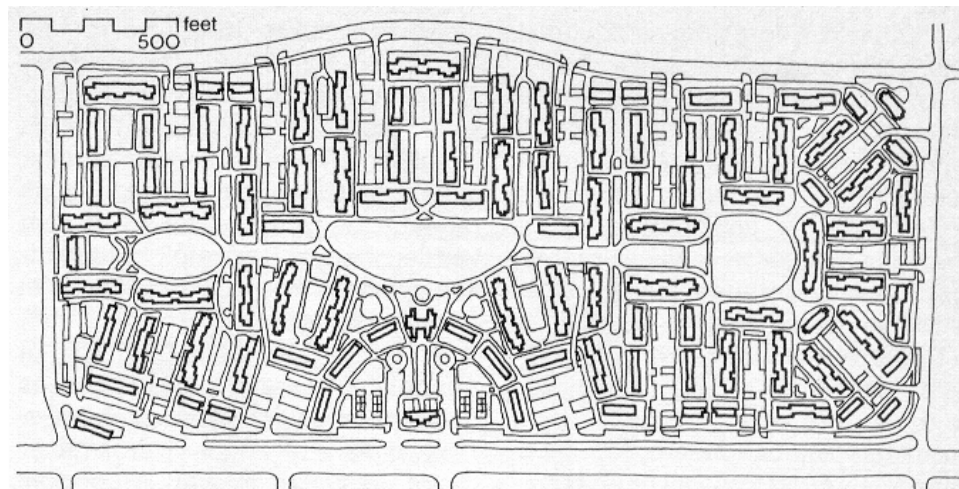

nek el. A csoportképződés folyamatát jól példázzák a *bokortanyák*, ahol a telkek egy apró tér köré szerveződnek. Kalocsa környékén még léteznek ún. *szállás-helyek*, amik átmenetet képeznek a tanya, a halmaz és az utcás aprófalú között. Építészeti szempontból kiemelkedő változatai az urbánus megjelenésű, néhány emeletes épületből álló *toszkán tanyák*, amik festői enyhe üllik meg a lankás dombokat. Az egykori római városokban – főleg a határvidékeken – a bennszülött lakosokat élesen elkülönítették a katonáktól és polgároktól. Az előbbi "burgum"-nak, az utóbbi "civitas"-nak számított. A *burgum* önálló, apró városrész volt a várkapu tövében, de a várfalon kívül. A középkori erősített városokban is a várfalon kívülre telepítették a kereskedőket és a kézműveseket: ezek a telepek néha maguk is miniatűr kerített városokká váltak. Hasonló jellegű csoportot alkottak annak idején maguk a középkori *várak és kolostorok* is, ahol az egyes építmények általában egy-

egy udvar köré szerveződtek. Iszlám kultúrkörben a valószínűleg szeldzsuk-török eredetű *külliye* a szultán, de gyakran gazdag polgárok által alapított önálló, néhány épületből álló karitatív létesítmény-csoport volt, ami mecsetet, iskolát, konyhát, a nagyobbakban hajléktalanoknak szálláshelyet és kórházat is tartalmazott laza, néha ortogonális elrendezésben. Ma Isztambulban is látható néhány ilyen „város a városban”. Valószínűleg a *külliye* intézménye volt hatással a holland, belga és észak-francia *beginák* alapítására. A *beginák* először a várfalon kívül, később azonban a városon belül telepített, többnyire belső udvaros elrendezésű épület-csoportjaiban eredetileg az elesett keresztes vitézek özvegyeit és árváit helyezték el, majd a városból száműzöttek és vándorok, a betegek, öregek és árvák találtak menhelyet, akiket koldusbarátok, valamint beginanővérek ápoltak. Vannak korai példái a városon belüli önálló egységet képező karitatív lakásépítési akcióknak is; köztük a legismertebbek az augsburgi *Fuggerei* (1514), vagy a Ch. Wren által tervezett londoni *Mile End Trinity Ground* (1680). Mindkettő a szociális lakásépítés kezdeteit képviseli, építészetiileg pedig rövid belső utcákra orientálódó zárt egységet formáznak. Később az ipari forradalmak legpiszkosabb és legzajosabb létesítményeinek - miként a mérgező anyagokkal foglalkozó középkori céheknek is - ki kellett költözniük a városokból, amit később hasonlóan lehangoló munkástelepek is követtek.

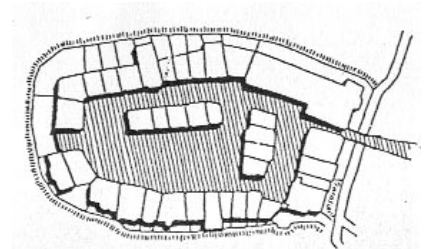
2.22 Az udvar és a Radburn-elv

A 19. századi paternalista programok keretén belül a csoport-koncepció új életre kelt: *Port Sunlight* Liverpool peremén az első *tervezett csoport közösség*, ami befelé orientált, egymásnak hátat fordító, *belső udvaros* tömbökből áll. *Port Sunlight* és még néhány hasonló telep szolgálhatott a korai kertvárosok tervezésének alapjául. Míg *Port Sunlight* városi modellt kívánt vidéki környezetbe ültetni, addig Raymond Unwin és követői az első kertvárosok építészetében inkább *rustális ideált* követtek (Hamel Hampstead, Letchworth, Welwyn). Az első angol kertvárosok jellegzetes innovációja, a **close** (magyarul: zárányszerű épületcsoport) sikere nem csak a csoport-elv alkalmazásának új lehetőségeire mutatott rá, hanem arra is, hogy a *privát* és a *közösségi zónák* közt létezhet egy közbenső

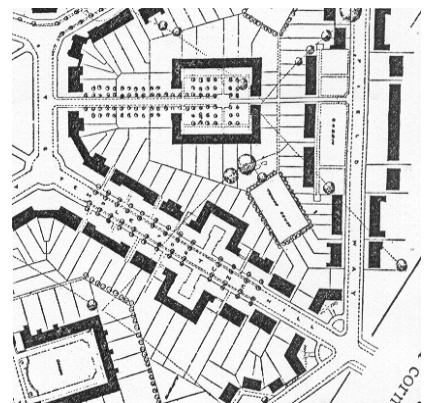

kategória: a **csoporthoz** (másként *fél-privát* vagy *fél-közösségi zóna*), ami a települési környezet szemszerkezetét tovább differenciálhatja. A **close**, mint fél-privát zóna tehát élesen elválik a *privát* kerttől vagy udvartól.

A kontinens tömeges lakásépítésének gyakorlatában is megfigyelhető a laza, de érzékelhetően valamilyen belsőséget, többnyire relatíve zárt udvart körbevevő épület-csoportok alkalmazása. A **close** alkalmazásának új változatát az hozta meg, hogy társult az ú.n. *elválasztott forgalmi rendszer* elvével. Ezt a lehetőséget modellértékűen először Clarence Stein valósította meg 1928-ban egy New York melletti kertvárosban, *Radburnben*. A rendszer lényege az, hogy a teleksorok **egyidejűleg két csoporthoz** is tartoznak: egyik végükön a lakóházzal a gyalogos utcához, a másikon a zsákutcás garázsudvarral a kocsíúthoz. A két egymásba illeszkedő, fogaskerékhez hasonlítható rendszer, mint az „autókor városának” modellje a 2. világháború után meghódította a motorizációban előljáró nyugat-európai országokat is, és beépült a tömeges lakásépítés tervezési gyakorlatába. Elsősorban Angliában talált termékeny talajra, hiszen itt a középosztálybeli sorházak telekvégei közt már évszázadok óta létezett egy kiszolgáló köz vagyis itt

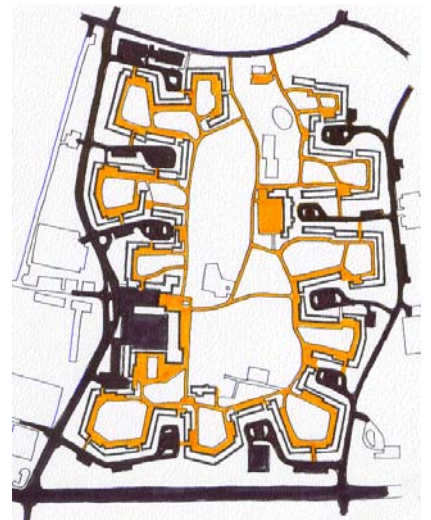
San Vittorio Romano: apró falu Olaszországban. A település önmagában is egy befelé forduló zárt épületcsoportot képvisel.

▲ Tipológiai variációk a **close**, a csoport-zónaként működő *udvar* városépítészeti témájára *Welwyn* kertváros (1920), valamint *Hamel Hampstead* kertváros (1909) beépítési tervéből.

◀ Cl. Stein: *Baldwin Hills Village* lakótelep Los Angelesben, 1941. A lakótelep a szupertömb klasszikus példája; a lakóházak zöldudvarok köré csoportosulnak, míg a köztes térségeket a parkolók töltik ki.

▼ A meander-motívummal és az elválasztott forgalmi rendszerrel összekötött udvaros, szupertömbös beépítés egyik sikeres alkalmazása *Baronbackarna* svéd lakótelepe 1954-ből. ▼

▲ Budapest, Hosszúrési lakópark

▼ Budapest, Millenáris park

▲ Budapest XV. kerület, Ázsia center, és a XI. kerület, Campona ▼ épületegyüttese a zárt épületkomplexum mai példái

az új megoldás régi hagyományokra épülhetett. A kontinensen felépült új városokban és lakótelepekben a modellnek számtalan változata valósult meg. A technológiai kötöttségek miatt azonban sokszor csak arra volt mód, hogy ismételhető pszeudo-udvaros beépítésű egységeket hozzanak létre. Ezek építészeti gyengesége éppen a legkritikusabb pont: a sarkok nyitottsága. A teletszerű lakásépítés gyakorlatából azok az együttesek emelhetők ki, amelyek vagy tovább értelmeztek a csoportban rejlő lehetőségeket, vagy rájöttek, hogy a zárszerű **meander-jellegű beépítés** felel meg leginkább a rendszer természetének, ahol a befelé nyíló zöld-udvarok a kifelé nyíló parkoló-udvarokkal váltakoznak. Ez megteremtette a lánc-szerűen egymáshoz kapcsolódó **zárt csoportok** típusát. Ez utóbbi klasszikus előképe az 1940-ben megépített *Baldwin Hill* lakótelep lehetett Los Angelesben, legjobb változata pedig talán a svédországi *Baronbackarna* lakótelep Örebro városában 1958-ból. A jelenkori városépítészet a zárványszerű, vagy zsákutcákra szervezett lakóépület csoportokkal szemben kritikai álláspontot képvisel. Nem tartja ideálisnak a szigetszerű, a városi szövetből elkülönülő, izolált egységek tömeges alkalmazását. Ez a kritika különösen az elválasztott forgalmi rendszerben épült lakóházcsoportok ellen irányul. De míg az „urbánus” értékekben hívó szakemberek fenntartással fogadják a csoportképzés bizonyos formáit, addig a jelenkori lakásépítési gyakorlat a **lakóparkok** formájában ismét a zárványszerű épületegyüttesek felé tereli a figyelmet.

2.23. Tematikus parkok

Az udvar köré szerveződő egységeken kívül a település szövetszerkezetének ehhez a szintjéhez tartoznak a térbeli-építészeti homogenitásuk alapján, vagy funkcionális okok miatt összetartozó különböző **épületcsoportok** is. Ez utóbbiakat az újabb szóhasználat **tematikus parkoknak** is nevezi, jóllehet egy adott tematikus park sokszor tradicionális szemszerkezetek: telkek, telektömbök, utcák stb.. valamilyen agglomerátumával is jellemezhető. Ebben az összefüggésben **csak azokat az együtteseket tekintjük csoportnak, amik kisebb szerkezeti egységekre már nem bonthatók fel.** Ide tartoznak elsősorban a közös (tömb-)/telken több építményből álló intézmények (pl. kórház, egyetem, szórakoztató park, laktanya stb...), az üzemi telepek és egyes **lakóparkok**. A tömeges lakásépítés keretében létrejött lakótelepek többségében nehéz fölfedezni értelmezhető szerkezeti egységeket; egészükben viszont - homogenitásuk ellenére - túlságosan nagyok ahhoz, hogy egységnek tekintsük. Ugyanakkor azt látjuk, hogy elsősorban a nagyvárosok perifériái vagy az agglomerációs térségek számtalan kisebb-nagyobb, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló, és egymástól alapvetően különböző jellegű tematikus épületcsoportok halmazából állnak, amit egyfajta **kollázs**nak is tekinthetünk. Ez az, amit az amerikai irodalom „**patchwork¹ metropolis**”-nak hív. Az épület-csoportoknak ez a kavalkádja nem csak spontán fejlődés eredménye lehet: létrejöhet tervszerűen, vagy éppen a tervszerűség **ellenére** is. A „**kollázs² city**” és a „**patchwork metropolis**”: realitás.

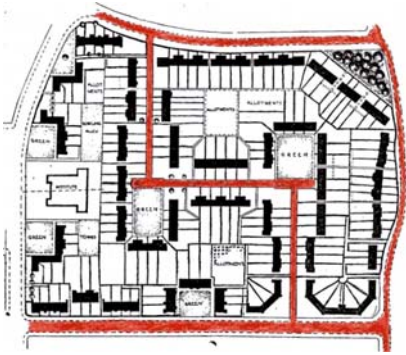
2.24. Zárt épületkomplexumok

A *close* és a befelé forduló épületcsoportok gyakorlatával szemben az utóbbi évtizedek egyik tendenciája a környezetében szabadon álló, általában parkoló gyűrűvel körülvett zárt, integrált **épületkomplexumok** építése. Ez valójában a **csoport elvének kifordítása**: a közös udvarból kifelé forduló üres (ill. parkolókat számárra fenntartott) telekrész lesz, az épület egységeit pedig legjobb esetben egy közös fedél alá vont belső közlekedési mag és folyosók rendszere köti össze. Rendszerint egyetlen, saját telken szabadon álló mega-épületbe koncentrált, többnyire intézményi jellegű épületkomplexumról van szó. A zártság nem jelent föltétlenül kompaktságot: épületszárnyak vagy pavillonok segítségével az együttes kifelé nyílt, udvar-szerű téralakzatokat is létrehozhat. Ide tartoznak a **bevásárló központok** is, amelyeket gyakorlatilag egy-egy fedett, de a városi szövetből kiragadott, attól elidegenített intézménycsoportnak is lehet tekinteni. Ezt neveztük a „**város a házban**” jelenségnek. Amennyiben a zárt épületcsoportok egymástól térben elidegenedett, sokszor látványos belső tereket formáló, de kifelé szigetszerű együttesekké alakulnak át, fennáll a veszélye annak, hogy az épület bejárata **interface³**-szé válik, a közterületek szerepe pedig kizárólag az eljutásra és a kiszolgálásra korlátozódik, vagyis megszűnik az utcák és terek hagyományos világa. Ezzel a város egy merő logisztikai elosztó-rendszerré válhat, és ezzel párhuzamosan leértékelődhet a közterületek szerepe, vagyis az utcák és terek városépítésze.

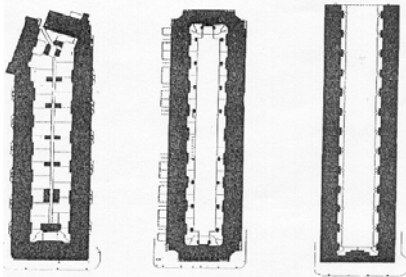
1 A **patchwork** angol szó, és alapjelentése szerint különböző színű szövetdarabokból összevarrt takarót, ruhadarabot, szatyrot stb. jelent; átvitt értelemben szedett-vedett holmi, tákolmány, fércmunka.

2 A **kollázs** (collage) eredetileg olyan festmény, amire különböző anyagokat (textilt, papírdarabokat, kisebb tárgyakat stb.) is felragasztanak; átvitt értelemben olyan képzőművészi alkotás, amin idegen, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló dolgok kerülnek egymás mellé.

3 Az **interface** informatikai fogalom, és szó szerint illesztőegységet, csatlakozó felületet, átvitt értelemben határfelületet, vagy egymással érintkező felületeket jelent.

▲ Szupertömb a korai angol kertváros építési gyakorlatból (Letchworth, 1902-től). A tömböt két zsákutca tárja fel, összekötésükkel valójában két L alakú tömb keletkezik. A sarkok kialakítása városépítészeti előnyökkel jár: a tömbön belül visszatér a „close”, mint befelé forduló épülethozzátartozás.

▲ Az amsterdami tömbök átalakulásának fázisai Hollandiában.

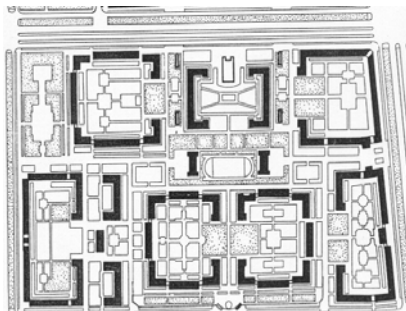

▲ Amsterdam: Spaarndammerbuurt lakótelep (M. de Klerk, 1913-től) keretes lakótömbjeinek határoló épületei maguk is hosszúkas keretes beépítésű lakótömbök.

Budapest, városi lakásépítés a Bécsi úton a két világháború között; sűrű, megnyitott keretes beépítés ▶

Mai megnyitott keretes beépítés Berlin lebombázott területén ▶▶

Az ú.n. szocialista-realista időszak jellegzetes megnyitott keretes beépítése valahol a volt Szovjetunióban ▼

2.32.4. A negyedik esetben az **utcánkénti növekedés** eredményeképpen idővel tömbök zárulnak körbe; ez az utcás falvak genezisének egyik jellegzetes módja, de a kertvárosok tervezésének is egyik lehetséges módszere.

2.32.5. Végül új tömbök keletkeztek a 19. század 2. felében végrehajtott nagyszabású európai városátépítési akciók eredményeképpen is, amikor **új utcák bevágása nyomán a nagyobb régi tömbök ketté hasadtak**. A nőtt városok esetében a hálózat vonalvezetése és vele a tömbök alakja – topográfiai, történeti, a növekedéssel összefüggő okok miatt, vagy éppen új utak utólagos bevágása következtében – többnyire szabálytalan.

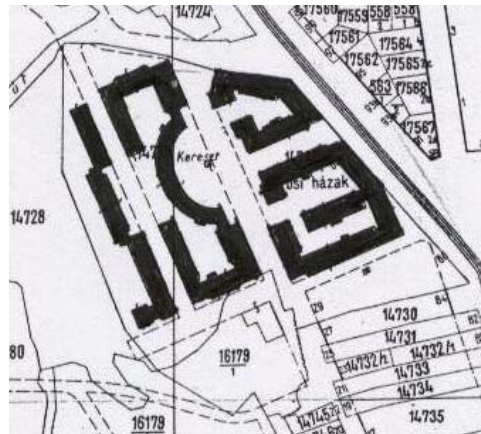
2.32. A tömb és a „close” egyesítése

Elképzeltető egy olyan nagyméretű tömb, amelyeket ugyan teleksorok határolnak, de a belseje „üres”. Ha ezt a belsőséget csoportokkal, „close”-okkal töltjük ki, akkor **„szupertömb”**-öt kapunk. A szupertömb tehát tervezési kategória, és zsákutcákkal feltárt nagyméretű tömböt jelent. **A szupertömb a tömb és a „close” kategóriájának egyesítése:** nem csak teleksorokat, hanem telek- ill. lakóházcsoportokat is szervez. Az angolszász városépítési gyakorlatban ezeket a lakóházcsoportokat rendszerint **elválasztott forgalmi rendszerben** tervezték, ami lehetővé tette, hogy a szupertömbön ne haladjon keresztül átmenő forgalom. Bizonyos nagyságrendnél a szupertömb belsejében olyan szolgáltatásokat, parkokat is telepítettek, amelyeket ily módon gyalogosan, utcák keresztezése nélkül is meg lehetett közelíteni. Ennek szép korai példája a 25. oldalon bemutatott amerikai Baldwin Hill lakótelep. A tömb mint térszervezési elv tehát **elsősorban nem alak-tani** (hogyan t.i. „körül lehet járni”, vagy „szabályos”), **hanem szerkezeti jelenség:** eredendően **telektömb**. Ugyanakkor semmi akadálya annak, hogy a tömb ne teleksorokat, hanem közvetlenül csoportokat, vagy **további tömböket** is szervezen. Ez a képesség a halmaznál differenciáltabb vagy összetettebb modellek mindegyikénél, így az utcás szervezésnél is megfigyelhető.

2.33. A keretes beépítés kialakulása és átalakulása.

A telektömb átalakulása már a 20. század elején elkezdődött. Az ezzel kapcsolatos kísérletezés színhelye először Amsterdam volt, ahol az amsterdami iskola építészei az emeletes beépítésű keskeny és hosszúkas tömbök „felvágásával” próbálkoztak. Ennek eredményeképpen a következő változatok alakultak ki:

- a tömb a telekvégek mentén egy keskeny köz segítségével hosszában átjárható;
- a tömbbelső nagyjából közös kertként üzemel, de a földszinti lakásokhoz tartozó apró kertrészletek megmaradnak;

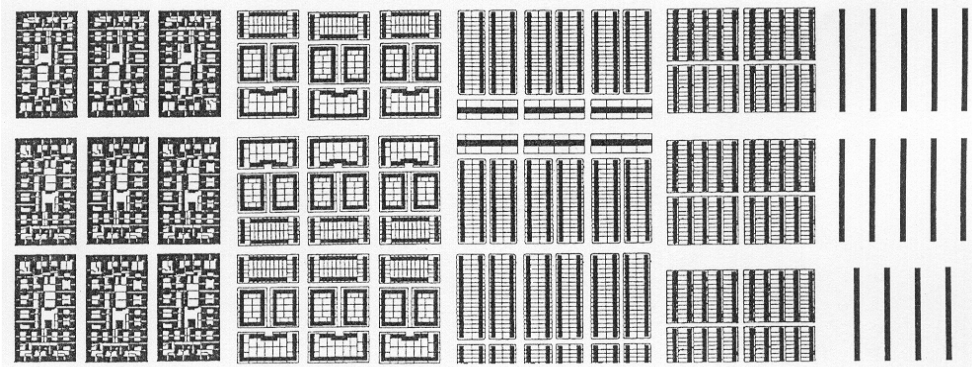

- a tömbbelső teljes egészében közös kertet alkot, vagyis létrejön a **keretes beépítés**.

A keretes beépítés valójában **a tömb és a csoport-udvar (a „close”) elvének egyesítése**. A keretes beépítéssel olyan **udvarterek** jönnek létre, amelyek határoló térfalait már csak egyetlen, zárt sorúan kialakított épülethozzátartozás alkotja. Zárt beépítés esetén az udvar és a tömböt határoló közterületek határozottan elkülönülnek egymástól, a két térféleség nem is érintkezik egymással. Az épülethozzátartozásnak van egy kifelé, a közterületek felé orientálódó „formális” oldala, és van egy befelé, az

udvar felé nyíló, informális oldala. A modern építészetben rendszeresített önálló sávház azonban nem ebben a kontextusban született: azonos értékű homlokzatokkal kívánt rendelkezni, vagyis „körbejárható” objektumként jelent meg. Amikor ezeknek a sávházaknak a segítségével próbálták meg ismét kvázi-udvaros beépítést létrehozni, ez az épülettípus már nem utalt két oldalának eltérő használatára. Ez a helyzet pl. a lakótelepek szabadon álló sávházakból kirakott pseudo-tömbjeinél, ahol emiatt a külső és a belső tér vizuálisan és funkcionálisan is összehasonlítható. A korai holland városépítészet ráértett erre a problémára, és a keret határoló épületeit néhol hosszúság, keskeny tömb-sávokból alakította ki. A keretes beépítésű tömbök méretei eleinte még követték a telektömb tradicionális méreteit, de a baloldali szociáldemokrata irányítás alatt működő "vörös Bécs" Hof-jaiban az 1920-as években több szomszédos tömb összevonásával megkezdődött a tömb felbomlása. A tömb itt sem oszlik telkekre. A tömbbelsőben meg kívánták építeni a lakásokhoz tartozó szolgáltatásokat, (iskolák, óvodák, bölcsődék), amik azonban szétfeszítik a tömböt. A keretes beépítés helyenként megnyílik, majd elszakad az utca vonalától, és csakhamar a szabad formálás áldozata lesz. A tömb elveszti eredeti szerkezeti beágyazottságát, és önálló életre kel.

A megnyitott keretes beépítés, mint beépítési forma különös kultúrtörténeti pályát futott be az 1933-as fordulat után a Szovjetunióban, majd a 2. világháború után a volt szocialista országokban egészen 1953-ig, Sztálin haláláig. Ez volt az ún. **szocialista realizmus** időszaka. Ideológiai előírások kötelezték a tervezőket egy reprezentatív jellegű, formalista, többszörös szimmetriatengelyek által szervezett, barokkos beépítési mód alkalmazására, ahol a sarokrizalitok hangsúlyo-

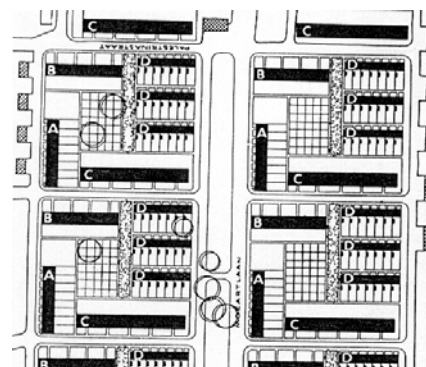
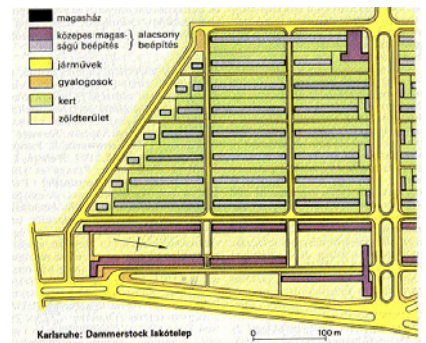

zásával építészetileg is kifejezésre kellett juttatni a „nem rés, hanem bástya vagyunk a béke falán” c., egyébként a május 1.-i felvonulásokon harsogott jelszót. A „szocreál” ettől függetlenül még megőrizte a tradicionális tömb morfológiájának legfontosabb elemét: **a zárt sarkokat**. Amikor 1954-től újra be lehetett kapcsolódni a nyugat-európai építészeti fejlődés vonalába, a tömeges lakásépítés árnyékában a zárt sarkok feladása jelentette a tömbös-keretes hagyomány végleges felszámolását.

2.34. A teleksor, mint egység

Ha a tömb eredetileg két teleksornak a telekvégek mentén történő összeillesztéséből eredeztethető, akkor a tömb **dekonstrukciójának** legkézenfekvőbb módja az, ha **magát a teleksort** tekintjük ismételtető tervezési egységnek. A keretes beépítés sarkain adódó problémák elkerülése mellett ennek az is az előnye, hogy a sorházakat ideális tájolási helyzetben egymással párhuzamosan meg lehet ismételni, vagyis kiküszöbölhetők a keretes beépítésben óhatatlanul felmerülő kedvezőtlen helyzetek.

A német racionalizmus „innovációja” azonban már magát a telekrendszert is érintette. Többemeletes, többlakásos beépítés esetén először a telket mintegy „kihúzták” az épület alól, és a párhuzamos sávok közti területen **önálló haszonkertekként osztották** újra, ahol minden lakáshoz egy apró telekrész tartozott. Innen már csak egy lépés vezetett a mai értelemben vett lakótelep műfajának kialakulásához: a haszonkertek egy tagban való kialakításával, ami az egymással párhuzamos szabadon álló sávházak közti **közterek** megjelenéséhez vezetett. Ennek a korai Siedlung-kultúrának jellegzetes példája Ernst May radikális **Westhausen** telepe Frankfurt am Main-ban (1929-31). A tömb önálló életet élő sávházakra való bomlásával megváltozik az épületeknek a földhöz, az utcához, valamint az udvarhoz való viszonya.

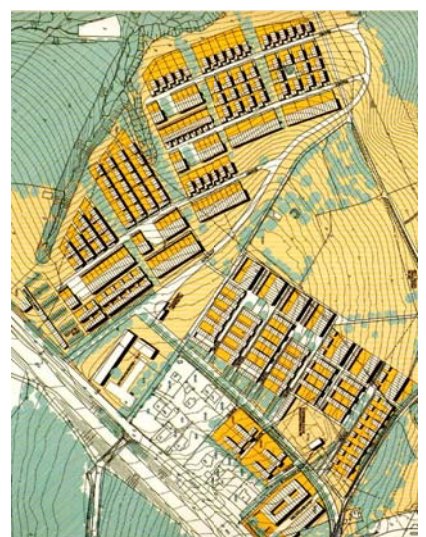
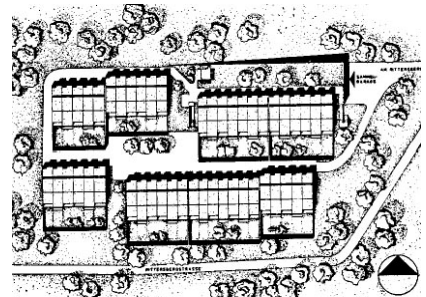
▲▲ A német racionalizmus példája: Karlsruhe, Dammerstock lakótelep.

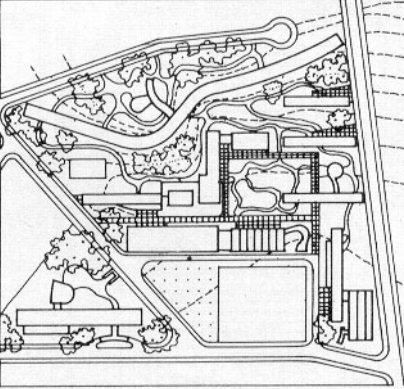
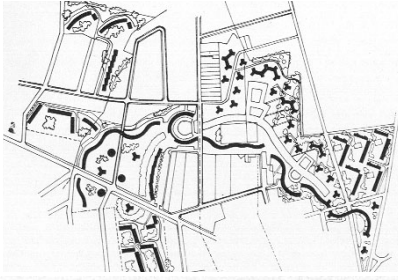
▲ Hengelo, lakótelep Hollandiában: a teleksorokból álló tömb-kompozíció példája.

◀ „Homages a Ernst May” - Philippe Panerai grafikája a BAUHAUS-ban levezetett fejlődési sorról a zártudvaros bérházas tömbtől a sávházig.

▼ Emeletes sorházas telep domboldalon: Siedlung Halen, Bern.

▼▼ Mai teletszerű lakásépítés Bajorországban (Passau).

▲▲ A beépítés szabadossága egy franciaországi lakótelep beépítési tervén (Dobigny).

▲ Pedregulho brazil lakótelep a sávházakkal való, a terep adottságait kihasználó festői kompozíció szép példája.

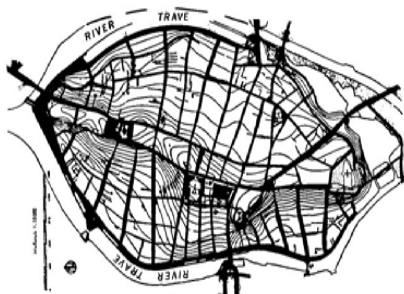
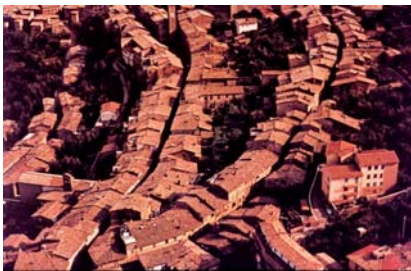

▲ Az utcás falu, mint a telkek és épületek lineáris szerveződésének archetípusa (Alsó-Ausztria).

Egy orientális város (Cairo) egyik főutcája. A térképen jól látni azt a terület- ill. teleksávot, amit a főutca közvetlenül szervez ▶

▼ Montalcino olasz kisváros jól mutatja az utcás szervezés morfológiáját.

Lübeck középkori város utcahálózata ▼▼

A telesorok azonban olyan tömeg-szerű építési egységekként is felfoghatók (l. az 1.23. pontban), amiket az egyedi épületekkel analóg módon lehet kezelni. Ezzel többek közt olyan keretes beépítést is ki lehet alakítani, aminek a határoló térfalai zártsorúan beépített telesorokból állnak. Ezt a lehetőséget elsősorban az angol új városok kertváros-építési kultúrája bontakoztatta ki.

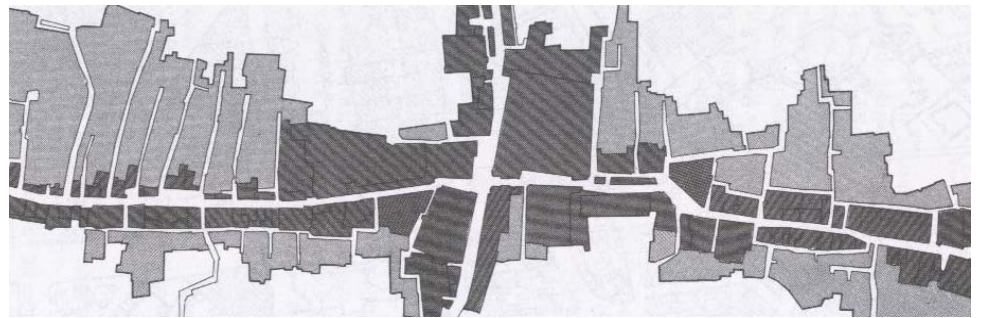
2.35. A beépítés szabadossága

A megnyitott keretes beépítés és a szabadon álló sávházak bevezetése után már csak egy lépés választotta el a "fejlődést" attól, hogy a beépítés teljes mértékben függetlenné váljon az utcától, és ezzel szakítson egy sokezer éves hagyománnyal. Le Corbusier jelszava, hogy „szabadítsátok meg a várost az utca zsarnokságától” a háború utáni tömeges lakásépítés formalizmusaiban vált valóra: sikerült a tömböt, mint térszervezési princípiumot teljes mértékben **dekonstruálni** és megszabadulni annak minden vélt vagy valós kötöttségétől. A tömeges lakásépítés időszakában világszerte kibontakozódott egyfajta „város-építészeti ki-mit-tud”: a tömb és az utca kontextusából kiragadott épületek a formálás gyökértelen önkényének estek áldozatul. Az egymástól független, egymással semmilyen valós kapcsolatban nem álló épületek szétrobbantották a város szövetszerkezetét. Ez alól csak néhány olyan koncepciózus, nagyvonalú együttes képez kivételt, amelyek sem a tömeges lakásépítés technológiai követelményeinek, sem a parttalan formalizmusnak nem esett áldozatul.

Érdekes megfigyelni, hogy sok helyen a technológia szorítása ellenére is megkísérelték újra-értelmezni a csoport ill. az udvar hagyományát. A sávházak megfelelő csoportosításával, de zárt sarkok nélkül azonban csak pseudo-tömbök vagy laza épület-csoportok keletkezhetnek. Nem csoda, hogy a poszt-modern fordulat „revanche”-a nyomán a 70-es évektől kezdve ismét divatba jött a tömb annak keretes, vagy megnyitott keretes formájában. Ezzel a történeti fejlődés – legalább is egy rövid időre – rehabilitálta a tradicionális város-szövetet: az *utcát, a teret és az udvart*, és ismét fölfedezte a külső tér közösségi használatának differenciálásában rejlő környezet-lélektani, társadalmi és építészeti előnyöket.

2.4. A LINEÁRIS TÉRSZERVEZÉS

A halmaz, a csoport és a tömb mellett az építmények térbeli elrendezésének legősibb szervező elve kétségtelenül **az utca**. Az utca korszakos civilizációs ta-

lálmány, aminek jelentősége csak a kerék feltalálásához hasonlítható. Ha meggondoljuk, hogy az építmények halmazos vagy csoportos szervezésének legnagyobb problémája a nagyságrendi növekedés korlátozottsága, akkor az építmények lineáris sorban történő kifejtése valóban új irányt adhatott a fejlődésnek. A lineáris térszervezés archetípusa **az egyutcás falu**. Az egyutcás falu már tartalmazza a képlet lényegét, hogy t.i. az utca mindkét oldalára egy-egy telesor „dül”. Az utca civilizációs szerepe azonban ennél sokkal több. Az utca másik őse ugyanis a távolsági közlekedés, amelyiknek a városon belüli szakasza áruk és információk regionális szintű *cseréjének* közege és színtere, és mint ilyen egyidejűleg hosszúka *köztér* is. **Az utca a kommunikáció térben intézményesített formája**. Ebben az összetett képletben az építményeket szervező elv egyidejűleg

- közlekedési tengely,
- lineáris közösségi központ, és nem utolsó sorban
- a növekedés médiuma is.

Amikor a következőkben utcáról beszélünk, akkor sohasem az utcára mint közlekedési „csatornára”, hanem arra a szélesebb **térsávra** gondolunk, amit az utca és a két oldalán húzódó telesor ill. építmények, valamint rajtuk kialakuló társa-

dalmi élet **együttesen** alkotnak. Az ily módon felfogott utca valójában egy olyan két végén nyitott csoportnak is felfogható, aminek keskeny és hosszúkás udvara van. Ennek a komplex képletnek a megjelölésére sajnos nincsen külön szavunk, ezért a továbbiakban figyelniük kell, hogy ez a szó: **UTCA** számunkra mást jelent, mint a közlekedéstervezőknek.

Az utca többek közt abban is különbözik a halmazos és a csoportos térszervezési eljárásoktól, hogy **önálló növekedési stratégiája** van. A halmaz csak belső szerkezetének átalakításával, vagy ismétlés révén képes a növekedésre, a csoportot és a tömböket pedig csak ismételni lehet. Az utca viszont lehetővé teszi, hogy ne csak telkeket ill. építményeket, hanem pl. **közvetlenül csoportokat vagy tömböket is soroljunk** – sőt, az utca **további utcák szervezésére is képes**. Ezzel egy olyan egyetemes térszervezési eljárással van dolgunk, amit várhatóan nagyobb és összetettebb települések ill. városrészek leírására, valamint tervezésére is felhasználhatunk.

2.41. Az utcák közti szerepmegosztás elve.

Az útnak a forgalom csak az egyik aspektusa, és miután számunkra az utca a két oldalát kísérő telek- ill. épületsort, a bennük megjelenő tevékenységeket és a környezeti karaktert **együttesen** jelenti, a város nyilvánvalóan **különböző arculatú és szerepkörű utcák szövedékével** is leírható. Megfigyelhető, hogy a város utcái közt a történelmi fejlődés során bizonyos **karakter-, funkció- vagy/és szerepkör-megosztás** jön létre, ami a sokféle utca **térbeli differenciálódásában** és sajátos **kapcsolatrendszerében** nyilvánul meg. Egy adott övezeten belül ismétlődő jellegű, vagyis **tematikus utcák szövedékével** találkozunk, de ezek közt némelyik akár az ellátásban, környezeti minőségével, arculatával vagy a forgalom szervezésében betöltött szerepe révén kiemelt helyzetbe kerülhet, vagyis a települési szövet **nem-tematikus** elemévé válhat (l. a 2.51.3. pontban is). Ez lehet az egyik alapja egyébként egyfajta **lokális utca-típológiának** is. Megfigyelhető, hogy míg a tematikus utcák sűrűsége nagy, a nem-tematikus utcák gyakorisága értelemszerűen jóval kisebb, és ezek nem cserélhetők fel egymással: mindegyiknek meghatározott szerepe van a városrész egészében. A szerepek eloszlása nem csak összefüggésben van a város térszerkezetével, hanem lényege szerint **éppen ez az eloszlás hozza létre a térszerkezetet**.

2.42. Az utcák keletkezésének körülményei

Az utcák karakterét, környezeti minőségét és a települési szövetben elfoglalt helyét alapvetően befolyásolják létrejöttük körülményei. Ebből a szempontból 5 **alapesetet** különböztethetünk meg attól függően, hogy az utca **szerves növekedés (1)**, **utólagos rendezés (2)**, **szabályozás (3)**, **telepszerű építés (4)**, vagy a már meglévő települési szövetbe történő mesterséges **beavatkozás (5)** eredményeképpen keletkeztek.

2.42.1. Szerves fejlődés eredményének tekinthetjük a nőtt falvak utcáit, amik **mezőgazdasági parcellák lineáris sorolásával** jöttek létre. Archetípusa az **egyutcás falu**. Noha tervszerű alakzat, magán viseli az **organikus fejlődés** nyomait. Ezeket a sajátosságokat akkor is megtartja, amikor megindul a mezővárosi, majd városi átalakulás útján, és a beépítés intenzívebbé válik: számos középkori eredetű városrész alaprajza őrzi ma is a mezőgazdasági eredet nyomait. A **Főutca** elnevezés legtöbb helyen a régi, lineáris településközpont továbbélésére utal.

2.42.2. Az egykor halmazos települések esetében **az utcák csak az épületek utólagos körülkerítése** során alakulhattak ki, ami szabálytalan vonalvezetésű, tördelt utcák és **zsákutcák** kialakulásához vezettek. Az ilyen térségek beépítése eltér az előbbi utcás beépítéstől: a telkek szabálytalanok, és az épületek sem mindig követik az utca vonalát. Ezek az utcák rendkívül változatosak és festőiek. Jellegetesen **organikus képződmény**, ami napjainkban is alakulóban van. Ebbe a típusba tartozik az alföldi egykor kétbellelkes települések utcáinak többsége, de a folyamat sok középkori eredetű városrész kialakulásánál is nyomon követhető.

2.42.3. A **szabályozott utcák** archetípusát a tervszerű, szabályos **telektömbös** rendszer teremtette meg - függetlenül attól, hogy a beépítés intenzitása idővel miként változott. Az ilyen eredetű utcák telkenként, különböző időben, a beépítés szabályozásának eredményeképpen épültek be.

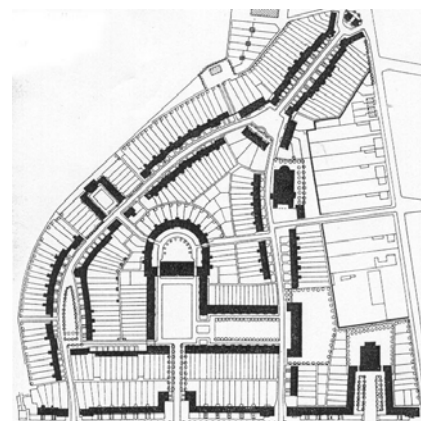
▲ Az utcák közti szerepmegosztás a település alaprajzában is kifejezésre jut. Bécs, Barcelona, Irevin (új angol kertváros) és Új-Delhi orientális utcahálózata (részletek).

Példák az utcák keletkezésére:

ad 1: utcás falu (Szany) keresztcás bővítéssel ▼

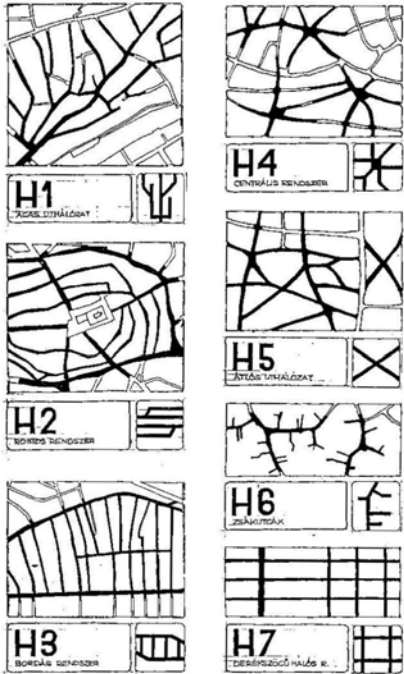
ad 2: Mezőtárkány halmazos település utólag kialakult utcahálózattal ▼▼

ad 4: Staaken 1. világháború előtt épült kertváros Berlin mellett egységes beépítéssel ▼▼▼

ad 5: Párizs egyik mesterségesen bevágott főútja ▲

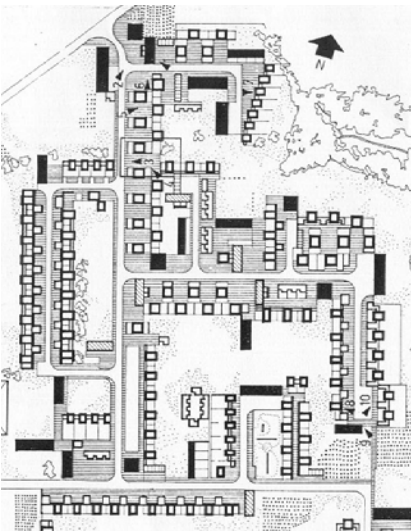

▲ Az alföldi városok jellegzetes úthálózati mintái: ágas, rostos, bordás, centrális, direkt, zsákutcás és derékszögű-hálós rendszerek.

Toulouse le Miraille strukturalista lakótelep vezérszerkezete az elágazások alapképletére épül. ►

Bakema: Alexandr polder új lakótelep terve Rotterdamban a bordás szerkezeti rendszerre épül. ►►

Peterlee új angol város morfológiai rendszere az utcák addíciójával való szabad építkezés jó példája. ▼

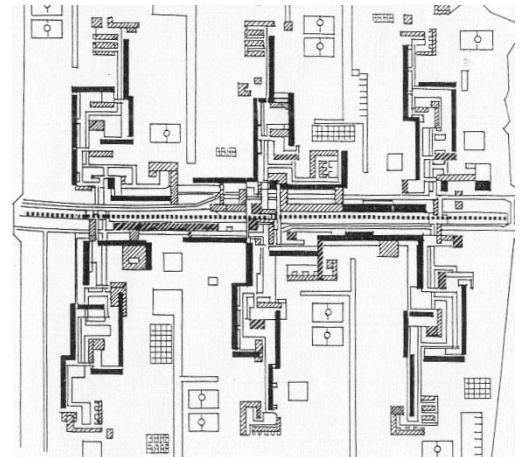
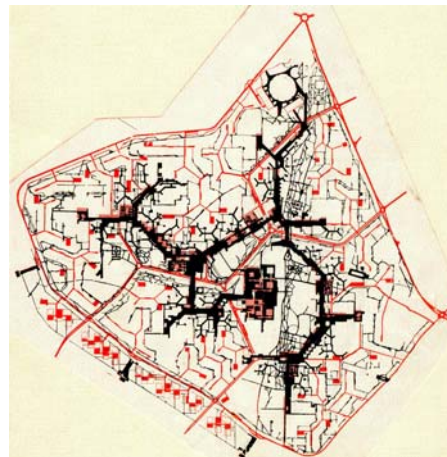

2.42.4. Az új városok és városrészek tervezett utcái egy lényeges szempontból különböznek az előbbiektől: megvalósításuk általában **egyetlen építési időszakra** esik, vagyis az utca és a beépítés egy ütemben készül el. Ennek következtében a tervezésnek nagyobb a szabadsága: íves, festői és szabad vonalvezetésű utcákban is gondolkozhat, ahol az utca és a beépítés térbeli viszonya olyan is lehet, amit a telkenkénti építés nem tesz lehetővé. Ez a **telepszerű városépítés** előnye.

2.43.5. Az előbbi típusoktól lényegében eltér az, amikor az utca meglévő települési szövetbe történő utólagos **beavatkozás** eredménye. Ez vonatkozhat meglévő **utcák kiszélesítésére** és ezzel egyidejűleg karakterének átalakítására és intenzitásának növekedésére, **új utcák nyitására**, valamint meglévők **minőségi átalakítására** is. Az új utak bevágásának klasszikus előképei a római hármass sugárút, a Regent Street Londonban, a 19. század 2. felének új, reprezentatív sugárutjai: így ide tartozik a budapesti Nagykörút, vagy az európai szinten megkomponált Andrassy út is. Az új utak létesítése során az érintett telkeket ki kellett sajátítani, és újra kellett osztani. A beépítés általában telkenként, de részletes szabályozás alapján történt. A sugárutak bevágásának művelete lényegében analóg a városi udvarterek bevágásával: mindkét esetben mesterséges beavatkozásról van szó.

2.43. Az utca, mint növekedési és tervezési modul

Az utcák hálózatának fent leírt történelmi szerepkörei segíthetnek a nőtt település-szerkezetek értelmezésében, de **új városrészek** tervezésének egyik lehetséges modelljéül is szolgálhatnak. Az utcát, mint lineáris környezeti egységet nyugodtan tekinthetjük e fejlődés alapsejtjének, moduljának, aminek szélességét a rá szerveződő két teleksor vagy ismétlődő épületcsoportok mélysége határozza meg. Az utcának ezt a „gyűjtőterületét” azonban rövidebb zsákutcákkal vagy hurok-utcákkal meg lehet növelni. **Az utca tehát nem csak a korábbi alakzatok, hanem további utcák szervezésére is képes.** Ebben az értelemben találó a fatörzs, vagy a csontváz analógiája: az utca olyan „tartószerkezet”, amihez ágak és lombok, ill. inak és izmok, vagyis telek- ill. épületcsoportok kapcsolódhatnak.

Attól függően, hogy az utcasávok miként szerveződnek egymásra, jellegzetes szerkezeti változatokat különböztethetünk meg.

2.43.1. A utcák egymásra épülésének egyik legősibb változata az **ágas rendszer**. Az utcák természetes növekedésük során előbb-utóbb vagy akadályba ütköznek, vagy egy adott ponton **el kell ágazniuk**, mert a növekedés két különböző irányban is folytatódhat. Ez a folyamat többször egymás után is megismétlődhet, aminek eredményeképpen létrejöhethet egy töréspontokban és elágazásokban gazdag úthálózati rendszer. A növekedés **hierarchikus és fraktál-jellegű**, vagyis zsákutcákban végződő ág-szövedékeket is eredményezhet. Jó tükröződik ez az organikusán nőtt, így pl. az alföldi halmozos városok többségében, de megfigyelhető a legtöbb szervesen nőtt városrész alaprajzán is, így pl. Nagykanizsa, Vác vagy Gyula esetében, ráismerünk a budai Várnegyed vagy Óbuda utcahálózatán, sőt ezt látjuk a városból radiálisan kifelé menő főutak egy részénél is (pl. a budapesti Horváth Mihály térnél)

2.43.2. A fejlődés másik egyszerű változata a **párhuzamos utcás** rendszer. Ebben az esetben a növekedés a már meglévő főútcával párhuzamosan vezetett új utca nyitásával valósul meg. Ha az új utca a régiből ágazik le, majd ugyanoda köt vissza; a formális hasonlóság miatt az ilyen alaprajzot **rostos** jellegűnek mondjuk. Előfordul azonban az is, hogy a párhuzamos utcák közti kapcsolatot olyan keresztutcák vagy közök segítik elő, amelyek rövidek, és önálló teleksor szervezésére sokszor már nem képesek. Ennek jellegzetes megnyilvánulásai pl. a középkori eredetű **sikátorok** ill. **közök**.

2.43.3. Az utcák egymásra-szerveződésének másik alapformája a **bordás rendszer**. Ahol a város vagy városrész eredetileg egyetlen főútból állott, a városfalon belüli terület gazdaságos kitöltése érdekében az új építési telkeket a főútra merőleges mellékutcákra szervezték. Az ilyen városalaprjz **hálcsontvázra** emlékeztet: innen a bordás elnevezés. Az orientális városoknál ez sok esetben bonyolult, többszörös elágazásokat is tartalmazó **zsákutcákat** eredményezett, ami az alaprajz kusza szövedékében jut kifejezésre. Ez volt az ihletője a 60-as évek strukturalista jellegű új városterveinek is.

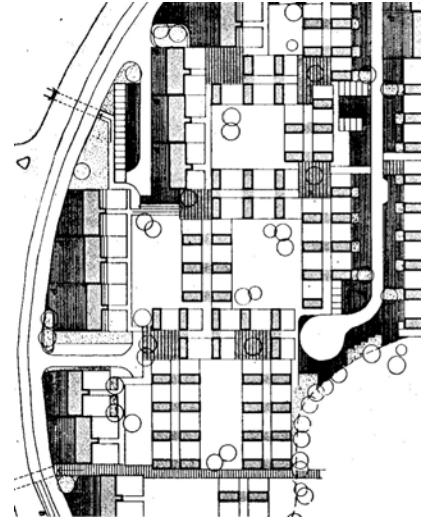
2.43.4. Az utcák térbeli ismétlése **hálós mintát** is követhet. A hálós rendszer esetén a szomszéd teleksoroknak nem kell feltétlenül összeérniük. Ha viszont a telekvégek összeérnek, **látszólag** tömbös szerkezeti rendszer jön létre. Ez azonban csak látszat, hiszen nem csak a **tervezés genezise más**, hanem a végeredmény is: a város szövetszerkezete nem tömbökből, hanem lineáris rostokból épül fel. Az ágas, a zsákutcás, a párhuzamos, a bordás és a hálós rendszerben fejlődött városrészek csaknem mindegyikénél megfigyelhető, hogy a módszer – szemben a tömbös rendszerrel – **nem szükségszerűen terület-kitöltő**, az eredmény pedig a növekedés és az utcasávok közti funkciómegosztás terméke. A nőtt városoknál a lineáris sávok közti tömbbelsőkből zárt kertiségek is keletkezhetnek. Ezzel a szerkezeti lehetőséggel a modern településtervezés is élt; ennek eredményeképpen számos olyan hálós szerkesztésű új lakóterület épült fel, ahol az utcasávok között zárványszerű belső udvarok, közkertek vagy parkok jöttek létre. Az ilyen példák arra utalnak, hogy a hálós térszervezés lehetőségei kimeríthetetlenek.

2.5. A CENTRÁLIS TÉRSZERVEZÉS

Egyes városépítészeti együtteseknél megfigyelhető, hogy elemei egy **centrális helyzetben** lévő, **nem-tematikus építmény** vagy tér felé **orientálódnak**. Hasonlóképpen gyakori, hogy négy-nél több utca is befut egy térbe. Az **orientáció** legtöbbször azt jelenti, hogy a szerkezeti egységek egy **oriens** felé közel sugárirányban rendeződnek el: ezt a jelenséget **centrális térszervezésnek** is nevezhetjük. A centrális térszervezés azonban nem csak az elemek közel radiális elrendeződésében nyilvánulhat meg. Számos olyan városépítészeti együttest ismerünk, amelyek ugyan ortogonális, vagy organikus jellegűek, mégis rendelkeznek egy kiemelt jelentőségű, az egész alaprajzot szervező központi térrel vagy létesítménnyel. **A centrális orientáció tehát elsősorban nem alakot, hanem strukturális jelenség.**

Az **oriens** általában olyan nem-tematikus, a térszervezésben központi szerepet játszó létesítmény, intézmény vagy tér, amelyiket közelebbi, vagy távolabbi környezetéből könnyen, a legrövidebb úton meg lehet közelíteni: az oriens az együttes szerkezeti súlypontjában helyezkedik el. Az ilyen helyeket **központi helyeknek** is nevezzük. A központi helyek **kommunikációs előnyben** vannak a többi szerkezeti elemhez képest. A kialakulás folyamatát illetően általában megfigyelhető, hogy a „térért való közdelem” során az elemek igyekeznek a legjobb pozíciót megszerezni, vagyis a centrum közelében maradni. A centrális térszervezés és az oriens megjelenése tehát sokrétű szerepet tölt be a szerkezeti elemek térbeli elrendeződésében, mert egyidejűleg

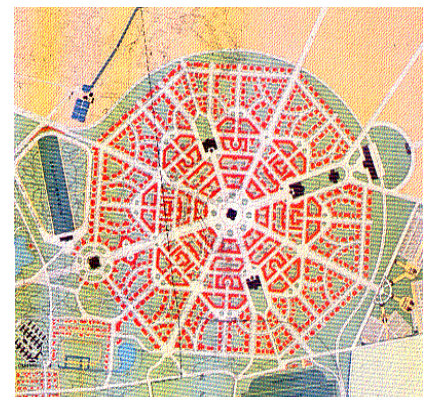
- egy térség **gravitációs súlypontját képviseli,**
- **forgalmi kapcsolatokra épül,**
- az intézmények révén **központi szerepet tölt be,**
- és a **növekedés fókuszpontjává is válhat.**

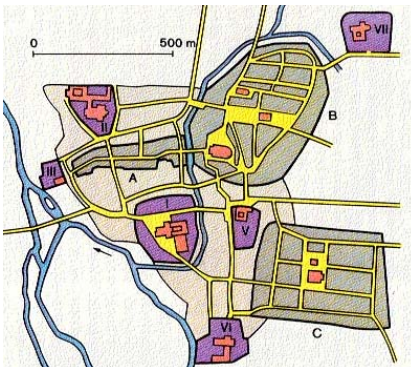
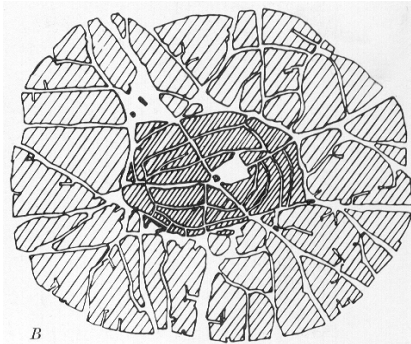

▲ Az angliai Cumbernald új város egyik egysége az utcákkal való hálós építkezés szellemes példája. A szerkezet egyidejűleg olyan tömböknek is megfeleltethető, amelyeket sikátorokra szervezett lineáris sávok kereteznek, ez utóbbiak metszeteiben pedig apró közterek jönnek létre.

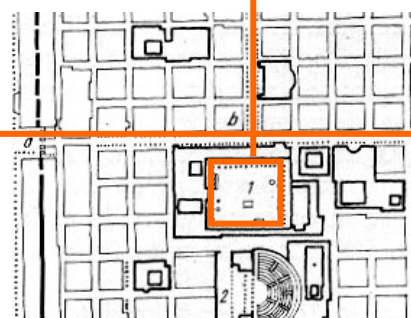
▼ A Knossos-i palotaváros belső udvara, mint a helységeket szervező központi hely

▼▼ P. Berlage kertváros terve Hága fejlesztési tervében (1911) a reneszánsz ideális városok utóda

ad 1: egy görög kisváros, mint centrálisan orientált halmaz▲▲
 ad 2: Hildesheim több kisebb település, kolostor összenövéséből alakult ki▲
 ad 3: Lübeck középkori városszerkezetének gerince a kettős főutca▼
 ad 4: Timagad római castrum alaprajzán a cardo és a decumanus metszéspontja határozza meg a fórum helyét▼▼

A centrális orientáció bizonyos mértékig – de egy más léptékben – emlékeztet a csoportra is. A különbség az, hogy míg a csoport jellegzetesen *zárt, befelé forduló* képződmény, és csak néhány tematikus épület szerveződik egy közös használatú udvar köré, addig a centrális térszervezés feltételez egy *központi helyet*, amit néhány nem-tematikus elem, mint oriens képvisel, térszervezési tendenciáját illetően pedig jellegzetesen *nyitott*. Úgy is mondhatjuk, hogy míg a csoport *centripetális*, a centrális térszervezés *centrifugális* jellegű erőt fejt ki a tematikus elemek térbeli elrendeződésére. Ezért nyugodtan mondhatjuk, hogy a központi hely a legösszetettebb, és egyben legdinamikusabb térszervezési modell, amire egész településrészek komplex szervezése is ráépíthető.

2.51. A központi helyek tipológiája

Ebben a fejezetben a központképző erők megnyilvánulási módjaival foglalkozunk. Ezt a jelenséget el kell választanunk az esetleg, de nem föltétlenül központi szerepet betöltő terek morfológiájától, amiről a 3.0 fejezetben lesz szó. Minket most csak az érdekel, hogy *milyen módon hat az oriens a tematikus elemek térbeli elrendeződésére* – másképpen: hogyan hat egy központi szerepet betöltő létesítmény az általa kiszolgált térség építményeire ill. a térség szerkezetére. Ezek az erők ugyanis különböző szerkezeti szituációkban ölthetnek testet. Ezek a szituációk ritkán fordulnak elő önmagukban; az alábbi tipológia is inkább az elemzés és a tervezés didaktikai szempontjait szolgálja:

2.51.1. Legegyszerűbb esetben arról van szó, hogy *az építmények egyetlen tér, mint oriens köré szerveződnek*. Ez a képlet elvileg hasonlít az utcára, hiszen mindkettő „centrumában” egy közösen használt terület áll – azzal a különbséggel, hogy itt az elemeket szervező közterület nem lineáris, hanem centrális jellegű. A másik, nem lényegtelen különbség az, hogy az egyetlen tér köré szerveződő épületcsoport zárt jellegű, és fejlődésre csak úgy képes, ha az első „réteg” mögé egy következő réteg települ – ellentétben a lineáris elrendeződéssel, amelyik két irányban is nyitott. Ezt a kötöttséget elvileg az épületsor spirális vonalban történő vezetése feloldhatja, de a radiális irányú utak szerepét ebben az esetben sem lehet nélkülözni. Ne felejtjük azonban el, hogy a lényeg nem a formában rejlik: ugyanezek az erők egy ortogonális rendszerben is meg tudnak jelenni.

2.51.2. Az előzőtől különböző, de hasonlóan egyszerű változat az, ami egy *poláris koordinárendszernek* feleltethető meg. A városfejlődés történetileg sok esetben inkább valamilyen *központi jelentőségű létesítményhez* kötődött, ill. abból indult ki. Ez utóbbi lehet egy fontos középület (pl. vár, kolostor, hatalmi centrum stb.), de lehet egy központi tér is, az épületek, a csoportok, tömbök vagy utcák pedig – miként a vasreszelékek a mágnes körül – *sugárirányban* rendeződnek el. Ennek az ősi, egyszerű képletnek az organikus változatait látjuk pl. az egykor kétbeteles alföldi halmazos városok alaprajzán. Ugyanennek a képletnek a szabályos, geometrikus változatát képviselik a reneszánsz ideális várostervek. A fentiek mellett megfigyelhető, hogy a fejlődés sokszor nem egyetlen, hanem egyidejűleg *több központból*, mint városmag-csírából is kiindulhat. Ez a kettősség jut kifejezésre a *policentrikus fejlődésben*. Ilyen esetekben érdekes rajzolatokat produkálhat az „interferencia” jelensége: a több központi hely által generált térbeli rendszerek egymást virtuálisan átfedik. A legújabb korban ilyen fejlődési gócpontként működtek a vasútállomások, a kikötők, sőt, bizonyos koncentrált munkahelyek megjelenése is hasonló hatást tudott kifejteni a környezetben megjelenő lakóhelyekre.

2.51.3. Előfordul, hogy a központi hely szerepét egy *kiemelt utca vagy útvonalszakasz* tölti be. Ez nem más, mint az utcák közti szerepmegosztás speciális esete (l. a 2.42. pontban is). Legtöbb városunknak van egy, vagy esetleg több Főutcája, ahol a legfontosabb intézmények kapnak helyet. Térszervezési szempontból fontos megfigyelni, hogy ez a Főutca általában a település *gerincén* halad át, az utcahálózatnak is gyűjtő, szervező eleme, és eredetileg *átmenő forgalmat* bonyolított le. A derékszögű hálós alaprajzú városokban, így az újkori tengerentúli városalapításoknál azt látjuk, hogy az egyenletes, sokszor differenciálatlan hálózaton belül a természetes központképző erők hatására spontán módon alakultak ki a város legfontosabb kereskedelmi útvonalai.

2.51.4. A központi hely klasszikus megnyilvánulása **a regionális hozadékkal is rendelkező utak találkozása**. A város ó-egyiptomi jele a városfalat jelképező kör és a bele írt tengelykereszt volt, vagyis tömören fejezte ki a **védtett központi hely** képletét. Sok történelmi város központja a fontosabb utak találkozásának térségében jött létre. Ez az ősi tapasztalat jut kifejezésre pl. a *cardo* és a *decumanus* keresztezésében kialakított római **fórumokban**, a középkori városok városkapuiból befelé tartó utak találkozásánál kialakult **világi és egyházi terekben**, a városkapuk előtti **vásártéren**, vagy a 19. század 2. felének nagyszabású városátépítései során a főbb sugárirányú utak találkozásánál létrejött **városrész központokban**. Ez utóbbi helyek **közvetlen** térszervezési kapacitása azonban **korlátozott**: gondoljunk csak az itt megjelenő „vasalóházak” korlátozott befogadó képességére, valamint a forgalmi torlódásokra. Emiatt megindul a központi funkciók versenye a csillagírányban kifelé induló utaknak a csomópontokhoz legközelebb fekvő ingatlanaiért □ ami számunkra a centrum térszervező energiájának megnyilvánulása. Ez a jelenség hozta létre történelmi városaink csillag-alakú városrész-központjait, így pl. a budapesti Móricz Zsigmond körteret.

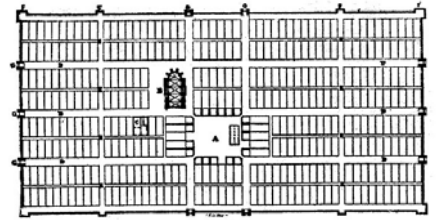
2.51.5. A szabályos, tömbös rendszerben tervezett településvárosok jellegzetes központképző tényezője lehetett néhány térnek a kialakítása **egy vagy több tömb kihagyásával**. Az ilyen terek – hacsak nem kerültek excentrikus helyre – önmagukban is meghatározhatták a különböző intézmények és szolgáltatások térbeli eloszlását. Az ókori görög Miletoszban pl. ezzel a módszerrel egy **policentrikus központrendszert** alakítottak ki, az egyes terek közötti funkcionális szerepmegosztással. A középkori bastide városok sakk-tábla alaprajzán mind a világi, mind pedig az egyházi központ helyét egy-egy kihagyott tömb határozta meg.

2.52. A központi hely, mint tervezési modell

A tudatos tervezés legtöbbször nem tesz mást, mint hogy igyekszik az organikus fejlődés mintáit analóg értelemben megismételni. Ez a központi helyek szerkezeti kialakításánál is így van. Ennek első szép példái a korai kertvárosok szolgáltatói, amik tudatosan kisvárosok kívántak lenni, saját arculattal rendelkező központtal. Tanulságos történet a 2. világháború után épült új városok és városrészek lakóterületi központjaival kapcsolatos tervezési elvek története is. A tömeges lakásépítés korában is alkalmazott ú.n. **„szomszédsági rendszer”** elve tulajdonképpen szintén a zárt kisvárost modellezi: a forgalmi utakkal lehatárolt területi egység belső úthálózata valamilyen formában mindig az alapfokú intézményekből (általános iskola, óvoda, templom stb.) kialakított **belső központ felé gravitál**, míg a kiskereskedelem inkább a forgalmi utak keresztezésponjtain jelenik meg. A motorizáció elterjedésével a központi helyek kialakításánál a tervezés a közúti forgalomtól elválasztott önálló gyalogos hálózatok természetes csomósodási pontjait kereste meg. Mindezek a példák mai városépítészeti feladataink megoldásánál is analóg módon alkalmazhatók.

2.53. A centrális alaprajz, mint szimbólum

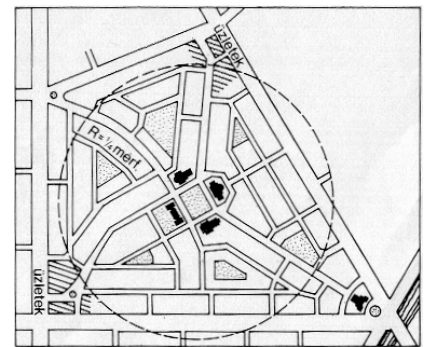
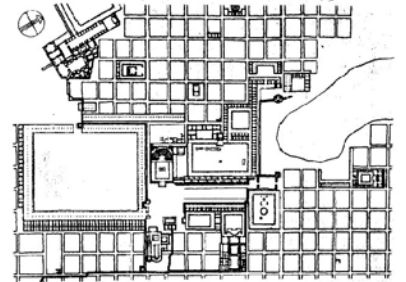
A centrális szimmetria, a geometrikus rend és a kör- ill. csillagforma ősi szimbolikája mindig kedvezett a különböző korok spirituális tartalmú város-ideáljainak. Az antik hagyományok után a keresztény középkor számára az elsődlegesen vallási jelképeket megtestesítő, kozmogóniai szimbólumnak is tekinthető virtuális várost a **„Mennyei Jeruzsálem”** képviseli, ami egy négyszögletű tér köré szerveződik, és a középkor kolostorok központi udvarának előképe. Az **ideális város-tervek** első virágkora a reneszánsz, ahol a „kontúr” csillag-szerűségét a korabeli haditechnikának megfelelő csillagbástyás védmű-rendszer tette „aktuálissá” és ezzel formailag alkalmassá egy új-platonista jellegű Nap-szimbólum hordozására. Az eredeti **kertváros-diagram** centrális-sugaras-gyűrűs sémája is a kisváros ideális zárt-ságát állítja szembe a tagolatlan nagyváros káoszával. Noha Howard – pragmatikus beállítottsága révén – nem konkrét formai megoldásra gondolt, követői közt sokan magát a sémát közvetlenül is alkalmazhatónak tartották. A budapesti Wekerle telep is reneszánsz ideális városok utóda, de központi tere és úthálózata a centrális orientáció csaknem minden változatát egyesíti magába. Az ausztrál főváros, **Canberra** eredeti terve azt igazolja, hogy lehetséges az ilyen jellegű, korlátolt kiterjedésű egységek addíciója is – feloldva ezzel a rendszer növekedésében rejlő belső ellentmondást.

ad 5: Montpezier tervezett középkori város kettős központja két tömbtérrel ▲

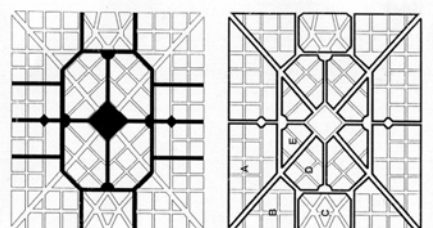
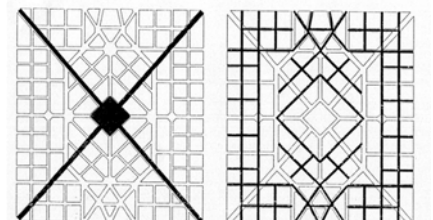
Miletosz policentrikus központrendszere ▼

A szomszédsági egység első szerkezeti vázlatja 1928-ból. ▼▼

▼ Palma Nuova olasz reneszánsz kisváros a centrálisan szervezett, sugaras-gyűrűs alaprajzú „ideális város” prototípusa

▼▼ A budapesti Wekerle telep úthálózata egyidejűleg több centrális alaprajzi mintát is egyesít, középpontjában a főtérrel

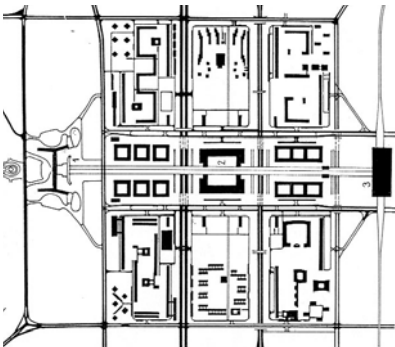
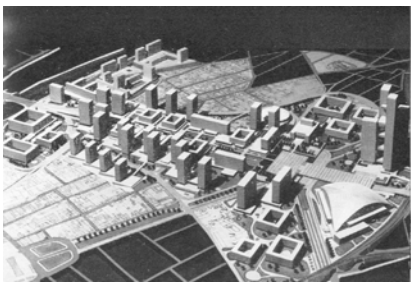

▲ Karlsruhe jellegzetes barokk rezidencia város kihelyezett orienssel, ahol a centrális orientáció és a tengelyes szerkesztés elve együttesen alakítja az alaprajzot

▼ A párizsi Defense negyed egyetlen tengelyre szervezett pszeudo-halmaznak tekinthető

▼▼ Új-Belgrád terve az igazgatási központ reprezentatív szimmetria tengelyével; az általa szervezett szupertömbök beépítése azonban már nem követi a szimmetriát.

Az épített környezet, mint második természet mindig az első természetre épül.

L
Görög templomrom Lindosz sziklaormán Rodosz szigetén ▼

A centrális jellegű, geometrikus alaprajzi rendszer ma is inkább eszmei, ideológiai vagy szakrális célokat szolgálhat. A rendszer azonban a tervezés során számos nehézséget is támaszt: nehéz a környezetbe való beillesztés, a radiálisan változó telepítési szituációk megnehezíthetik a jó tájolást, a centrum intézményeinek fejlesztése behatárolt stb...

2.54. A szimmetria tengely, mint kihelyezett oriens.

A központi hely speciális, többnyire ideológiai és/vagy politikai célú, reprezentatív kialakítását képviseli a jelentős épületegyüttesre, mint oriensre rávezetett **szimmetria tengely** alkalmazása, ami egyúttal **felvonulási út** is lehet. Valójában a 2.51.1. pontban említett centrális koordináta rendszer szélsőséges változata, ahol az oriens egyetlen irány mentén rendezi el az építményeket. A módszer az ókori templomegyüttesektől a római császárfórumokon át és a barokk rezidencia-városokon keresztül a 20. századi önkényuralmi rendszerek városépítészeti együtteseinek világáig ível. A szimmetriatengely alkalmazásával mindig az a probléma, hogy feltételezi egyforma építmények alkalmazását a tengely két oldalán, ami nem mindig hozható összhangba a funkcióval. A tengely azonban nem kell, hogy minden esetben szimmetria-tengely legyen: a párizsi Defense negyed pl. magasházak egyetlen tengelyre szervezett pszeudo-halmazából áll. Előfordul, hogy a szimmetria tengely nem vezet rá egyetlen épületre sem, hanem a végtelenbe fut. Ezt úgy is felfoghatjuk, mintha az oriens is a végtelenben volna. Végül olyan szimmetrikus városépítészeti együttesek is léteznek, ahol magán a szimmetria tengely mentén nem lehet végigmenni; a tengely csak az épületek térbeli rendjét határozza meg. A szimmetria tengely nem föltétlenül csak hatalmi vagy szakrális szimbólum. Emberi léptékben történő alkalmazása a rendezettség humanista hagyományának is tekinthető.

3.0. A KÜLSŐ TEREK ÉPÍTÉSZETE

Míg az előző fejezetben az épületek térbeli szerveződésének elveit vizsgáltuk, most **a különböző köztes terek morfológiai sajátosságait** elemezzük a történelmileg kialakult kultúrák példáin abban a reményben, hogy ezek mai városépítészeti feladataink megoldásához is segítséget nyújtanak.

A számunka megélhető **tér** mindenek előtt a kozmosznak egy olyan darabja, aminek két fix alkotó eleme **a föld és az ég**. A természetes tér úgy, ahogy azt a földről érzékeljük: félgömb alakú. Alapsíkját a föld végtelennek tűnő és változatos felszíne alkotja, teteje pedig a horizont fölé magasodó égbolt. Ez a felszín részben a talaj és a növényzet, részben pedig a terep alakulatai, a domborzat révén önmagában is **tagolt**. Ez a tagolódás valójában a városépítészet számára is primér jelentőségű, hiszen az építmények mindig egy már létező természetes tér adottságaihoz kapcsolódnak, és az általuk létrehozott terek is önkéntelenül átveszik a természetes tér archetípusait. Nem véletlen, hogy a belső tér pl. a barlangnak, a szoliter építmények tere a hegynek, a fedett, de oldalt nyitott tér a fa lombkoronájának, a tér a tisztásnak, az utca pedig az ösvénynek feleltethető meg.

3.1. A KÜLSŐ TÉR ARCHETÍPUSAI

Bár a városépítészet elsődleges tárgya az építmények által létrehozott külső terek építésze, mégis abból kell kiindulnunk, hogy a valóságban csak egyfajta, de végtelen tér-birodalom létezik. Első látásra ebből a végtelen tér-tartományból csak az emberi ill. társadalmi használat révén határolhatunk le különböző jellegű belső és külső tereket. A valóságban az **elsődleges, természetes** tér-alkulatokhoz képest az általunk létrehozott terek mindig **másodlagosak**. Az emberi civilizáció egy **második természetet** hozott létre, de ez mindig **az elsődleges természetre épült**. Ez a kapcsolat ma is meghatározó – még akkor is, ha úgy tűnik, hogy az urbanizáció egyre inkább függetlenné tesz minket a természeti adottságtól. Ezért a városépítészet tanulmányozásának valójában a természeti tájak tanulmányozására kellene épülnie. Ezekre az ismeretekre épül pl. a település- és gazdaságföldrajz, az ökológia vagy a tájépítészet is. Számunkra most a települések külső tereinek a természeti környezetbe való beágyazottsága mindenek előtt magának a településnek, **mint helynek** a természetes környezetében érhető tet-

ten. Ezt a viszonyt úgy is kifejezhetjük, hogy a külső térnek vannak **minőségi dimenziói**, amik közül a földrajzi, táji, topográfiai, éghajlati stb. adottságok, valamint a már érintett **genius loci**, a hely szelleme is bele tartoznak.

A városépítészetben a külső és a belső tér fogalma viszonylagos. Eddig csak olyan **fedetlen**, tehát külső terekkel foglalkoztunk **(1)**, amelyeknek térhatároló falai vannak. Lehetnek azonban olyan **fedett**, tehát belső terek is **(2)**, amelyeknek nincsenek térhatároló falai, vagyis **nyitottak**. Ez utóbbi természetes archetípusa talán a fa **lombkoronája** lehetett. A **fedett tér** fogalmából értelemszerűen adódik a **fedetlen tér** kategóriája **(3)** a **külsőtől** pedig a **belső tér** fogalma **(4)**. A zárt belső tér archetípusa minden bizonnyal a **barlang** volt. Számunkra tehát fontos a **tér zártsága és nyitottsága** is, mint a külső tér minőségét leginkább meghatározó tényező – annál is inkább, mert a zártságnak nyilván integráns része a **térfal**. **Zárt téren** olyan – belső vagy külső, fedett vagy fedetlen – tér-féleséget értünk, aminek **egyértelmű határfalai** vannak. Ezzel szemben egy **szoliter tömeg** körül kialakuló tér kapcsán úgy fogalmaztunk, hogy a külső tér csak befelé határolt, kifelé végtelen: ez a **tértípus tehát definíciószerűen nyílt tér**, a zárt tér ellentéte. A zárt tér mindig térfalakkal határolt **tér-test**: ugyanúgy, ahogy a zárt tömeget is tömeg-testként érzékeljük. A térfalak természete miatt azonban a valóságban csak a tér zártságának vagy/és nyitottságának **mértékéről** beszélhetünk, ami a **tér alapvető minőségi dimenziója**. Ennek alapján el kell fogadnunk a teljesen zárt

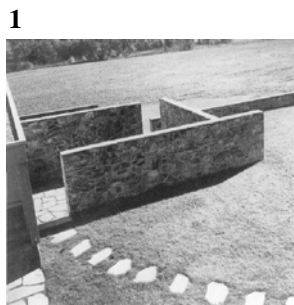

▲ A térszín, mint „vízszintes térfal” éppúgy alakítható, mint a függőleges térfalak (Piazza di Campidoglio, Róma)

Példák a belső és a külső, a fedett és fedetlen, a zárt és nyitott terek sokféleségére

1. Marcel Breuer: Robinson House (Williamstown, Mass.) részlete zárt, de fedetlen tér

2. Calatrava Lisszaboni pályaudvara mint fedett, de nyitott tér

és a teljesen nyitott tér (vagyis a természet) közti átmenetek végtelen változatoságát. A **fal pillérekkel történő kiváltása** esetén pl. az egyik oldalán áttört zárt belső tér közvetlen kapcsolatba kerül a külső térrel, és ezzel maga is a külső tér részévé válik. Ez a se nem belső, se nem külső állapot teremti meg az **átmeneti tér** jelenségét. A városban az előbb felsorolt tér-féleségek a **folytonos természetű közterület szerves részei**, a **közösségi zóna** nyilvános és fél-nyilvános terei, egyben a fél-privát ill. privát zónákhoz való kapcsolódás médiumai – vagyis mindaz, amit a város **„tartószerkezetének”** mondhatunk.

3. egy tradicionális japán ház: nyitott belső tér

4. egy virtuálisan fedett, de félig nyitott tér (Valencia)

3.11. A megjelölt hely

Valószínű, hogy a vándorló, nomád embercsoportok számára a **megjelölt hely** lehetett az első abszolút térbeli vonatkoztatási pont, egyben a törzs "kollektív személyiségének" kivetítése. Akár mint az ősök sírja, akár mint kultikus vagy közösségi hely fix pontot, a kozmosz csiráját jelentette a külső, kaotikus világ tengerében, ahová mindig vissza lehetett térni. Láttuk, hogy a megjelölt hely, mint fókuszpont, **mint oriens** valójában a végtelen tér humanizálásának és szervezésének legősibb eszköze. A jel szerepét betöltő objektum sajátos **erőteret** hoz létre maga körül, környezetének centruma lesz, miközben a tér kifelé végtelen marad (lásd mint „tömeg a térben” az 1.41.1 pontban). A hely kijelölése kezdetben **szakrális** vagy **mágikus tevékenység** lehetett. A hely kiválasztásához maga a természet is kínálhatott alkalmat: ismert a **szent források**, **szent fák** és **sziklák** meghatározó szerepe az ókori kultúrákban. A hely megjelölésének szerepe azóta sem csökkent, legfeljebb átalakult, mert körbenőtték a **települési táj eseményterei**. Az emlékezés így nem mindig a helyet, néha inkább az **eseményt** rögzítette és őrizte meg: a megjelölt hely ekkor a **megjelölt idő szimbólumává** válik. Ilyenek a történelmi emlékművek, amik kollektív sikereket, győzelmeket vagy kollektív eseményeket örökítenek meg. A jelzőpontok **nem csak** a tájékozódás eszközei, hanem spirituális tartalmak és a kollektív emlékezet megtestesítői is: **nem csak jelző, hanem jelképhordozó** szerepük is van. A hely és az idő **megjelölése** tehát a **tér-alapítás** ősi és meghatározó eszköze, **archetípusa**, aminek alkalmazása ma is aktuális.

▲ A hely alapítása: japán szentély és szakrális kapu Miyajimában. Az építészet megjelöli a tájat.

▼ Rovnij, kisváros az Adria partján. A torony a tradicionális kultúrákban még egyedi városképi jel és szakrális jelkép volt

New York, Manhattan. A magasházak elvesztik eredeti megkülönböztető szerepüket

▲ A megjelölt irány és a fasor, mint virtuális térfal

A szőnyeg, mint tér. ► A jeruzsálemi Aksza mecset terét a terasz, a sarkokon álló minaretek ►► és a bejáratú kapuk definiálják ►►►

▼ Boston, Copeley square; a tér tagolása részben texturát, részben új „külső belső” tereket hoz létre

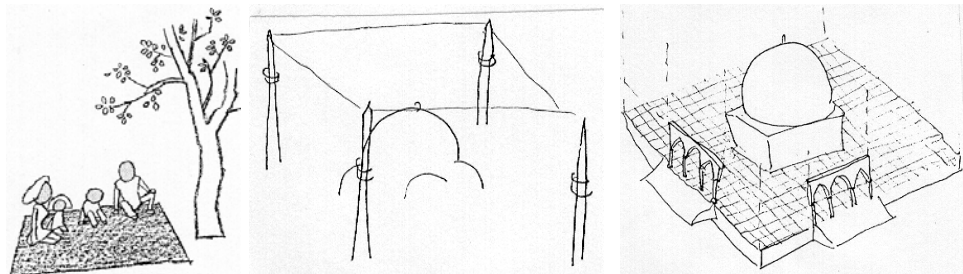
3.12. A szabadon álló építmény tere

A *centrum, a hely vagy jelzőpont*, a hely pontszerű *megjelölése* mai térszervezési feladataink megoldásában is fontos szerepet játszhat. Az ilyen pontszerű objektumnak mindig egyedinek, megismételhetetlennek kell lennie. Ebben az esetben - miként a görög templomrom még ma is - értelmet, jelentést adhat a tájnak, és közvetlen környezetének alakítására is *orientáló* hatással lehet. Ilyen *orienszi szerepet* nem csak épületek, hanem köztéri tárgyak és építmények is betölthetnek; az obeliszk, a szobor, a kút, vagy az óratorony sokszor a *terek tagolásának* is fontos eszköze.

Míg a történelmi városépítészetben a magas építmény, a torony vagy a templom mindig egy tematikus városszövet egyedi jellegű, nem-tematikus, általában orientáló eleme, addig az acélszerkezetek alkalmazásával a toronyház az amerikai cityk építészetének tematikus elemévé vált. Ráadásul ezek a felhőkarcolók egymásra licitálnak, a magasság presztizs-kérdéssé vált, és ezzel a torony végleg elvesztette egykori szakrális és társadalmi szerepét. A magasház másik problémája az, hogy kicsi az alapterülete, vagyis tényleges méreteihez ill. tömegéhez viszonyítva aránytalanul kevés földszinti szintfelülettel rendelkezik, amivel gazdagíthatná a város közösségi zónáját. Ezt csak némileg enyhíti az a körülmény, hogy az ilyen típusú övezetek beépítési sűrűsége is rendkívül magas, ami viszont biztosíthatja a földszinten megjelenő szolgáltatások megszakításatlan folytonosságát, vagyis a térség urbánus karakterét.

3.13. A megjelölt irány

A klasszikus városépítészet nem csak a *hely*, hanem *az irány*, és vele *a haladás* megjelölésének módjait is kidolgozta. A kozmikus összefüggésekre érzékenyebb korokban az ÚT az ember életútját, boldogulását is jelképezte, ezért a város főutjait a kardinális irányok felé tájolták. A nagyobb gyakorisággal kitaposott út, a megépített burkolat és vonalvezetésének valamilyen hangsúlyozása valójában egy sajátos térféleséget is képvisel, ami nem a tartózkodás, hanem a haladás, a mozgás célját szolgálja. Az út: egy nagyon keskeny és nagyon hosszú tér. Ismertek az ókori kultúrák szakrális helyei felé vezető felvonulási utak, amiket szobrok kísérték. *A jelzőpontok sora* - aminek anyaga bármi lehet - ma is alkalmas az *útvonal*, vagy a lineáris kompozíció *virtuális térfalának* kijelölésére. Ebben fontos szerepet tölthetnek be - és töltenek be ma is - *a fasorok*. A pontszerű

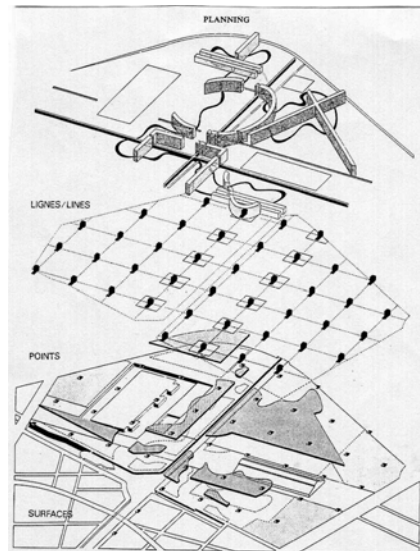
vagy vertikális objektumok *ismétlése* valójában már egy térszervezési műveletnek felel meg: a sorolás pl. az *út* alapításának eszköze. Az út térszervező szerepének fontos része lehet *az út céljának* megjelenítése. A megjelölt irány, mint az orientáció eszköze sokszor csak vizuálisan van jelen, és nem jelenti feltétlenül az oda vezető út direkt kijelölését. Amennyiben a cél, mint oriens vizuálisan is jelen van, nem csak teret gerjeszt maga körül, hanem irányt is szab. A távolról feltűnő városornokok, a város vertikálisan is kiemelkedő létesítményei, mint jelzőpontok mindenkor a *tájékozódás* fontos eszközei voltak. Ehhez hasonló szerepet tölthetnek be pl. a magyar falvak fehér templomtoronyai, amik már messziről jelezték a település közeledtét, és amire sok esetben az országutakat is tájolták.

3.14. A határolt tér és a térszín tagolása

A földfelszín minden külső, természetes tér szükségszerű alapja, a természetes és az épített környezetnek is *közös eleme*, a *folyamatosság megtestestítője*. A tér a tradicionális kultúrák korában szakrális tartalmat is hordozott: saját lényünk belső magvának, védettségének, és egyben az istenekkel való kapcsolat megszentelt helyének számított. Itt jelenik meg először *a külső tér belsősége*, mint ami elhatárolódik a környezetétől, és amit innentől kezdve joggal nevezhetünk *határolt térnek*. A határolt tér a megjelölt tér inverze: míg az utóbbi *magas körűl*

gerjeszti a teret, határai elvben a végtelenbe vesznek és ezért *nyitott*, az előbbi *önmagában* hoz létre egy tértestet, ami határoltsága következtében véges, vagyis *zárt*. A tér *a határ jelzés-értékű megvonásával*, vagyis *virtuálisan* is létrehozható (lásd mint „tér a térben” az 1.41.3. pontban). Ismert módszer a tér sarkainak kijelölése faágak, póznák, vagy oszlopok segítségével. Jelzőpontok sora is betöltheti a tér határolásának szerepét, így pl. egy fasor, ami egy teret határol körbe. Valójában az út is egy határolt térfajta, jóllehet egyik irányban elvileg határtalannak kell minősítenünk.

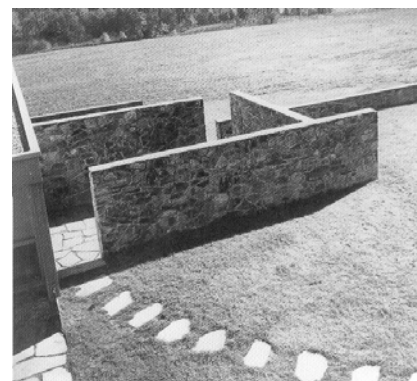
A tér határolása és tagolása a városépítészet természetes és nélkülözhetetlen eszköze. A határolt tér széle önmagában nem föltétlenül fizikai entitás: szerepét *a felület textúrájának* a vége is betöltheti. Egy *vízfelület* pl. alakjára való tekintet nélkül is határolt térnek tekinthető. Klasszikus, „mobil” határolt tér az *iszlám szőnyeg*, ami Mekka felé tájoltva a sivatagban is maradéktalanul betölti szakrális szerepét. Az eltérő textúrák kompozíciója *a térfelszín tagolásának* is fontos eszköze, amit közttereink alapsíkjának megtervezésekor alkalmazunk. Több, egymáshoz közel álló, de egymástól független építményből álló együttes elemeinek *összetartozását* az is erősíteni tudja, ha az együttes *közös, homogén alapsíkot* kap. Az alapsík környezettől eltérő *textúrája* biztosítja a tér „másságát”, vagyis *térhatároló szerepet* tölt be. Ennek egyik ismert jelenkori példája a párizsi Parc de la Villette, ami ugyan szétszórt és heterogén építményekkel van tele, homogenitását mégis a 100 m-es hálóban elhelyezett, pirosra festett dekonstruktivisták építmények, az ún. „folie”-k („bolondságok”) biztosítják. Jó példa arra, hogyan lehet raszter-pontban elhelyezett azonos jellegű építmények segítségével vizuálisan is jól érzékelhető teret definiálni.

▲ B. Tschumi La Villette terve egymástól független, önálló tér-rétegek szuperpozíciójával jön létre, de a középső réteg biztosítja az egyébként heterogén térsíkok vizuálisan közös alapsíkját

3.15. A kerített tér és a fal

Ha a határolt térnek térfalai is vannak, *kerített térről* beszélünk. A térfal nem csak épített szerkezet, hanem növényi anyag is lehet. A kerített tér őse a sövényvel körülkerített telek ill. földrészlet; ebben a formájában jellegzetesen tematikus térelem. A fal az építészet alaptémája, az építés legősibb szerkezete. Szerepe mindig az, hogy markánsan megteremtse *a belső és a külső tér kettősségét*, és a pusztá megjelöléshez képest tovább növelje *a tér elkülönültségének*, vagyis *zártságának mértékét*. A falnak anyaga, magassága, tömörsége és vastagsága van, amik a térhatárolás eszközei. A fal ugyanakkor *kommunikációs szerepet* is betölt: nem csak elválaszt, hanem a rajta létesített nyílások révén össze is köt. A fal szerepét a tömör falazott szerkezetek mellett többek közt *transzparens térfalak*: térrács, korlát, mellvéd, oszlopsor, üveg, fasor, sövény stb.. is be tudják tölteni. Ha ehhez hozzávesszük a fal anyagában, textúrájában és architektúrájában, va-

▲ Marcel Breuer: Robinson House (részlet). Williamstown, Massachusetts

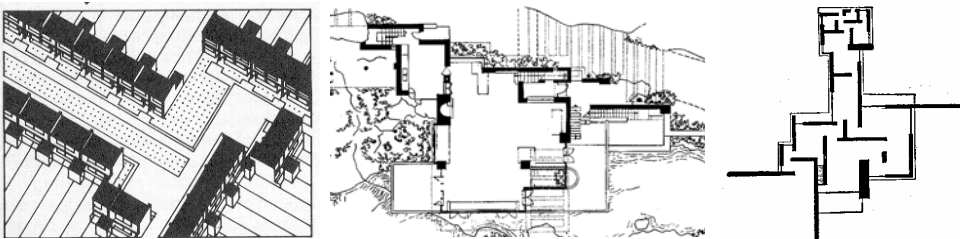
◀◀◀ Walter Gropius tanulmányterve a desszai Bauhaus-telephez (részlet)

◀◀ Az épület dekonstrukciója Frank Lloyd Wrightnál: a Vizesés ház (1936).

◀ Mies van der Rohe: vidéki ház nyerstég-

▲ Arata Isozaki: Tsukuba Plaza. A tér mozgalmasságát a szintbeli különbségekkel való játék, a lépcsők és rézsűk festői kezelése és a különböző tér-részek eltérő textúrája hozza létre.

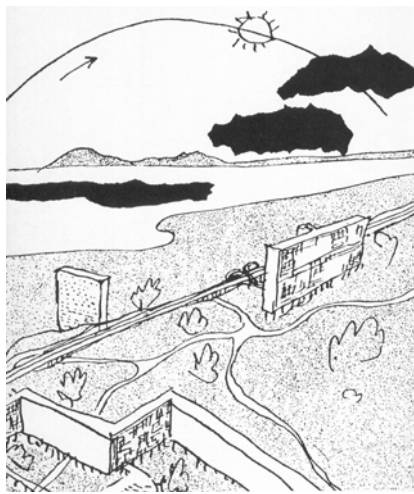
lamint a nyílások kialakításában rejlő kimeríthetetlen lehetőségeket, akkor elmondhatjuk, hogy *a fal és a kerített tér szinte maga az építészet*. A fedél - ehhez képest már szinte csak ráadás. Maga az egyenes fal önmagában - miként az alapsík is - csak kétdimenziós alakzat. De ha meghajlik, megtörik, vagyis kilép a tartományból és egy területet részben vagy egészében körbezár, *a kerített terek* végtelen változatai és kombinációit hozhatja létre. Falak csatlakoztatásával jön létre *a belső és a külső sarok* ismert kettőssége. A falak csatlakozásával és megmozgatásával, vagy a tér teljes körülkerítésével a terek végtelen kombinációi hozhatók létre. Figyelembe kell azonban venni, hogy *a fal mindig kétdimenziós alakzat*. Ha a teret épület határolja, vagyis a térfal mögött egy háromdimenziós tömeg-test rejlik, akkor már nem kerített térről, hanem már udvarról vagy egyéb köztes térről beszélünk.

3.16. A süllyesztett és a kiemelt tér

A határolt és kerített terek egyik legősibb változata a *süllyesztett tér*, aminek széle földbevágás, támfal, rézsű, vagy lépcsőzés is lehet. Ennek ellentéte a *terasz*

▲ Gunnar Asplund: Krematorium, Woodland, Stockholm, 1940.

▲ Le Corbusier: a levegőben és napfényben fürdő épületek ideája az egyik algíri terven (1942).

▼ A finn városépítészetnek sikerült integrálnia az épületeket, a természetet és a köztes tereket

▲ Magán-udvar Cordobában.

vagy *plató*, ami viszont a térhatárolást a térszín kiemelésével éri el. A platóra elhelyezett együttesek jellegzetes példái az ókori görög *témenoszok*, szakrális központok, amiket mindig egy kiemelkedő terepalakulat tetején alakítottak ki. A terasz fontos része a *mellvéd*, ami alacsony határoló térfalnak is tekinthető, és aminek anyaga szintén lehet fal, támfal, rézsú, lépcsőzés, vagy ezek valamilyen kombinációja. A tér tagolásának egyik fontos és hálás eszköze *szintbeli különbségek* létrehozása. Az ilyen tér-részek alakja, egymáshoz való viszonya, a rézsúk vagy támfalak, valamint a lépcsők a külső tér fontos építészeti elemei. A tervezésnél számításba kell vennünk a síkok térbeli elmozdulásának lehetőségét is, aminek eredményeképpen *sík, lejtős vagy tagolt, többszintes ill. többretegű tér* keletkezhet. Ezek legszebb példáit a középkori eredetű dél-európai hegyi falvak képviselik a maguk jellegzetesen festői teraszos, lépcsőzött kialakításukkal. Az egyébként tömbtérként kialakított prágai Vencel tér, vagy a pécsi Széchenyi tér, vagy akár a párizsi Champs Elisée kedvező térhatásához az alapsíknak egy hangsúlyos építészeti objektum vagy/és táji adottság irányában történő emelkedése is hozzájárul.

3.17. A fedett tér

A fedettség nem csak a belső, zárt terek sajátossága lehet; a *fedett, de oldalt nyitott tér* ősidőktől fogva létező térkategória, aminek természeti előképe talán a szoliter fa koronája, vagy maga az erdő is lehetett. Valójában a görög peripterosz templom oszlopcsarnoka, a sztoa, az árkád, vagy a magyar tornác is fedett, egyik oldalán nyitott tér. Ez utóbbiak azonban inkább az átmeneti tér kategóriájába tartoznak, amikkel a 3.51. fejezetben foglalkozunk. A nyitott, de fedett tér ókori előképei közé tartoznak az egyiptomi oszlopcsarnokok, vagy a legnagyobb: a Persepoliszi palota „100 oszlopos” terme. A műszaki fejlődés csak a 19. század 2 felétől kezdve tette lehetővé levegős, minimális alátámasztással megépíthető fedélszerkezetek megvalósítását pl. sportpályák vagy vasútállomások esetében. A nyitott belső terek és a fedett utcák és városi terek közti átmenet tipológiai szempontból folytonos.

3.18. A köztes terek

Az épületek közt kialakuló terek, gyűjtőnéven az ú.n. *köztes terek* tipológiájának két véglete van, amik közt folyamatos az átmenet. Az egyik végletet az jellemzi, hogy az épület-tömegek szabadon állnak a térben, *a tér köztük átfolyik (1)*. A másikat az jellemzi, hogy a köztes térséget *relatív zárt térfalak határolják (2)*. Az előzőnek az olyan környezet felel meg, amit egymástól független, szoliter jellegű épület-tömegek hoznak létre (és amit korábban nyílt halmaznak neveztünk), míg a másik a hagyományosan zárt, vagy relatíve zárt térfallal rendelkező *városi terek és udvarok* (lásd mint az 3.2 pontban is) és az *utcák* (l. a 3.3. fejezetben) világa. Az első esetben a tér folytonos természetű, és ha a benne álló tömegek tagolják is, azok egymásba átfolyanak, „átáramlanak”, miközben a térrendszer amorf és diszperz jellegű marad. Az ilyen terek közelebb állnak a természeti tájak világához, vagyis az ilyen *települési tájak* városépítésze már lényegében *tájépítészet* is, ahol az épületek a terepalakulatokkal, facsoportokkal, növényekkel azonos rangú eseményterek szereplői. A másik esetben a tér térfalai *egzaktak*, ezáltal relatív *zárt tértestek* jönnek létre, amik *alaktani* ismérvekkel is jellemezhetők. Az első természetes „archetípusa” a *hegy* ill. a domborzat által tagolt *táj* lehetett, míg a másiké az erdőben kivágott *ösvények* és *tisztások*. Az első a modernizmus térélményéhez, az ú.n. „áramló tér” eszméjéhez, a második a tradicionális városi terekhez kötődik.

A külső tér azonban nem föltétlenül „üres”: a kertváros eszme pl. a köztes teret a természet, ideális esetben az erdő megszakítatlan, folyamatos „közegékként” képzelte el. Ezt az ideált eddig talán a finn városépítészet közelítette meg a legjobban. Az „áramló tér” koncepciója 20. századi életérzésnek jobban megfelelt, hiszen az épületek üvegfalán át a belső tér is része lehetett a tér végtelenségének és folytonosságának. Ennek azonban ára volt: felbomlott a város, mint organikus rendszer, és helyét a tömeges lakásépítés időszakában nem az idillikus és zavartalan természet foglalta el, amire Le Corbusier is gondolt a „függőleges kertváros”-ban, hanem a 20. század egyik legpusztítóbb hozománya: a személygépkocsi és a parkoló. Az átmenő járműforgalomtól megszabadított köztes terek megformáltsága, különösen pedig az alapsík kultúrált és kreatív kezelése és azon belül a növényzet alkalmazása korunk egyik legfontosabb városépítészeti feladata.

3.2. AZ UDVAR-TÉR

Az udvar-tér olyan külső tér, ahol a határoló tömegek sarkai zártak. Az ókori, főleg mezopotámiai városkultúrák palota-együtteseinek jellegzetes kompozíciós módszere volt az a *belső udvaros térszervezés* ((lásd mint „tér a tömegben” az 1.41.2 pontban), ami lehetővé tette a helységek megközelítését is – tekintettel arra, hogy az együttest kifelé masszív védművek zárták le. A zárt udvar-térnek az európai városkultúrában számos megjelenési formája van, aminek egyik végét a szakrális udvarok, a másikat az uralkodók és fejedelmek által mesterségesen bevágott királyterek képviselik. Az újkor zárt vagy megnyitott keretes beépítésű lakóépület-csoportjai – az előzőekkel szemben – valójában ismétlődő jellegű tematikus terek, vagyis maguk hozzák létre a városi szövetet.

3.21. Az udvarterek szakrális eredete

A zárt udvar-tér maga eredetileg nem csak védelmi, hanem szakrális célokat is szolgálhatott; lehet, hogy természeti előképe *az erdei tisztás* volt. Az udvar a keresztény hagyományban a *„Mennyei Jeruzsálem”* megjelenítője, a *„hortus conclusus”* (a zárt kert) paradicsomi képének urbánus változata, ami a maga jellegzetesen négyzetes formájával, a belső térfalak oldalainak négyszer-hármas tagolásával és a középpontba telepített „életfával” vagy/és kúttal, mint az „élet víz”-vel kozmológiai képletnek is tekinthető, ami megfelel a keleti *mandalák* szerkezetének. Ez utóbbi leginkább a *kolostor-udvarok*, valamint az *iszlám* építészetében ölt testet. A kolostor-udvarok abból a szempontból is fontos hagyományt testesítenek meg, hogy egy miniatűr város zárt központi terének ideáját is képviselik. Ennek nagyszabású, városi szövevé integrált változatát látjuk a középkori eredetű híres angol egyetemvárosokban, így Cambridgeben és Oxfordban, ahol az egykori kolostorudvarok tematikusan ismétlődő egységeinek egymáshoz zártan kapcsoló rendszere átszővi az egész várost. Iszlám kultúrkörben a *mecsetek udvara* hasonló szerepet tölt be, mint nálunk a kolostor udvar. Ezek a nyüzsgő, zajos orientális városi utcák forró és zsúfolt környezetében a *csend, a nyugalom és az elmélyülés oázisának szigetei*, középen az élet vizét jelképező, egyben a rituális tisztálkodást szolgáló kúttal, valamint a mecsettel és a minarettel.

▲▲▲ A mennyei Jeruzsálem egy 11. századi íráskönyvből; az udvar-tér archetípusa.

▲▲ A granadai alhambra oroszlános udvara

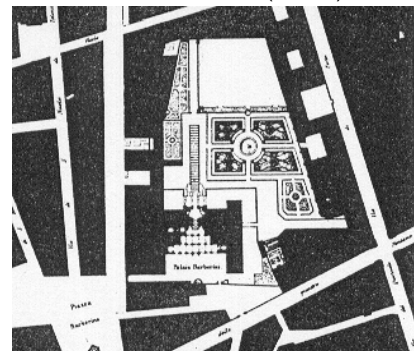
▲ Oxford városszövege kolostorudvarokból van összeszöve.

Bevágott udvarterek:

- ◀◀◀ Cordoba, Plaza real
- ◀◀ Bath crescentjei
- ◀ Amalienborg

▼ Az utcák, terek és udvarok a római Barberini palota környezetében

▼ Róma városszövege (részlet)

3.22. Bevágott udvarterek

Míg az ókori totalitárius városállamok palota-terei és templomudvarai még a városszerkezet szerves részei, oriensei voltak (pl. a babiloni Dur Sarrukin palota-komplexus, vagy a krétai Knossos esetében, amiket ezért inkább a következő, 3.23. pontba kellene sorolnunk), addig Rómában a császárfórumokat már utólag és mesterségesen, vagyis a kontextus figyelembe vétele nélkül vágta bele a sűrű városi szövetbe. De míg ez utóbbiak a város valódi központjai voltak, jelentős középületeknek adtak helyet, és még megteltek az urbánus élet nyüzsgésével, az újkor ú.n. *királyterek* (place royale, plaza real) eredetileg már csak reprezentációs célokat szolgáltak. Ezeket rendszerint egy-egy uralkodó vágta bele a középkori városszövetbe, hogy a közepükre saját lovasszobrokat állíttassák. Ilyenek a párizsi Place Vendome, a Place des Vosges, vagy a madridi és cordobai Plaza Real-ok. Ezek a királyterek ma már közterekként funkcionálnak.

3.23. Épület-udvarok

A zárt udvar-terek archetípusai közé kell sorolnunk a középületek épületszárnyakkal körbevett *belső udvarát* is. Ezek közhasználatára ugyan időben korlátozott, mégis szerves részét képezik a városi köztér hálózatának. Ezek léptékük-

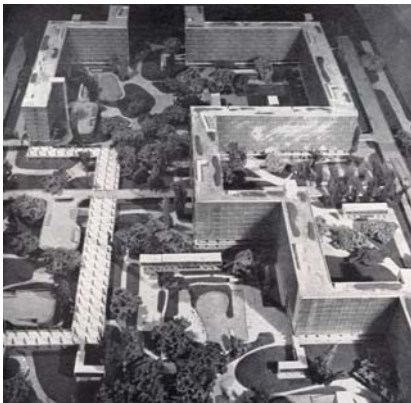

▲ Berlin egyik új keretes beépítés lakónegyede; a belső udvar, mint lakókert

A nyitott udvarterek prototípusa Versaillesban; a kastély a kisváros felé *cour d'honneur*t alkot, amire a kisváros két ékalku tömbje két hasonló térformációval válaszol ▶

▼ Nyitott udvartér Londonban: a Park Crescent valójában bevágott tér

▼▼ Le Corbusier ideális meander-házai valójában nyitott udvartereket formáznak

ben közelebb állnak az udvar szó eredeti jelentéséhez (a szláv *dvor*=udvar, *dvorec*=kastély, vár), de a kolostor-udvarokkal együtt mintául szolgálhattak a nagyobb városi terek kialakításához. Ugyanígy a zárt udvarterek kategóriájába sorolhatjuk a középkori lakóházak, a többemeletes zártudvaros bérházak, vagy az átriumházak magán-udvarát is, amelyek tematikus elemként a városi szövet ismétlődő elemeit alkotják. A magyar *udvarház* szó is arra utal, hogy egykor tradicionális lakókörnyezet-kultúránk szerves része volt.

3.24. A keretes beépítés udvara

A zárt vagy részben zárt udvarterek kategóriájába tartoznak a 20. század *keretes beépítésű lakótelepek lakóudvarai* is. Fontos tudni, hogy ezek eredetileg telektömbök voltak (l. a 2.33. fejezetben). A 20. század első harmadában elterjedt *megnyitott keretes beépítési mód* esetében az udvar már megvan, de még magánhasználatú, egymástól elválasztott telkekből áll. A valódi keretes beépítés először a 20-as években, Amsterdam déli városrészén jelent meg. Ezek az udva-

rok azonban nem korlátlan közhasználatú közterek, hanem csoportzónák, és így városépítészeti inkább *csoportnak*, funkcionálisan *lakókertnek* tekinthetők – vagyis egy bizonyos típusú városszövet tematikus elemei. Láttuk, hogy amilyen mértékben esnek szét a határoló térfalak a tömb dekonstrukciója nyomán (2.35. fejezet), olyan mértékben alakul át az udvar is csoport-udvarra vagy diffúz térére. A keretes beépítésnek van egy kényes része: ha a térfalakat egy-egy szabadon álló épületsáv alkotja, akkor ez az épületsáv – az épületcsoport léptékéhez viszonyítva – inkább *falnak* tűnik, aminek két azonos rangú oldala van. A belső és a külső tér viszonya ezzel elbizonytalanodik. Ez arra utal, hogy a zárt sarkok és az épületet két oldalának eltérő „viselkedése” nélkül az épületet nem érzékeljük „valódi” tömegnek, hanem csak hatalmas kulisszának. Ha az udvartér a „tér a tömegben” viszonyoknak felel meg (l. az 1.41.2. pontot), akkor a keretes beépítés tervezés-módszertani szempontból inkább *a tömbből, mint tömegből* származtatható, amiből az udvartér elvonás révén állítható elő.

3.25. Nyitott udvarterek

A zárt udvar-terek mellett léteznek *nyitott udvarterek* is, ahol a nyitottság mértéke *építészeti változó*. Így nyitott udvartér keletkezik, ha az udvar valamelyik térfala áttört, transzparens jellegű, vagy egyszerűen hiányzik. Íves épületforma esetében a térfal vonala önmagában is képes félig nyitott, *öbölszerű teret* létrehozni. Ennek klasszikus példáit szolgáltatják a 18-19 századi angol polgári városépítészet *crescent*-jei Bathban és Londonban. A *konvex térfal* általában vonzó, a *konkáv* taszító hatású: az íves térfal öble védettséget, meghittséget nyújt, míg az ellenkező oldal agresszív jellegű. Ugyanez a hatás az egyenes térfalak *megettörésével* is létrehozható; a tömeges lakásépítés korában gyakran alkalmazták a meander-szerű beépítést, aminek segítségével a konkáv, kiszolgáló és a konvex belső, nyitott udvar-terek egymást felváltva ismétlődtek. A kifelé nyitott U alakú udvartér barátságos, fogadóképes, kinyújtott kart formál, és mint ilyen kiválóan alkalmas *az előtér* szerepének betöltésére is. Ennek klasszikus példáit szolgáltatják a barokk kastélyok és paloták *cour d'honneur*-jei, vagy később egyes középületek bejárati előterei. A nyitott udvar-terek közé sorolhatjuk a *térbővítmenyeket* is, amelyek tervezés-módszertanilag a tömegnek tekintett tömb széléből történő elvonással állíthatók elő. Ezek tehát nem önálló terek, hanem vagy az utcának, vagy magának a térnek a bővítmenyei. A római császárfórumok exedrái pl. ilyen térbővítmenyek tekinthetők. Előfordul, hogy a térbővítmeny nem udvartér, hanem csak egyszerű nyitott tömbtér.

3.3. AZ UTCÁK VÁROSÉPÍTÉSZETE

Míg a 2. fejezetben azt vizsgáltuk, hogy a lineáris sávokba szervezett tematikus elemsorokból hogyan lehet felépíteni a település szövegszerkezetét, most magának az utcának, mint külső térnek a *minőségi dimenzióival*, térbeliségének jellegeivel és építészeti arculatával kell foglalkoznunk. Mert **az utca nem csak térszervezési elv, hanem városépítészeti kategória is**. Ebben a minőségében az utca valójában egy *hosszúkás térnek* is tekinthető, aminek egy sor műszaki jellegű változója van. Ilyen változók az utca alaprajzi és magassági vonalvezetése, szélessége és keresztmetszelve, a légtérarány, térfalainak jellege stb.. Az utca műszaki változói és karaktere sokban függenek attól, hogy az adott utca hogyan, milyen körülmények között jött létre, és hogy a település melyik részében helyezkedik el. Az utca a fentiekben túlmenően a használat nyilvánosságában megnyilvánuló közösségi létnek, vagyis *a társadalmi kommunikációnak a tere* és egyidejűleg *szimbóluma* is. Az utca ugyanakkor az a közeg, amin keresztül a környezetet érzékeljük, ahonnan a település belső városképei feltárulnak, és – nem utolsósorban – az a tér, ahol az emberekkel találkozunk, ahol átélhetjük, hogy közösségben élünk. Végül nem feledkezhetünk meg az utca forgalmi szerepéről sem, jóllehet számunkra az utca nem elsősorban közlekedési csatorna, hanem komplex városépítészeti jelenség, amihez a két oldalt kísérő beépítés is hozzá tartozik. Az alábbiakban a fenti értelemben vett műszaki kritériumokat olyan valós útszakaszokra vonatkoztatjuk, amikben belül a környezet *karaktere és minősége homogén*.

3.3.1. Az utcák archetípusai

A városi utcák tipológiáját nehezebb felállítani, mint a városi tereket, ami arra utal, hogy itt a sokféleségben nem is olyan könnyű eligazodni. Mint említettük, a városfejlődés csaknem mindenütt létrehozott egyfajta *szerepmegosztást* az utcák között, aminek alapja a város szerkezetében, a forgalmi hálózatban, a város központrendszerében való részvétel, valamint a környezeti minőség. Általános értelemben csak bizonyos *főtípusokat* lehet megkülönböztetni azzal a megjegyzéssel, hogy egy város vagy városrész minden utcáját egyéniségként, egyszeri és megismételhetetlen jelenségként kellene számon tartani. Ilyen főtípusok le-

Az utcák sokfélesége:

- ▲▲ Egy tervezett új londoni városrész utcája (Alexander Road)
- ▲ Jellegzetes Boulevard Párizsban
- ◀◀◀ Kecskeméti járda az akácfasor és a falazott kerítés között
- ◀◀ Középkori eredetű kanyargós utca Colmarban
- ◀ Utca Mikonos szigetén

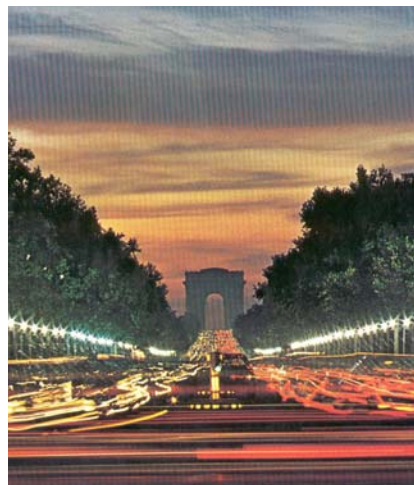
- ▼ A párizsi Champs Elisée alkonnyatkor

hetnek pl. a hagyományos „Főutca” és a belvárosi üzletutca, a széles, fasoros sugárutak és a körutak, a forgalmi utak, a lakóutca, a zsákutca, a fedett utca, a sikátorok, a sétányok stb... Különleges környezeti adottságokra épülő utcatípusok a folyó- vagy tengerparti utak, a parkok szélét követő, csak egyik oldalán beépített utak, vagy a régi hídutca, amelyeket mindkét oldalon beépítés kísért. Nem tekintjük utcának az autóutakat és autópályákat – még akkor sem, ha azok beépített területen haladnak át. Az utcák sokféleségének elemzése helyett az alábbiakban inkább azokkal a közös műszaki paraméterekkel foglalkozunk, amelyek minden esetben értelmezhetők, és a tervezés tárgyát képezhetik.

3.3.2. Az utcák alaprajzi vonalvezetése

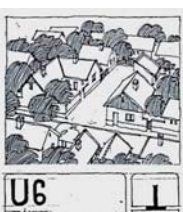
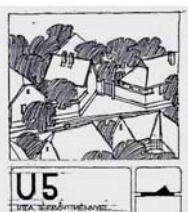
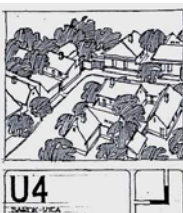
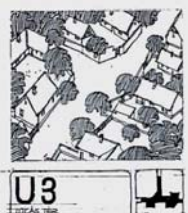
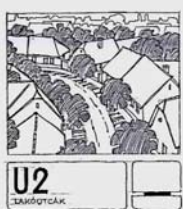
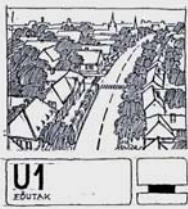
Mint már említettük, az út valójában egy sajátos térféleség, ami a hosszához képest nagyon keskeny. Az utcák alaprajzi sajátosságain a vízszintes, *alaprajzi vonalvezetést* értjük. Az utca mint térsáv csak akkor érzékelhető, ha térfalai a rá csatlakozó építési telkek utca felőli határvonalán, az ú.n. *szabályozási vonalon* állnak. Zárt sorú beépítés esetén – előkert közvetítésével, vagy anélkül – a hatá-

Példák az utcák alaprajzi és magassági vonalvezetésére:

- ▲ A barcelonai Ramblas a kikötőt köti össze a városközponttal
- ▶ A jordániai Nablus egyik képcső utcája
- ▶ Szentpétervár egyik utcája különleges úttagozatokkal és változó keresztmetszelynyel ▶▶
- ▶ Palm City (USA) tervezett új kertvárosi utcája mesterkélt vonalvezetéssel ▶▶▶
- ▶ Az alföldi volt mezővárosok jellegzetes utcátípusai ▼
- ▶ A bécsi Graben ▼▼

▼ A bécsi Ringstrasse keresztmetszelyne

roló épületsor az utca külső térfala. E térfalak egy adott utcaszakaszon belül lehetnek állandóak, de változhatnak is. Mindezt figyelembe véve az utcák alaprajzi sajátosságait a következő változók jellemezhetik:

3.32.1 Az utca vonalvezetésének geometriája. Ennek alapján beszélhetünk egyenes, tört és íves vonalvezetésű utcákról. Mindhárom kategóriában előfordulnak tervezett, geometrikus jellegű és spontán kialakult, szabálytalan változatok. Míg az egyenes vonalú utak az ókori kultúrában szakrális szerepet is betöltöttek, és ennek megfelelően orientáltak voltak, a barokk sugárutak sok esetben vizuálisan is **vezetnek valahová**: a cél egy tér, egy reprezentatív építmény, vagy/és egy tájképi adottság. A középkori városok utcái sokszor szabálytalan vonalvezetésűek, apró törésekkel, irányváltásokkal vannak tele, és gyakoriak a zsákutcák is, ami festőiségének egyik

titka. A kertváros kultúra előszeretettel alkalmazott íves, rétegvonalakhoz igazodó festői útvezetést, amit szabályos körívek és egyenes szakaszok kombinációjával állított elő. Az íves vagy tört utcavonal alkalmazásának kétségtelen előnye, hogy bensőséges, két irányban is zárt utcaképet eredményez.

3.32.2. Az alaprajzi vonalvezetés másik változója **az utca szélessége**. Nem csak arról van szó, hogy milyen széles az utca, hanem arról is, hogy szélességük **állandó, vagy változó**. A nőtt városok szabálytalan vonalvezetésű utcáinak általában a szélessége is változik, de az egyenes vonalú utcák építési vonalai is tartalmazhatnak egyenetlenséget, sőt, kisebb-nagyobb teresedéseket is. Néhány hazai mezőváros esetében pl. az egykori állattartás nyomaként a sugárirányú utak kifelé szélesednek. De az út keresztmetszelyének változtatása koncepcionális tervezés eredménye is lehet, ahogy azt pl. a budapesti Andrassy útnál látjuk.

3.22.3. Az alaprajz fontos sajátossága lehet **az utca hossza**. Az utcaszakasz hosszának és szélességi méreteinek viszonya befolyásolja az utcának, mint térnek az **arányait**. Az utcát nem csak a keresztutcák szakaszolják: a szélességi méretek változtatásával, vagy városképi események közbeiktatásával (l. a 1.11. pontban is) a hosszú utcák vizuálisan rövidebb szakaszokra bonthatók. A 19. század 2. felében létesült egyenes, végtelenbe vesző sugárutak a barokk kertépítészet urbanizált változatai, de ugyanebben a korban viszonylag rövid, de széles utcák is létesültek, amik már-már térnek számítanak. Ez elnevezésükben is visszatükröződik; ilyen pl. a szegei Klauzál tér, a bécsi Graben, vagy a prágai Vencel tér (l. a 3.32.2 pontban is) – amelyek valójában mind utcák, de sajátos méreteik alapján térnek is tekinthetők.

3.33. Az utak magassági vonalvezetése

A **magassági vonalvezetést** az út hosszmetsetével tudjuk ábrázolni. Legegyszerűbb típusa a **lejtős utca**. Az út lejtése ill. emelkedése fontos kompozíciós eszköz lehet: a Champs Elisée pl. a Diadalív felé emelkedik, ami elősegíti a rálátást. A meredek lejtési viszonyok szélsőséges változata a **lépcsős utca**. Az ókori Priene derékszögű hálós úthálózati rendszerén belül pl. a rétegvonalakra merőleges utak csaknem mind lépcsősek voltak. A terepadottságokhoz való alkalmazkodás mindig funkcionális követelmény. Domboldalon ez a rétegvonalakkal párhuzamos vonalvezetésben, valamint a rétegvonalakra merőleges útszakaszok minimalizálásában jut kifejezésre. Ennek alapformája a **szerpentin** jellegű út.

3.34. Keresztmetszvény

Az út keresztmetszvényén olyan metszetet értünk, amelyik tartalmazza az **úttagozatokat** is. Az út ugyanis nem csak az úttestből áll, hanem egy sor olyan útelem-ből, mint pl. a forgalmi sávokat kiemelt szegélykövel elválasztó terelő sáv, ami adott esetben az út közepén haladó sétánnyá is szélesedhet, a járda, a járdát az úttesttől elválasztó szegélykő és zöldsáv vagy fasor, az elkülönített bicikliút, a leálló vagy parkoló sáv, esetleg a tömegközlekedés elkülönített pályája, vagy az előkert stb... Különösen jelentős szerepe van a **növényanyag** (ösvény, fasor, virágágyak) megjelenésének a közterületeken. A **fásított sétány** rendkívüli mértékben megnöveli a közterület használati értékét; nem csak kondicionáló, valamint zaj- és porfogó szerepe miatt, hanem azért is, mert a mi éghajlati viszonyaink között a gyalogos közlekedés nyári napsütés elleni védelmének természetes eszköze. Ezek az elemek önálló térsávoknak tekintendők, méretezést igényelnek, és az út fontos minőségi jellemzőihez tartoznak. Az Andrassy út középső és külső szakaszán pl. a forgalmi sávok és a vendégút közt egy-egy fásított sétány is halad, ami jelentős mértékben járul hozzá az út értékéhez. A barcelonai Ramblas, a város közlekedési ütőere talán a világ legszebb sétányának ad helyet: a két forgalmi irányt elválasztó széles sávban platánfasorok alatt és kultúralt pavilonok között egy lineáris virágpiac és egy szabadtéri állatkereskedés mentén lehet sétálni, majd kávéházi teraszok között lehet kijutni a tengerpartra. Fontos szerepe van a gyalogos felületek burkolatának, a lámpatesteknek és az utcabútoroknak is. Különösen vegyes használatú utak – vagyis rehabilitáció esetében – van rá lehetőség, hogy az utca alapsíkja kreatív módon megkomponált változatos és vonzó léttérre váljon, ahol a sétány forgalomnak van elsőbbsége. Szomorú hallani, amikor egy települési önkormányzat az utcát csak a telekosztás járulékanak, afféle szükséges rossznak fogja fel, és nem veszi észre, hogy valójában a közterület-hálózat bővítéséről van szó, ami legalább olyan fontos, mint az építési helyek biztosítása.

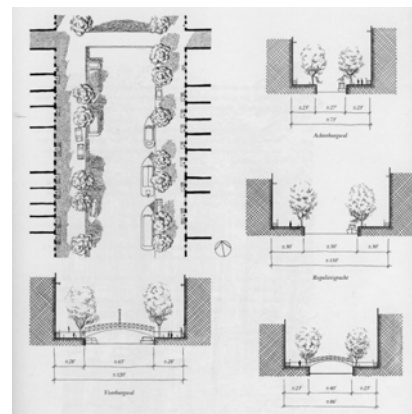
3.35. A légtérarány

Az út keresztmetszetével a **határoló térfalak magasságát** is feltüntetjük. Ennek alapján beszélhetünk az utcák **légtérarányáról**. A légtérarányban jut kifejezésre a határoló térfalak magasságának egy adott útszakasz szélességéhez való **térbeli viszonya**. Ez utóbbi alapján van értelme pl. **sikátorról, feszített arányú** utcáról, **széles, széteső** karakterű, vagy **nyílt** utcákról beszélni. A híres firenzei Uffizi utca légtéraránya pl. 1:2, a leningrádi Rossi utcáé 1:1, az Andrassy út első szakasza is 1:1, a Nagykörútnál ugyanez az érték 1,5:1. Az utca két oldalának magassága eltérő is lehet; **nyílt utca** esetében az utcának legalább az egyik oldala nincsen beépítve. Ide tartoznak a folyópartot kísérő utak, vagy a parkra néző utcák. A modern városépítészet „áramló tér” koncepciójának megfelelően az utca és beépítése radikálisan el is szakadhatnak egymástól; ebben az esetben légtérarányról tulajdonképpen nem is beszélhetünk, és valójában kétséges, hogy még utcáról, vagy pedig már csak a diffúz külső tér burkolt közlekedési sávjairól van szó.

3.36. A térfalak és a beépítés jellege

Ha az utca városépítészeti szempontból hosszúkás térnek tekinthető, akkor az utcának is vannak **térfalai**. Ezek a térfalak azonban csak ritkán tekinthetők át: az egyik oldalon járva mindig csak a túloldal egy szakaszát érzékeljük. Kedvezőbb a helyzet az utcavonal megtörése ill. íves kialakítása esetén, mert az vizuálisan gazdagabb utcaképet eredményez. Hasonlóképpen kedvező a folyópartra nyíló utcák városképi helyzete, hiszen ilyenkor a túlsó partról a térfal mindig teljes pompájában tárul fel. Az út mindig „átmegy” valamilyen területen, aminek jellemző területhasználata, beépítése és építészeti karaktere meghatározza a térfalak jellegét is. Ezért az utcákat a városrész ill. a környezet jellege alapján is minősíthetjük. Ezen belül értelmezhetjük az utca térfalait a **zárttság** és a **nyitottság**, valamint az **egységesség** és a **változatosság** ellentétpárjai alapján is.

3.36.1. A **zárt, városias utcakép** az intenzíven beépített városias környezet sajátossága. A térfal zártságát nem csak a zárt sorú beépítés biztosíthatja. Lehet, hogy a beépítés falusias, de a falazott kerítés (pl. az alföldi mezővárosok többségében) az utcaképek is – jóllehet egy másfajta – zárttságot kölcsönöz. A kertvárosi hagyományok szellemében tervezett kisvárosokban azért törekedtek íves vonalvezetésű utcák kialakítására, mert az íves utca – beépítésétől csaknem függetlenül – mindig zártabb térhatást bizto-

▲ Amsterdam egyik jellegzetes utcájának keresztmetszete

▼ Madrid egyik középkori eredetű, íves alaprajzú utcája zárt, városias jellegű beépítéssel, a légtérarány csaknem 2:1-hez

▲ Ljubljana főtere nyitott tér, a részleges térfalak centrális orientációja mégis egyértelműen jelöli ki a tér helyét és jelentőségét

▼ Az Uffizi utca Firenzében valójában egy hosszúkás tér; a légtérarány 1:2. Az utca zárt térhatását fokozza, hogy a Piazza della Signoria tér felől a városháza tornyára van komponálva, az Arno felé pedig egy átjárható keresztcső zárja le

Példák nyitott utcáképekre:

▲ Letchworth korai angol kertváros és a londoni Roehampton Court ▲▲ utcáiban a növényzetnek is meghatározó szerepe van
▼ Tervezett változatos utcaképek: London, Regent Street

▲ Tervezett változatos utcakép egy új francia kisvárosban
▼ A változatosság ellentéte: merev, katonás rend a berlini Fridrichstrasse eredeti tervrajzán
▼▼ A káosz határán: New York Manhatan városrészének egyik utcája

sít. Az utca vonalvezetésének megtörése mindkét irányból exponált helyzetbe hozza a rálátás tengelyébe eső térfal-szakaszt; ez mindig kínálja annak lehetőségét, hogy ott hangsúlyos városképi esemény jelenjen meg.

3.36.2. A **nyitott utcaképek** a valóságban számtalan változata lehetséges a zárt sorú beépítés föllazulásától kezdve a szabadon álló beépítésen át a beépítés teljes hiányáig. Nem szükségszerű, hogy az utcakép mindkét oldalon egyforma legyen. Folyóparton, domboldalon az utca egyik oldala beépítetlen, vagy nyitott maradhat, és ezzel megnyílhat a tájképi látvány felé. Ilyen esetekben kedvező lehet a növényanyagból, mindenek előtt fasor segítségével kialakított **transzparens térfal**, ami gazdagíthatja az utcaképet. Villanegyedekben vagy családiházazs övezetekben természetes az utcakép nyitottsága. Az épületek között ilyenkor a kertek növényzete és a mögöttes települési és természeti táj tűnik át, ami mintegy mélységi dimenziót ad az utcaképnek. Ennek ellenére az ilyen övezetek utcái is megérdemlik a fásítást – különösen akkor, ha a szabadon álló épületeket zárt falazott kerítés köti össze, vagyis ha az utcakép (mint pl. az alföldi halmozos városok esetében) mégis zárt benyomást kelt.

3.36.3. **Az utcakép egységessége** és jellegének homogenitása, vagy éppen a térfalak magassági és homlokzati **változatossága** az utcahálózat városépítészeti szempontból történő szakaszolásának, egyben mindenfajta tipológiának egyik fontos alapja. A barokk utcaképek homogenitását – a barokk terekhez hasonlóan – típusépületekkel biztosították. Ezért érezzük egységesnek pl. a *Rue de Rivoli* Párizsban, vagy az angol *Bath* reprezentatív tereinek és utcáinak térfalait. Párizs esetében ezt a főutak kötelező árkádosítása, valamint a homlokzati rend előírása biztosította. A térfalak túlzott homogenitása azonban a monotonitás veszélyével jár. A változatosság nem csak a típusépületek építészeti változatosságával, hanem szigorú építésszabályozással is elérhető. Ez utóbbi előnye, hogy az épületek telkenként más időpontban épülnek, és ennek megfelelően nem egyformák, a beépítési mód, az építési vonal és az építménymagasság megkötésével mégis változatos, de egységes utcaképek jöhetnek létre. Ez a fajta változatosság jellemzi általában a történelmi városokat, ahol a telkek korlátozott utcamenti szélessége biztosítja az utcakép kedvező tagolódásának ritmusát. Ezért veszélyes, amikor ma egy beruházó fölvasárol több szomszédos telket, és azokat egyetlen egységesen kialakított épülettel kívánja beépíteni. Ami az utcát kísérő épületek magassági viszonyait illeti, Európában az egységes építménymagasságot tartjuk a rendezettség jelének – ami lehet, hogy egyfajta esztétikai előítélet, amihez hozzászoktunk. Ezzel szemben Amerikában természetesnek tartják az egyes épületek jelentősen eltérő magasságát; igaz, hogy ez a cityk felhőkarcloinak árnyékában és a szűk, kanyon-szerű utcákon járva sokszor alig vehető észre. Utcafépi szempontból különösen jelentős szerepe van az ún. **humán zónának**, vagyis az épületek utcával közvetlenül határos földszinti architektúrájának és tartalmának, amit **fundamentális tér-rétegnek** is neveznek. A humán zóna fontos eseményei **az épületek bejáratai, a kirakatok, a reklámok, a növényzet, az alsó textúrája és az utcabútorok**.

3.36.4. **Az áramló tereken átvezetett utca** városképi hatásai alapvetően különböznek a tradicionális utcakétól. A modern városépítészet – különösen a kertváros hagyományokat továbbvivő új városok és lakótelepek – utcái nem hasonlíthatók össze a tradicionális városi utcákkal. A hagyományos zárt utcaképet az „áramló tér” nyitottsága váltotta fel. A „környezeti műfaj” mássága miatt a lakótelepi utca valójában közelebb kerülhet a természeti környezet ösvényeihez, mint ahogy az épületek is inkább szoliter tárgyak egy – optimális esetben – zöld, intenzíven fásított környezetben. Érdemes megfigyelni, hogy a rosszul tervezett, de kijelölt és burkolt útvonalak mellett sok esetben az emberek tapossák le azt az útvonalat, amit a legrövidebbnek tartanak. Rehabilitáció során ezeket a spontán vonalakat figyelembe kell venni. Szélső esetben az utca az amerikai „parkway” analógiájára egy olyan lágy vonalvezetésű sétány is lehet, amire az egyes épületek vagy épületcsoportok nem közvetlenül, hanem lazán kapcsolódnak, miként a lombok a fa ágaihoz, miközben nem kívánnak zárt utcaképet alkotni.

3.4. A VÁROSI KÖZTEREK ÉPÍTÉSZETE

A tér, a Főtér, az **agora** és a **fórum**, az egykori **piazza**, az eredeti **pláza** stb... mindig a városi élet legfontosabb színterei, centrumai voltak. Az **agora** a görög **ageirein** igéből származik, ami találkozást és gyülekezést jelent, míg a **forum** egyrészt a nyilvános élet központja, másrészt vásárhely, de birtokos jelzői alakjában magát várost és a helyet is jelentette. Szemben az utcával, amelyik általában a mozgást, a tovahaladást szolgálja, **a tér mindig a megérkezés, a marasztalás szerepét tölti be**. A tér egyrészt a kötetlen, szabad cselekvés színtere, másrészt időszakos eseményeknek: piacnak, felvonulásoknak, fesztiváloknak stb... ad helyet. A tér a kollektív emlékezet tárháza: az emlékművek többsége tereken áll. Az utca is befogadhat közintézményeket, de a fontosabb középületek helye mindig is a városi tér volt – sőt, a teret sok esetben maga a középület, mint **oriens** teremtette meg. **A tér a közösségi élet színtere**, de még ennél is több: valamiképpen **a város jelképe**, lényegének megjelenítője és sűrítője is. És ahogy mindig van egy kiemelt jelentőségű Főutca, úgy a legtöbb városnak is van Főtere is, ami a város központja – még akkor is, ha az intézmények már nem férnek el egyetlen helyen.

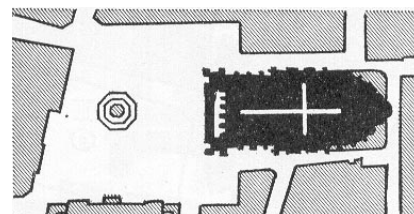
3.4.1. A városi terek archetípusai a szakirodalomban

Ha morfológiai szempontból az utcát hosszúkás térnek tekintettük, akkor most arra kell felhívni a figyelmet, hogy az utca és a tér között számtalan **átmeneti formáció** is létezik, vagyis valójában ugyanannak a városépítészeti jelenségnek a különböző megnyilvánulásairól van szó. A német **der Platz**, az angol-francia **place**, vagy az olasz-spanyol **plaza**, amik teret jelentenek a latin **platea = utca** szóból származnak, és ezzel utalnak az utca és a tér rokonságára. A városi tér mégis a városépítészet központi témája, ezért a szakirodalom is – ellentétben az utcákkal – többet foglalkozik vele. A szakirodalomban számos tipológiai kísérlet létezik. **Joseph Stübben** pl. a 19. század végének legnagyobb német városépítési szakembere pl. a városi tereket a használat alapján csillagterekről, **közterekéről**, **(1)**, **fásított terekről** **(2)** és **építészeti terekről** **(3)** beszél. **Paul Zucker** a 2. világháború után megjelent híres könyvében a városi tereket részben alakítani, morfológiai, részben városépítészeti ismérvek szerint osztályozta. Ennek alapján megkülönböztette a **zárt térfallal rendelkező tereket** **(1)**, a **kiemelkedő épülettömeg által uralt ún. „dominált” vagy dinamikus tereket** **(2)**, a **csomóponti tereket** **(3)**, a **tér csoportokat** **(4)** és az **amorfi jellegű tereket** **(5)**.

Hasonlóan morfológiai szempontú rendszerezést kínál **Rob Krier** is, de spekulatív alapon. Eszerint – a platonai ideális alapformák után – a **négyszögletű, a kör alakú és háromszög** alakú terekből indul ki, majd ezekhez különböző geometriai **műveleteket** rendel. Ilyen műveletek pl. az addíció, a kapcsolás, az ismétlés, a sorolás, az osztás, a csavarás, az áthatás, vagy a torzítás. Ezek segítségével mintegy „laboratóriumi körülmények között” előállítja a terek összes lehetséges változatát. Ez a módszer azonban erősen formalista. Nem a valóságos helyzetekből indul ki, és nincs tekintettel a terek kontextusára: azokra a konkrét városzerkezeti és történeti helyzetekre, amik egy adott tér létrejöttét meghatározták, és ennek megfelelően a tervezést is lehetővé teszik. Az alábbiakban egy olyan komplex módszert alkalmazunk a terek minőségi dimenzióinak meghatározására, ami jobban figyelembe veszi a kontextust, amiben a terek megjelennek.

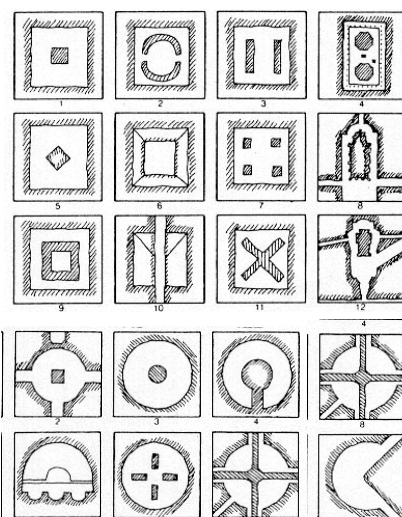
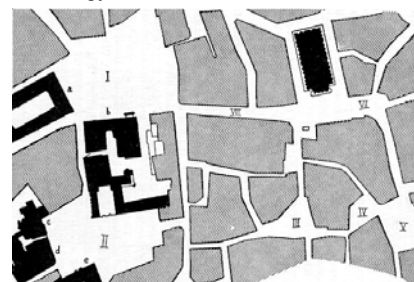
3.4.2. A tömbtér

A városi szövet természetéhez leginkább illeszkedő tértípus a **tömbtér**. A tömbtér olyan tér, ami a szabályos derékszögű hálós útrendszerből adódóan **egy vagy több tömb kihagyásával** jön létre; ez biztosítja az egyes tereknek a települési szövetbe történő integrálódását. Megfelel a Joseph Stübben féle „köztér”-nek. Az **agora** ill. a **fórum** jellegű városi tér valójában az ókori görög **demokratikus városállamok** terméke, ahol a kézművesség, a távolsági és a helyi kereskedelem, a differenciált középületek, valamint a helyi közélet a városi terek közti szerepmegosztáshoz és az egyes terek méretbeli differenciálódásához vezettek. Ez a folyamat jut kifejezésre a középkori Európa telepes városokban, de ez a térforma vált uralkodóvá az egykori bastide városokban is, ahol egy-egy üresen hagyott tömbtér a világi ill. az egyházi központ létesítményeinek helyet tudott adni. A tömbtér zártságát a négy sarkon az utcakeresztesződés 3 térfelén álló beépített tömb sarkai alkotják, vagyis nem annyira zárt térforma, mint az udvar-tér. Ide tartoznak a

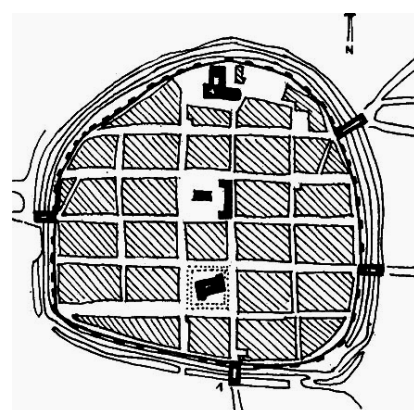
▲ Chartre, Place Saint Sulpice: példa a Zucker féle „dominált” vagy dinamikus térre

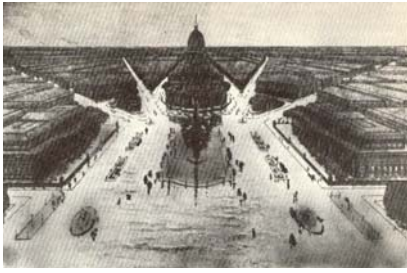
▼ Amorfi terek Brüsszel középkori alaprajzán; az I. és a II. jelű tér valójában iker-tér, amiket a városháza választ el ill. köt össze egymással

▲ Részlet Robert Krier tér-tipológiájából: a tipológia formális, és a kontextus helyett csak alakítani ismérveket vesz figyelembe

▼ Brandenburg középkori telepesváros jellegzetes tömbterekkel; az egyik a világi, a másik az egyházi hatalom tere

városi **közkertek**, valamint az angol **szkver**, mint **fásított tér** is (Joseph Stübben is így hívja), amennyiben városszerkezeti tömbtérként értelmezhetők. A közkerteket addig tekinthetjük városi tereknek, amíg térfalai még érzékelhetők. Budapesten ilyen közkertnek tekinthetők pl. a sűrűn beépített pesti oldalon a Ferenc tér, vagy a Rákóczi tér. Tömbtér azonban nőtt városok esetében is keletkezhet: a középkori városok központi tereinek egy része pl. kisméretű tömbök elbontásával is létrejöhetett. Ez utóbbiak emiatt többnyire szabálytalan alakú, összetett tömbterek (l. a 3.46.4. pontban is). A nyitott udvartérhez hasonlóan a tömbtér is megnyílhat egyik oldalával valamilyen természeti vagy tájkép adottság felé.

3.43. Reprezentációs terek.

A 18. századtól kezdve a nemzetállamok kialakulásával a reprezentáció olyan új tégelyt hozott létre, amelyeket a meglévő városi szövetbe már sem bevágni, sem beilleszteni nem lehetett. Ilyenek voltak pl. a katonai parádék és felvonulások terei, amiket már csak a városon kívül lehetett kialakítani. Számos példa mutatja azonban azt is, hogy ezek a nagyterjedésű terek mégis bekerülhettek a városközpontba, mint pl. Szentpétervár, Moszkva (Vörös tér) ← vagy Peking esetében. Hasonló szerepet tölt be pl. Budapesten a Hősök tere is. Ezek a terek a Joseph Stübben féle „köztér” különleges változatai. Piacközponti szerepkörrel rendelkező egykori agrár-városokban a reprezentációs tér eredetileg az állatvásár tere is lehetett, ami jelentős méretei miatt néhol csak a város szélén jöhetett létre. Más jellegű, de reprezentációs terek tekinthetők a barokk mintára visszavezethető, tengelyre szervezett **középület-együttesek díszterei**, Washington és az ennek mintájára tervezett gyarmati fővárosok terjedős központi terei, a 19. század 2. felében létesült (sokszor vilákiállításokhoz kötődő) nagyszabású tengelyes térkompozíciók Párizsban, Bécsben és Európa nagyvárosaiban, valamint az amerikai „City beautiful” mozgalom jegyében a századvégen tervezett igazgatási központok, **civic centre**-ek terei. A reprezentációs terek egy része középületek monumentális előtereként is értelmezhető, vagy sugárutak összefutásánál, mint a téren szabadon álló építmény jelenik meg (l. a 3.45.2. pontban is). A modern városépítészet corbusierianus ága ilyen monumentális civic center-eket és tereket hozott létre pl. Chandigarhban vagy Braziliában. ←

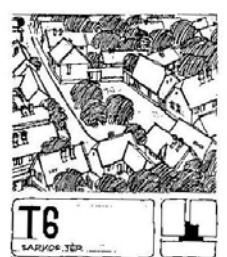
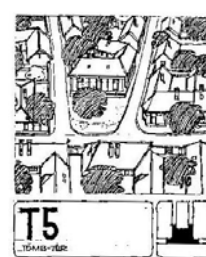
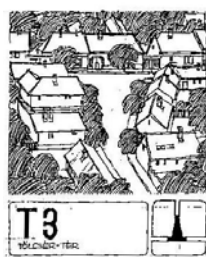

Reprezentációs terek:

- ▲ Daniel Burnham terve Chicago egyik központi terének kialakítására
- ▲▲ Moszkva, a Vörös Tér
- ▲▲▲ Lucio Costa Braziliájának főtengelely és főtere

Az alföldi mezővárosok jellegzetes, ismétlődő térszítái: ▼

- T1: útleágazás
- T2: útleágazás
- T3: tölcser tér
- T4: csillagtér
- T5: tömbtér
- T6: sarkos tér

▼ Kassa Főtere: jellegzetes anger tér (1879. évi térkép)

3.44. A közlekedési hálózathoz kötődő térfajták

A városi terek egy részét nem közvetlenül a városi társadalom közösségi szükségletei hozták létre, hanem a közlekedési hálózat csomósodási pontjain keletkeztek. Megfelelnek Paul Zukker „csomóponti” tereinek. Ez utóbbiak ugyan később könnyen adnak helyet kereskedelemi, vagy más városi funkciók számára, mégis a városszerkezet hol egyedi jellegű, hol jellegzetesen ismétlődő, tehát tematikus tér-elemeit képviselik.

3.44.1. Legegyszerűbb esetben a tér az utca kiszélesedésének eredményeképpen jön létre.

Az ilyen terek az utcahálózat szerves részei, annak központi helyként értelmezhető szakaszán alakulnak ki. Ebbe a csoportba tartozik az **anger**: a falu vagy a település főutcájának orsószzerű kihasasodása (ami miatt **orsós térről** is beszélnek), ami piacnak, templomnak és/vagy más középületeknek adhat helyet. Azok a falvak, amelyek később várossá fejlődtek, megtartották anger-jellegű központi területet; ennek klasszikus példája Kassa, vagy Igló főtere. Ebbe a csoportba sorolható a **tölcser tér** is, ami az útsatlakozásnak egy olyan esete, amikor az út tölcser-szerűen kiszélesedik, mielőtt bekötne egy másik, rá merőleges utcába. Sok esetben a tölcser tér egyik oldalán az utca tovább halad, így valójában a tölcser tér és az útleágazások tere (3.45.2.) közti átmeneti típust képviseli. Egyike a legszebb vidéki városi térformáinknak; ilyen főtere van pl. Szombathelynek, Vácnak, vagy Debrecennek is.

3.44.2. A következő csoportba azok a térfelések tartoznak, amelyek az úthálózat fontos csomópontjainál alakultak ki. Ide tartoznak mindenképp az **útélágazásoknál** vagy **útleágazásoknál** keletkező **háromszög alakú terek**. A háromszög alakú tereknek mindig van egy exponált térfala, és előfordul, hogy ezen a térfalon középület áll; ennek klasszikus példája a debreceni Nagytemplom (l. a 3.46.3 pontban is). Ez utóbbi szabadon állóan, szoborszerűen is megjelenhet a tér közepén. Egy pontból két ellentétes irányba kiinduló kettős útélágazásnál alakult ki pl. a római Piazza di Spagna, de ilyen az óbudai Bécsi út és a Csemete utca között kialakult kettős, elnyújtott Y alakú térség is. Láttuk, hogy a város szerkezetét sokszor egymást követő útélágazások egész sorozata alkotja. Budapest történeti városrészei is tele vannak ilyen jellegű térképződményekkel (pl. a budavári Dísz tér és a Hess András tér, vagy a Horváth Mihály tér).

3.44.3. Az **útkereszteződések terei**. A téralakítás klasszikus szituációja, jellegzetesen tematikus térforma. A főutak keresztezésponja, mint központi hely azonban általában kiszélesítésre szorul. Az ókori római fórum négyszögletes terét pl. legtöbbször a két főút, a *cardo* és a *decumanus* T alaprajzú találkozásának térségében a határoló tömbök két szemben fekvő sarkából vágták ki, vagyis **térbővítmenyek** számít. Ilyennek tekinthetjük pl. a római császárfórumok exedrát is. A 19. század 2. felének nagyszabású városátépítési programjai keretében számos hasonló elv szerint kialakított térszületet; a budapesti Andrássy út két szép terét: a nyolcszögű Oktogont ➔ és a köralakú Köröndöt valójában az útkereszteződésben található tömbökből szabályozták ki. Barcelona esetében a Cerda féle terv szerint minden útkereszteződésnél 45°-ban levágták a tömbök sarkait, amivel viszont egy tematikus térformát hoztak létre. Az utcasarkok levágása növeli a közlekedés biztonságát, egyben sajátos karaktert kölcsönöz a városnak.

3.44.4. A középkori városok városkapui előtt sok helyen jöttek létre **csillagterek**; olyan terek, amelyekbe négynél több utca torkollik. Legtöbbször az egykori középkori városfal fontosabb bejárati kapuinak térségében alakultak ki. Megfelel Joseph Stübben „csillagteré”-nek, vagy Paul Zukker „csomóponti” terének. Ilyen pl. a madridi Puerta del Sol, a budapesti Kálvin tér, vagy a Deák Ferenc tér. Szerényebb méretben, de találkozunk velük az alföldi városok egykori akolkertes övezetében is. Európa nagyvárosai tele vannak hasonló, 5-6-7 vagy több sugárút összefutásával létrehozott terekkel, de mesterségesen kialakított, szabályos csillagterekkel is találkozunk. Ilyenek a híres párizsi Place de Etoile, ahol 12 sugárút fut össze egy köralakú térbe, a pesti Kálvin tér, vagy a budapesti Móricz Zsigmond körtér. Ma az ilyen szituációkat, ha lehet, elkerüljük, mert forgalomtechnikailag problematikusak, a környező ingatlanok közötti kiszolgálása – a parkolásról nem is beszélve – csaknem lehetetlen, és a keskeny „vasalóházak” nem tudják kielégíteni a központi helyből adódó intézményfejlesztési igényeket. Ennek ellenére a csillagterek a város szerkezetének fontos csomópontjai, a tájékozódás elsődrendű fogódzói, a történelmi emlékezet, és ezzel az identitás megerősítői.

▲▲▲ Tölcsér tér (Vác, Főtér)

▲▲ Útkereszteződés tere (Oktogon)

▲ Csillagter (Madrid, Puerta del Sol)

▼ Mesterséges csillagter (Páris, Place d'Etoile)

3.45. A terek alaprajzi sajátosságai.

A terek alakja és mérete – mint az előző pontban láttuk – elsősorban létrejöttük körülményeitől függ. Az ettől függetlenül **alaktan** a terek tipológiájának leginkább kézenfekvő alapja, ami azonban a kontextustól elvonatkoztatva öncélú „lepkegyűjteményhez” vezethet, amint ezt Robert Krier 1979-ben kiadott enciklopédikus jellegű tipológiája mutatja. Ennek ellenére az alaprajz a terek fontos vizuális jellemzője.

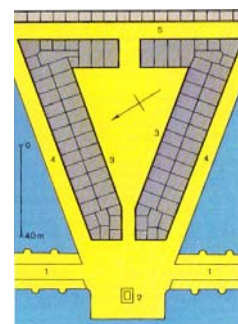
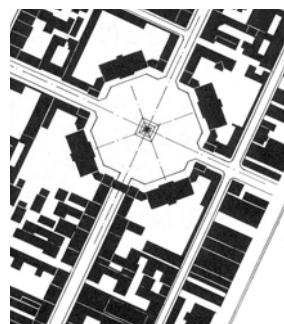
3.46.1. A fentiek alapján beszélhetünk **szabályos és szabálytalan** alakú terekről. A **szabályos alakú terek** tervszerű alakítás termékei, és többféleképpen az alaprajz geometrikus formájának megfelelően:

- **négyszetesek** (pl. a barokk királyterek, vagy az angol szkverek stb...), amin belül lényeges különbség lehet a szélességi és hosszúsági méretek eltérő aránya alapján,
- **trapézalakúak** (pl. a római Piazza di Campidoglio, vagy a Szent Péter tér)

▲ A firenzei Piazza del Signoria szabálytalan alakú tér, de összetett tér: egy téglány és egy trapéz alakú tér áthatásaként is értelmezhető. Egyidejűleg a dominált tér szép példája is

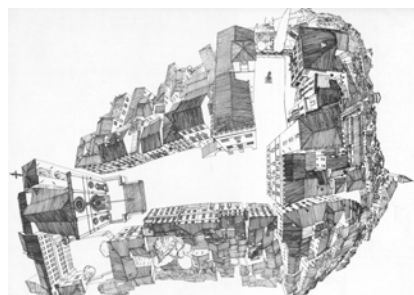
Példák szabályos terekre ▼

- 1 Vitry le Francois reneszánsz francia kisváros
- 2: Róma, Piazza di Campidoglio
- 3: Bath, Circus
- 4: Copenhága, Amalienborg
- 5: Párizs, Place Dophine

▼ Szeged, Klauzál tér. A „tér” valójában egy szélesebb utca

▼▼ Mantua. Szabálytalan alakú összetett Főtér, ami három tér összekapcsolódásával jött létre

- kör- és félkör alakúak (pl. a budapesti Körönd, vagy az angol circusok és crescentek),
- oválisak (pl. a római Piazza di Popolo, vagy a Szent Péter tér),
- hat- vagy nyolcszögűek (pl. a dán Amalienborg főtere, vagy az Oktogon), vagy
- ritkán háromszögletűek is lehetnek (pl. a párizsi Place Dauphine).

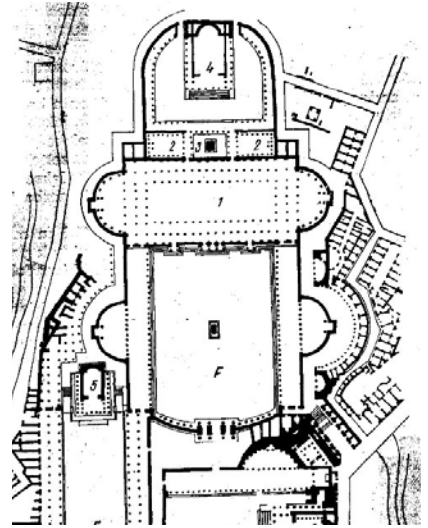
A **szabálytalan alaprajzú terek** (Paul Zukker „amorf” terei) a növekedés termékei, és csaknem mindig utalnak kialakulásuk körülményeire, miközben szoros függvényei a kontextusnak. A középkori eredetű terek szabálytalansága mögött sokszor egy-egy meghatározó középület, elsősorban katedrális vagy városháza, mint oriens áll, miközben a környező utcák mindegyike a főtérbe igyekszik. Ezek a terek többnyire „dinamikus” terek abban az értelemben, hogy a térfalakba integráltan, vagy *abból félig kilépve* egy tömegében és magasságában is kiemelkedő épület jelenik meg, ami mintegy „uralja” a teret. A szabályos-szabálytalan ellentétpárhoz hasonló a **formális-informális** megjelölés. A formális jellegű térforma mindig tartalmaz legalább egy szimmetriatengelyt, és a térfalak is szimmetrikusan vannak kialakítva, míg az informális jellegű alaprajz ennek az ellentéte. Mint minden ellentétpárnál, úgy itt is lehetségesek átmeneti megoldások. Ilyen pl. az az eset, amikor az egyébként szabályos térforma térfalainak elemei kötetlenül, informálisan, változó magassággal vannak kialakítva.

3.46.2. A tér sokszor hosszán **elnyújtott téglalap** alakját is öltheti, vagyis egy **szélesebb és rövid utcaszakasznak** feleltethető meg. Ilyen pl. a prágai Vencel tér, a híres bécsi Graben, a szegedi Klauzál tér, vagy a pesti Liszt Ferenc tér is. Ez utóbbiaknál azonban fontos, hogy az utcaszakasz szélességének és hosszának aránya még „téryszerű” maradjon, ami tapasztalat szerint nem haladhatja meg az 1:5-ös mértéket. Az anger mellett ez a térfajta igazolja a legjobban, hogy az utca és a tér kategóriája közt valójában nincsen éles határ.

3.46.3. A terek alaprajzi szempontból önálló csoportját képezhetik azok, amelyek **közepén egy épület, vagy épületcsoport áll**, vagy amelyekbe – a középkori városi terek egy részénél jellegzetesen – egy **középület „lóg bele”**. A középkori városi terek kisebbik részénél a katedrális, a városháza, Krakó esetében pl. a posztóház is, vagy a 19. század 2. felének középületei szabadon állnak a téren. Ezt a jellegzetes térszituációt történetileg vagy maga a középület hozta létre, vagy utólagos telepítésének köszönhetően vált a környező városi szövet részévé. Alaprajzi szempontból ez a térfajta a konkáv terek egy sajátos változatának is tekinthető, egyben a Paul Zukker féle „dominált tér” különleges esete. Az a körülmény, hogy a tér egyetlen nézőpontból sem tekinthető át egészen, valójában növeli a tér feszültségét, és mozgásra, felfedezésre készíti, miközben a centrális helyzetű középület vizuálisan túlexponálódik.

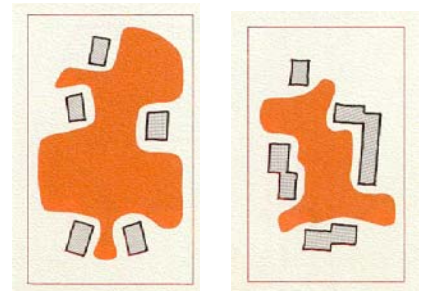
3.46.4. **Az összetett tér** olyan téralakzat, ami két, vagy esetleg több tér közvetlen összekapcsolásával jön létre. Megfelel Paul Zukker „tércsoport”-jának. A középkori terek jelentős része is összetett tér, és sok esetben két, vagy több kisebb tér **áthatásával** értelmezhető. Klasszikus példái a velencei Szent Márk tér, ami egy téglány és egy trapéz alakú tér áthatása, vagy a firenzei Piazza della Signoria, ami hasonló módon alkot egy L alakú teret.

Érdeemes megfigyelni, hogy az összetett tereknek mindig van egy érzékeny **csuklópontja**, ahol valamilyen szoliter építmény vagy szobor segítségével lehet érzékeltetni a két térrész virtuális választóvonalát. Ezt látjuk az előbb említett két klasszikus példa esetében is: Velencében a Campanile, Firenzében a városháza tornya tölti be ezt a szerepet. Az összetett tér **bővítmenyek** révén is létrejöhet: ezt a módszert alkalmazták pl. a római császárfórumok exedrakkal történő bővítése során. → Előfordul az **iker térrendszer** is, amikor egy középület két szomszédos teret köt össze, vagy éppen egy összefüggő teret választ ketté. Ez közel áll a „domináns tér” vagy a „középület a téren” térszituációhoz.

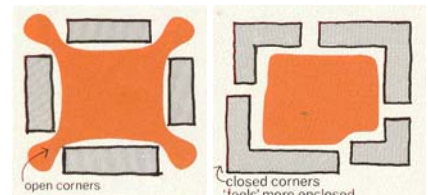
▲ Az ókori Róma Császárfórumán a főtérhez félkör alakú térbővítmenyek (exedrák) kapcsolódnak

▼ Az 1:4 arányú tér még áttekinthető: a Piazza di SS. Annunziata Firenzében

1
3

2
4

▲ A tér zártságának fokozatai: az 1. és 2. esetben a tér még kifolyik az épületek között; a 3. esetben a sarkok nyitottsága csökkenti a zártság mértékét; csak a 4. esetben van zárt térléményünk

▼ Zárt és egységes térfal Telcs (Csehország) reneszánsz főterén

3.46.5. Méltatlanul **hulladékternek** vagy **törmelékternek** szokták nevezni az olyan kisebb-nagyobb, általában amorf tereket, amelyek a rossz tervezés eredményeképpen, a forgalmi szituáció vagy a különböző területek találkozásának, „karamboljának” térségében, vagyis a városi szövegtől függetlenül, spontán módon keletkeztek. Kétségtelen, hogy ezeknek a tereknek a számát minimalizálni kell, de nem kell minden esetben negatívan megítélni. Ellenpéldául szolgálhat pl. Budapest egyik lehangulatósabb „maradék” tere: a Krisztinavárosi templom északi térfala, a szomszédos iskolaépület és Krisztina körút között kialakult háromszög alakú térség. Elevevése részben annak köszönhető, hogy zárt térhatású, de egy főútvonalra nyílik, másrészt annak, hogy apró mérete ellenére sokféle funkciót tölt be.

3.46. A terek méretei és légtérarányai.

A városi terek méretei a funkció, kialakulásuk és a városszerkezetben betöltött helyük függvényében rendkívül széles skálán mozoghatnak. Miként az utcánál, a terek esetében is beszélhetünk **légtérarányról**. A klasszikus szerzők, így Vitruvius, Alberti vagy Palladio szerint is a térfal „ideális” magassága a tér szélességének harmada és ötöde között van ($m = 1/3-1/5sz$), ami az utca keresztmetszeténél ajánlott arány közel kétszerese. Ez megfelel a klasszikus ókor és a reneszánsz térfelfogásának, de már nem értelmezhető a reprezentatív téregyüttesek esetében. Az ennél tágasabb légtérarány esetén a tér szétesik, zártága kevésbé érvényesül, ill. inkább a park kategóriájába csúszik át. Nem véletlen, hogy a tágasabb tér hatásának intimitását másodlagos térfalakkal, fasorral vagy a terepszint megmozgatásával érik el, vagyis élnek a tér tagolásának lehetőségével. Ebből a szempontból a barokk királyterek (pl. a párizsi Place Vendome és a Place des Vosges) arányai is már inkább egy-egy kisebb parkra utalnak.

3.47. A térfalak jellege

Az utcához hasonlóan a térfalakat is minősíthetjük azok **zártága**, építészeti jellege, valamint **egységessége** és **heterogenitása** alapján.

3.48.1. **A terek zártságán** a térfalak zárt sorú beépítését értjük. Tömbterek esetében a relatív zárttságot a teret határoló tömbök térfalai biztosítják. A sarkokon zártabb térhatást ad, ha valamelyik oldalon az egyik határoló térfal folytonos, vagyis ha nem útkereszteződésről, hanem T alakú útsatlakozásról van szó. Ha ez a helyzet mind a négy sarkon megismétlődik, a szakirodalom **turbina-térről** beszél. Az utcákhoz hasonlóan beszélhetünk a térfalak megnyitásának **mértékéről**. Ismertek a folyó- ill. tengerpartra, vagy egy kilátásra megnyíló városi terek, mint pl. a budapesti Vigadó tér, vagy a Batthányi tér, amik nyitott tömbterek. Szélsőséges példa a párizsi Concorde tér, aminek csak az egyik oldalán van épített térfala: két térfalát a növényzet pótolja, egy pedig a Szajna felé nyitott marad.

3.48.2. A térfal **építészeti arcúata** annak a városszrésznek a jellegétől függ, ahol a tér van. A térfal – a tér keletkezésének körülményeitől függően – lehet **egységes**, ami azonos jellegű és magasságú épülethomlokzatok mechanikus ismétlődését jelenti. Ez azonban nem jelenti azt, hogy különböző magasságú és jellegű épületek nem hozhatnak létre sajátos hangulatú teret. **A térfalak egységessége** lehet a tervszerűség, vagy a szabályozott fejlődés eredménye is. A klasszikus királyterek esetében pl. a homlokzatok típusát az építetőknek kötelezően kellett alkalmazniuk. A térfalakat alkotó teleksorok építési szabályozásával azonban elkerülhető a monotonitás veszélye. Ezen belül beszélhetünk a térfalak **kompozicionális változa-**

▲ A római Piazza Navona megfelel Camillo Sitte "széles tér" kategóriájának

▼ Az "áramló tér" mint természeti környezet egy finn lakótelepen

▲ Az alapsík kultúrája; a La Place des Terreaux kialakítása a 90-es években Lyon főterén; a raszterba elhelyezett szökőkutak homogenitást és ugyanakkor változatoságot visznek a térbe

▼ A Rambla de Prim sétány terének kialakítása Barcelonában a 90-es években, a térség változatoságát a térszín kultúráit berendezése adja

tosságáról. A középkori terek egy része egy-egy épület kiemelésével **dinamikus** térhatást produkál – szemben pl. a reneszánsz-szal, amelyik a kiegyensúlyozott, azonos magasságú épületekkel szegélyezett **statikus** tereket kedvelte. Használatos a **dominált tér** kifejezés is, Camillo Sitte pedig attól függően, hogy a domináns épület a térfal közepén vagy szélén áll, **széles** ill. **mély** térről beszél.

Láttuk, hogy térfalat nem csak épületekkel, hanem **kerítéssel**, vagy **növényzettel** vagy más **tereptárggyal** is ki lehet alakítani (l. a 3.14. és 3.15 fejezetekben). Ennek alapján beszélhetünk **többrétegű térfal-rendszerről** is, amin belül (pl. fasor, vagy a falak áttörése esetén) **transzparens térfal-rétegek** is megjelenhetnek. A mélységi irányban feltáruuló látvány-rétegek közt fontos szerepük lehet a térfalak között vagy fölött a háttérben megjelenő **tájképi elemeknek**. A pécsi Széchenyi tér ebből a szempontból is szép példa, hiszen északi térfalába a Mecsek látképe is belejátszik. Budapest egyik legismertebb terét, a Hősök terét a Városliget felé a szoborsor transzparens térfala határolja.

3.48.3. Az áramló tér „térfalai”. Klasszikus értelemben városi térről csak akkor beszélhetünk, ha a térfalak – akár építmény, akár növényanyag tölti be ezt a szerepet – a tértest határvonalán állnak. A modern lakótelepek szabadon álló épületei közt kialakuló köztes tér térfalai legtöbbször olyan mértékben hiányosak ill. esetlegesek, hogy a tér alakzata vizuálisan már nem értelmezhető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az **áramló tér** vagy **diffúz tér** ne képezhetné önálló városépítészeti kompozíció tárgyát, amire az ilyen környezetben vezetett utcák kapcsán már utaltunk (3.36.4 fejezet). Az ilyen típusú tér éppen folytonosságánál fogva inkább természeti tájra emlékeztet, ami azt jelenti, hogy tervezését is inkább a tájépítészet szemlélete és eszközei határozhatják meg. Egy ilyen **települési tájban** maguk az épületek inkább hegyeknek vagy domboknak felelnek meg, ami azt jelenti, hogy ebben a helyzetben van igazán tere az amorf, puha tömegformálásnak – különösen akkor, ha ehhez a köztes térség mesterséges terepalakulatai, a növényzet ennek megfelelő megválasztása és csoportosítása is társulnak.

3.48.4. A tér alapsíkja valójában vízszintes térfal, aminek szerepe legalább olyan jelentős, mint a függőleges térhatárolóké. A tér alapsíkjának legfontosabb minőségi dimenziói a **textura**, a **tagolódás**, a **szintbeli változatosság** és a **tér berendezése**.

A **textura** anyagának és mintájának megfelelően nem csak minőséget ad a térnek, hanem homogenitása révén **összefogja** a teret, és biztosítja a tér **homogenitását**.

A tér **tagolását** a felületrészek **eltérő texturájával**, azok **szintbeli elválasztásával**, vagy **másodlagos térfalak** (tereptárgyak, növényzet stb.) segítségével lehet előidézni.

A tér **szintbeli változatosságát** a meglévő terepadottságok kihasználásával, de sík terep esetében a tereprészek süllyesztésével vagy kiemelésével is el lehet érni.

A tér **berendezése** közé tartoznak a lépcsők, a rézsűk, a növényzet, valamint a tér berendezési tárgyai (növényzet, lámpa- és hirdetőoszlopok, reklámok, vízfelületek és szökőkutak, szobrok, emlékművek stb.). A berendezési tárgyak a tér tagolásának is fontos eszközei.

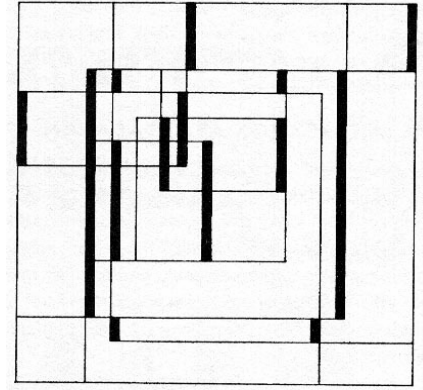
Összefoglalóan hangsúlyoznunk kell, hogy a városi terek fenti típusai nem egymástól elválasztható, merev kategóriákat, hanem olyan minőségi dimenzióikat képviselnek, amelyek számtalan módon kombinálhatók egymással. Egyes térformációk – amint erre a szöveg közben is utaltunk – egyidejűleg több típusba is besorolhatók ill. értelmezhetők. A városépítészeti minőség nem függ össze azal, hogy egy tér megfelel-e valamelyik „tisztá” típusnak, vagy pedig átmeneti formációt alkot – sőt, a kétértelműség, vagy a jelentések áthatása növelheti a kompozíció összetettségét (l. az 1.43.3. pontban is). A tervezés során ezért minden minőségi dimenziót külön-külön, és egymáshoz való viszonyukban is mérlegelni kell. Eközben a legnagyobb kísértés az, ha a tervező egy vagy két kiragadott szempontot abszolutizál, és eközben elhanyagolja a többit. Ezért a városépítészeti jelszava is lehetne a **„nem-csak-hanem-is”**.

3.5. A KAPCSOLATOK ÉPÍTÉSZETE

A városépítészet egyik fontos feladatát képezik az eltérő használatú terek különböző típusai közti **kapcsolatok és átmenetek** kérdése. Tapasztalat szerint mind a közösségi, mind a magánterek hajlanak az elidegenedésre, ezért a lényeg, ami életet adhat, az a **kapcsolatokon** és az **áthatásokon** múlik. A **kapcsolati terek** önálló eseménytérré vagy tértartományyá is válhatnak. Hasonlóan fontos szerepet töltenek be az **átmeneti terek** is. Végül érdemes felfigyelni a **terek áthatásával** létrejövő térség különleges tulajdonságaira. Két tér áthatása révén olyan térszék keletkezik, amelyik egyidejűleg mindkét térszékhez tartozik, és ezzel a terek közötti átmenet és a kapcsolat kialakításának eszközévé válhat.

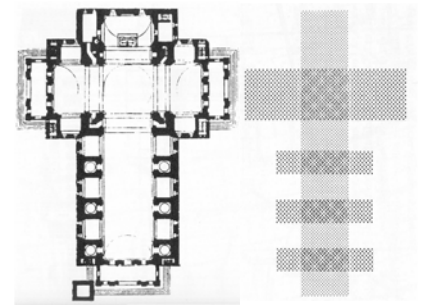
3.5.1. Az átmeneti tér

Az átmeneti tér fontos tulajdonsága, hogy **mindig két különböző** – általában belső és külső, fedett és fedetlen, zárt és nyitott – **térféleségek találkozásának zónájában jelenik meg**. Az áthatás terében létrejövő zsilip-szerű, közvetítő vagy csomópont-jellegű tér-elem mindkét irányban világossá teszi a tér használatának vagy nyilvánosságának megváltozott jellegét. Az átmeneti tér (the „in-between” vagy „transition area”) kulcsfogalma a **küszöb (threshold)**. A küszöb biztosítja nem csak a relatív elhatárolást, hanem a két szféra közötti kommunikációt is. Különösen jelentős a **kapuk és bejáratok** környezetkultúrája, mert ezekben plasztikusan nyilvánulnak meg a kulturális környezet szerves részét képező társadalmi szokások, amik a közterületek és a magánterületek közötti viszony városépítészeti jellegű artikulációjában öltenek testet. Ebben az értelemben maga a **fal is küszöb**, mert betöltheti a teljes elzárkózás szerepét, de a rajta lévő nyílások, bejáratok, kapuk, ajtók, ablakok, valamint az ezt hangsúlyozó tér-modulációk: előterek, lépcsők, hidak stb. révén a **kommunikáció** eszközei és építészeti megnyilvánulásai is lehetnek. Az átmeneti tér, mint küszöb a be- és kimenet, a megérkezés és távozás, valamint az emberi kapcsolatok napi rítusának kerete.

▲ A térfalakhoz rendelt határolt terek többszörös áthatásának elvi sémája Colin Rowe és Robert Slutzky szerint.

▼ A mantovai Sant' Andrea alaprajza, valamint a fő- és mellékhajók térsávjainak áthatása.

.Átmeneti terek:

◀◀◀ Árkádok és kapuk Donato Bramante ideális város tervében (1505)

◀◀ A lépcső, mint átmeneti tér az Erfurt katedrálisa előtti téren

◀ A fedett oszlopsor, mint átmeneti tér a peripteros templomoknál

▼ Calatrava: L.I.T. Center, Mauritius. A külső és belső tér áthatásának, mint átmeneti térnek szép példája

A **terek áthatásának** építészeti archetípusa a keresztházas keresztény templomok belső terében a hosszház és a keresztház keresztződésében megjelenő **négyezet** tere. A tér kupolával való lefedése csak a csegelyek gömbháromszögeinek segítségével lehetséges, aminek eredményeképpen viszont létrejön a templom **szakrális középontja** (és ami a legtöbb esetben nem esik egybe a liturgikus centrummal, ami az apszisban van). Tulajdonképpen külső terek áthatásaként értelmezhetjük az **utcák keresztződésének térségét** is, aminek „civil” használatát a járműforgalom megakadályozza, de a forgalom rehabilitációs program keretében történő elterelése esetén a városlakók szívesen veszik birtokba. Az átmeneti tér klasszikus példáit szolgáltatják azok a térszituációk, amelyek **két négyzetes tér áthatásaként** jöttek létre. Ilyen klasszikus térszituációnak tekinthető a velencei Szent Márk tér, a firenzei Piazza Signoria és sok középkori eredetű kettős tér. A történeti városépítészet mindig megtalálta a módját annak, hogy miként lehet az áthatás térségét építészeti eszközökkel is kiemelni.

Az eddig elemzett példákon jól lehet érzékelni, hogy az átmeneti tér oldhatja azt az éles határt, ami a zárt tömeg és a külső tér, ill. a tömegek és a köztes terek közt jön létre. A tömeg és a külső tér közötti merev választó vonal oldását szolgálja a **fal pillérekkel történő kiváltása**: az egyik oldalán áttört zárt belső tér közvetlen kapcsolatba kerülhet a külső térrel, és ezzel maga is a külső tér részévé válik. Ez a se-nem-belső, se-nem-külső állapot teremti meg a tér **átmeneti jellegét**. Ezzel a

▲▲ A londoni Kristálypalota (1851), mint a fedett utcák prototípusa

▲ Lipcse, a Mädler Passage

▼ Alvaro Siza fedett bejárati csarnoka a Liszaboni világkiállításon (1998)

▼▼ Bécs, Urban Loritz. Fedett tér, egyben közlekedési csomópont

lehetőséggel az építészet szinte a kezdetek kezdetétől él. Az átmeneti tér **önálló tér-tartománnyá is válhat**. Elsősorban mediterrán tájakon jellegzetes az egyébként zárt, fedett belső terek egyik oldalán történő megnyitása. Az épületet körülvevő fedett oszlopsor pl. mint a *peripterosz* templomokat körbefogó keskeny térsáv éppúgy ebbe az átmeneti kategóriába tartozik, mint negatívja: a *perisztül udvar* és az *agorát* határoló fedett oszlopsor, az *árkád*, vagy a magyar *tornác*.

3.52. Fedett utcák és terek

A külső terek összekapcsolásának, valamint az időjárás viszontagságaival szembeni védekezésnek ősi módja az utcák és terek lefedése. Erre már az ókori városépítészetben is van példa. Róma kereskedelmi utcáinak egy részét pl. boltzatokkal fedték le. Az arab világban ismert falazott és boltzott **bazárok** valójában csak a mai bevásárló központokhoz hasonlíthatók, de egységes szerkezeti modulokból felépített épületegyüttesei szervesen illeszkednek a települési szövetbe. A történeti együttesek között a leghíresebbek közé tartoznak az iráni *Ispahan*, vagy az isztambuli *Nagybazar*. A **passzázs** gondolata Európában csak a 18. század végén, a párizsi Palais Royal épületegyüttesében született meg, ahol először alkalmaztak favázra szerelt üvegfedést. Igazi elterjedésüket a 19. század 2. felének műszaki fejlődése tette lehetővé, aminek köszönhetően megjelent az **acél** és az **üveg** az építészetben. A passzázs gondolatának első nagyszabású modellje, a londoni *Christal Palace* az 1851-es világkiállítás szencziójaként még faszervezettel és szabadon állóan épült, de ezt követően sorra valósultak meg a történelmi városszerkezetbe integrált acélszerkezetes, üvegfedésű együttesek. Köztük a leghíresebb a *Nápolyi*, majd a *Milánói* passzázs, a londoni *Covent Garden*, vagy a *moszkvai Gum áruház*. Minden esetben egy keresztalaprájú, üveggel fedett építményről van szó, amelyik szervesen illeszkedik a település szerkezetébe; az utcák felé csak a bejáratok nyílnak. Ezek valójában fedett, emeletes üzletutcák, amelyeket ugyan éjszakára lezárnak, mégis fedett közterületnek tekinthetők.

A fentiek alapján fedett, de üzemeltetett, vagyis zárt térnek tekinthetők a kereskedelmi ill. piaci, vagy kiállítási funkciót betöltő **csarnoképületek** is. Számunkra azok a példák irányadók, amelyek a történelmi városba integráltan épültek fel; így fontos városképi szerepet töltenek be pl. a budapesti vásárcsarnokok, köztük az építészeti minőségéről is híres Vámház téri csarnok. A fedett terek kategóriájában külön kell szólnunk a jelenkori urbanizáció sokat vitatott, de népszerű kereskedelmi jellegű mega-létesítményeiről, a **bevásárló központokról** ill. **plázákról**. Valójában a passzázsok és a csarnoképületek utódai, de azzal a lényeges különbséggel, hogy míg az előbbiek szervesen illeszkednek a történelmi városszövetbe, addig a plázák – már csak szokatlanul nagy méretük és parkoló szükségletük miatt is – csaknem mindig önállóan, a várostesttől függetlenül, sokszor a város beépített területén kívül, autópálya csomópontok közelében települnek. Valójában önálló, üzemeltetett, de a várostesttől elidegenedett **pszeudo-városias központok**, amelyek már nem csak kereskedelmi funkciót töltenek be, hanem széles választékát kínálják a szabadidő eltöltésének is. Ezzel valójában a tradicionális városközpont utódaként lépnek fel. Egyfajta **anti-város** szerepet töltenek be, mert olyan konkurenciát teremtenek, amelyik magához szívja a kiskereskedelmet ill. a városi élet tradicionális megnyilvánulásait, és ezzel veszélyeztetik magának a meglévő városnak a vitalitását.

A nem passzázs-jellegű, hanem inkább **nyitott, de fedett tér** mint átmeneti tér már évezredek óta alkalmazott térforma. A nem épülettömeghez kapcsolódó, vagyis nem átmeneti jellegű nyitott, fedett terek tömeges elterjedését az épületszerkezeteknek a 20. században kibontakozódó robbanásszerű fejlődése tette lehetővé. Ilyennek tekinthetők pl. a stadionok, vagy pályaudvarok lefedése. A városszövet kontextusában megjelenő önálló nyitott, de fedett térforma lehetőségének igénye jelent meg Barcelonában a 70-es évek Franco utáni szocialista városvezetésben, ami egyben kapcsolódott egy tudatos városmegújítási programhoz is. Ennek keretében a város jelentős közterületi rehabilitációkat hajtott végre abban a reményben, hogy ez felértékeli a magáningatlanokat, és azok is érdekeltté válnak a felújításban. Ennek egyik legvitatottabb produktuma a Plaça des Països Catalan nevű téren létesített, karcsú oszlopokon álló hatalmas sík tetőépítmény, mint a korábban elfojtott közösségi élet újraélesztésének jelképe. Sikeresebb és artistikusabb a bécsi Urban-Loritz Platz vázas-műanyag térfedése ← a város egyik

legforgalmasabb közúti csomópontján. Ennek révén egy széteső közlekedési csomópontot sikerült kedvelt helyé változtatni, ami ráadásul közvetlenül kapcsolódik az út belső elválasztó sávjában telepített új Osztrák Nemzeti Könyvtárhoz, ill. annak a tér felőli lépcsőművekről elérhető kilátó teraszához. A részben nyitott, de fedett terek műfajának változatait látjuk a világkiállítások egyes pavilonjaiban, Frei Otto-nak a müncheni olimpiai stadionok lefedésére készült konstrukcióin, vagy egyes pályaudvarokon és repülőtereken. Különösen esztétikusak Calatrava könnyed, légi és áttetsző héjszerkezetei pl. a liszaboni pályaudvaron, vagy a lyoni repülőtéren.

3.53. A forgalmi terek városépítészete

A 20. század derekától az urbanizáció olyan új jelenségeket is produkált, amiknek nincsen igazán előképe a történelmi városépítészetben. A *hidak* ugyan már régóta hozzá tartoznak a történelmi városok arcúlatához, de a közúti és gyalogos felül- és aluljárók, a többszintes *forgalmi csomópontok*, az ún. *intermodális csomópontok*, ahol a különböző tömegközlekedési eszközök nyomvonalai találkoznak (pl. a vasútállomások előtti terek), és nem utolsósorban a *repülőterek*, amelyek a nagyvárosok mellett már önálló városrészé nőttek ki magukat, új térszituációkat és új vizuális élményeket jelentenek – a szó jó és rossz értelmében egyaránt. A hagyományos építményekkel szemben ezek az együttesek nagyrészt mérnöki alkotásokból állnak, amelyek célja már nem zárt terek létrehozása, hanem inkább *bonyolult forgalom-szervezési és logisztikai problémák megoldása*. Városképi szerepük és értékük is éppen ezért nem hasonlíthat össze a történelmi városépítészeti együttesekkel, mégis korunk műszaki civilizációjának sokszor nagyszabású, de egy másfajta esztétikumot megvalósító megnyilvánulásai. Nem lenne helyes ezeket a bonyolult együtteseket elidegeníteni a város többi részétől – annál kevésbé, minthogy egy részük be van ágyazódva a történelmi városrészekbe, és azok működését szolgálják. Ezeknek a mérnöki létesítményeknek megvan a maguk sajátos esztétikája, és képesek a jelenkor műszaki kultúráját megjeleníteni. Ez a kultúra pedig szerves része az életünknek, így mindent meg kell tenni, hogy mint együttesek önmagukban is korszerűek és esztétikusak legyenek, és hogy beillesztésük ne roncsolja, hanem egészítse ki a történelmi városrészeket.

4.0. VÁROSÉPÍTÉSZETI EGYÜTTESEK

Ha a 2.0 fejezetben az épületek városépítészeti értelemben vett térbeli elrendeződését, a 3.0 fejezetben pedig a tér elemeit önmagukban, egymástól elkülönítve tárgyaltuk, most ezek kapcsolódásáról és a városépítészeti együttesekről lesz szó. *Városépítészeti együttesről több tér ill. utca, valamint több épület egységes, összefüggő kialakítása esetén beszélünk*. Ez az egység létrejöhet a történelmi fejlődés folyamatosságának eredményeképpen, vagy tervszerű, átgondolt beavatkozás révén. Ez utóbbi különleges esete volt a *tömeges lakásépítés*, valamint az *új városok* építése, napjainkban pedig a *tematikus parkok* létesítése.

A történelmi korok reprezentatív jellegű, nagyszabású és látványos városépítészeti együtteseit általában a hatalmi koncentráció jóvoltából fejedelmek, császárok, királyok vagy gazdag mecénások, nem egyszer tehetősebb városok építettek hol saját dicsőségük megörökítése céljából, hol pedig annak a közösségnek a javára, ahol éltek. Demokratikus társadalmi viszonyok között ilyen nagyszabású építkezésekre ritkán kerül sor. Ezzel szemben mai, és kifejezetten a helyi társadalom által kezdeményezett, fontos városépítészeti feladat a régi, de fizikailag és erkölcsileg is leromlott együttesek megújítása, a *rehabilitáció*, aminek révén új városépítészeti értékek is keletkezhetnek. A jelenkori városfejlődés szuburbanizációs és dezurbanizációs folyamataival szemben a régi városrészek minőségi megújulása elősegítheti a *re-urbanizációt*, a történelmi városokba való visszaköltözést, és ezzel hozzájárulhat a városi élet reneszánszához. Ezt tűzi zászlajára a *New Urbanism* mozgalom is.

▲▲ Amerikai városban áthaladó autópálya-makaróni, mint a települési táj része

▲ A kölni katedrális előtti tér sokat vitatott többszintes gyalogos forgalmi csomópontja, mint városépítészeti esemény

▲ A híres Brooklyn híd gyalogos sávja és rálátás New York városképre

▼ Cambridge városalaprajza és légifotó a legfontosabb egyetemi együttesek és a történelmi városrész feltüntetésével

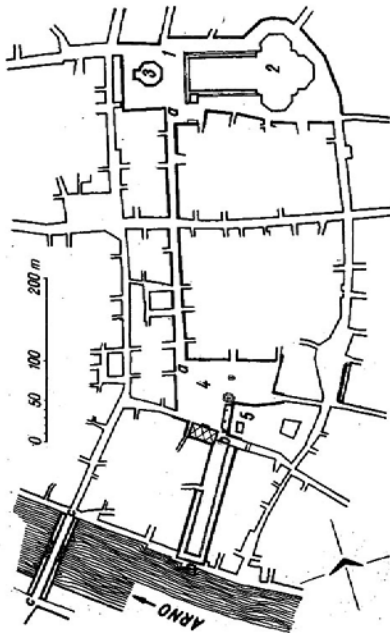

4.1. A TÖRTÉNETI VÁROSÉPÍTÉSZETI EGYÜTTESEK ARCHETÍPUSAI

A települési szövetek és a külső terek tipológiájának tárgyalása során elsősorban történelmi példákat hoztunk fel. A külső terek városépítészetében is a reprezentatív jellegű történelmi együtteseken lehetett értelmezni az udvar, az utca vagy a tér fogalmát és minőségi dimenzióit; a modern városépítészet inkább a klasszikus minták elvetésével és az „áramló tér” koncepciójának következetes végigvitelével tűnt ki. Korunk akkor képes a történelmi példák nyomába lépni, amikor nem szakít radikálisan a hagyományokkal. Az alábbi elemzésekben nem a történelmi korszakokból, hanem **a városépítészeti együtteseknek a települési szövethez való viszonyából** indulunk ki, és ennek megfelelően állítjuk fel a következő jellegzetes típusokat.

4.11. Az organikus városépítészet öröksége

Az organikus városépítészet jellegzetességei Európában elsősorban a nőtt, középkori városok esetében tanulmányozhatók. *Róma* nem csak „a városok anyja”, hanem az évezredekén keresztül folyamatosság jegyében nőtt, ókori alapokra épült városszövet archetípusa, ahol a terek és utcák szinte kibogozhatatlan szövetéke látszólag minden rendező elvet nélkülöz. Az egyetlen „szabály” a valamilyen középület előtereként értelmezhető apró és szabálytalan tér-szituációk szokatlan sűrűsége, amiket rövid, keskeny és tördelt vonalú utcák kötnek össze. Ugyanez figyelhető meg pl. Velence esetében, ahol a térkép jól mutatja a végigjárható utca-sorok csomópontjaiban kialakult tereket, és a terekre a környező települési szövet dzsungeléből „belógó” középületek (rendszerint templomok) festői rendetlenségét. ← Ezt látjuk a többi középkori város főterén is. Sok helyen a templomra ráépülnek a piac építményei is. Az ebből adódó bonyolult térszituációk további jellegzetessége az, amit „domináció”-nak is mondanak: a tereket általában egy kiugróan magas középület uralja. A kisebb középkori városok organikus alaprajzának visszatérő motívuma a világi és az egyházi hatalom viszonya, ill. ennek lenyomata a két tér egymáshoz való viszonyában. Ez még a szabályos alaprajzú telepes városokban is megfigyelhető. Sok középkori városban jöttek létre a gazdag kereskedők, bankárok klánjainak és nagyhatalmú nemeseinek csaknem önálló, helyenként lezárható kisebb városrészei saját kis piazzával és kegyúri templommal. A nőtt városok térszituációit nehéz lenne alaktani eszközökkel jellemezni: a tér formája sokszor a domináns középület, mint *oriens* hatását mutatja; mintha szabálytalan csillagtér akarna lenni. Ezért a középkori terek csak a városszövet kontextusában, vagyis a város teljes alaprajzi rendszerének összefüggésében értelmezhetők. A középkori városépítészet rendkívüli festőisége a valóságban az életkörülmények szerénységével, sőt a csatornázás hiánya miatt az egészségügyi viszonyok katasztrofális állapotával párosult. Ezért a középkori „romantika” ma csak a civilizációs vívmányok hiánytalan kiépítése mellett tartható fenn. Ezen túlmenően mindig kétséges, hogy lehet-e a nőtt városok természetességét a tervező asztalon utánozni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb esetben csak művirág keletkezik.

Középkori eredetű városépítészeti együttesek:

- ▲▲ Firenze: A Dóm tér, a Piazza di Signoria, az Uffizi utca és a középkori utcahálózat
- ▲ Velence városszövetének egy részlete jellegzetes középkori térszituációkkal
- ▼ Eger középkori utcahálózata és a barokk városépítészeti együttes
- ▼▼ Sopron történelmi városszövege

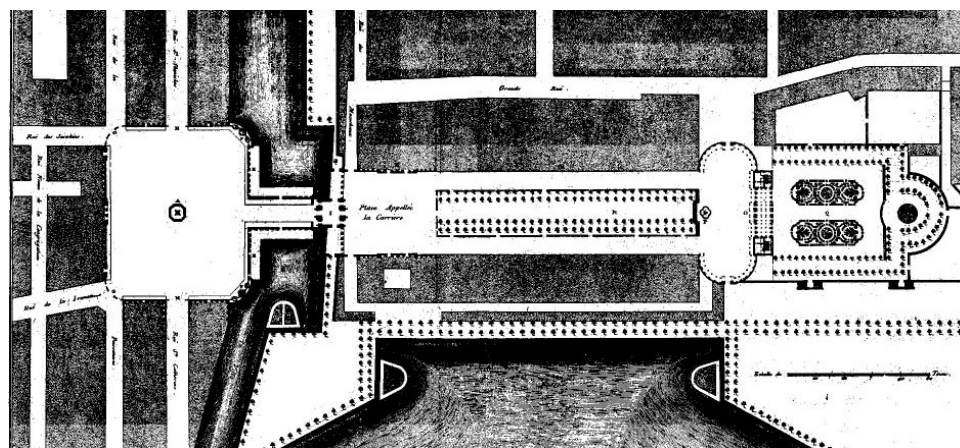
Magyarországon a történelmi eredetű városok többségében jelen vannak a középkori városépítészet nyomai. Közük *Sopron* vagy *Kőszeg* teljes belvárosa, vagy akár a budai *Várnegyed* őrzik a középkori alapokat. A mediterrán utca- és térszituációkat azonban olyan városokban is fölfedezhetjük, mint *Eger*, *Pécs*, *Vác*, *Esztergom* vagy *Szentendre*. Hasonlóan, vagy legalább is analóg értelemben kellene értékelnünk a *halmazos települések*, mindenek előtt az alföldi egykori kétbellelkes parasztvárosok sajátos utca- és térszituációit is. Ezek a képződmények sok tekintetben emlékeztetnek középkori rokonaikra, de beépítettségük mezővárosias jellegű. Különösen figyelemre méltó a térszituációk gazdagsága: a többszörösen megtört utcák, az utcabövéletek, az útelágazások tere, a csillagterek, a zsákutcák stb... Éppen azért, mert ebben a formában *hungaricum*nak számítanak, különös gondtal és szeretettel kell őrködnünk megőrzésükért, ill. az épületek egyébként természetes lecserelődése során veszélyeztetett lokális karakter újratemtése érdekében. Külön említésre méltók az *alföldi városok központjai*, amelyek – ellentétben a nyugat-európai városközpontok zsúfoltságával – éppen levegősségükkel tűnnek ki. Érdemes megfigyelni a térképen, hogy pl. Kecskemét vagy Kiskunhalas esetében az egykori palánk-kapuk irányából befutó, befelé kiszélesedő utak, a párhuzamos utcák közti tömbterek és az egykori piacterek áthatásával miként áll össze egy-egy egyedülállóan gazdag, összetett

téregyüttes. Ezek a városközpontok jól illusztrálják azt, hogy *lehetséges* a történeti fejlődés során létrejött települési szövet tudatos, tervszerű, de *organikus továbbfejlesztése*, sőt, megkoronázása olyan középületekkel, amelyek a kialakult térszituációkhoz igazodnak.

4.12. Városépítészeti együttesek idegen városszövetben

A meglévő települési szövetbe történő mesterséges beavatkozás első nagyszabású példáját az ókori Róma *császárfórumai* képviselik. ➔ Mindegyik fórum önmagában zárt, szimmetriatengelyre szervezett térelemekből áll, amelyeket általában árkádok vesznek körül. Köztük a Trajanus fóruma a legnagyobb és a legösszetettebb, mert a négyzetes fórumot és a meghosszabbításában kialakított templom-teret a Basilica Ulpia választja el és köti is össze egyidejűleg, vagyis iker térrendszerről van szó. A főteret két oldalról egy-egy félkör alakú bővítmény, ú.n. *exedra* gazdagítja, míg a templomtér eleve félköríves záródású. A másik három fórum egyszerűbb: a tereket határoló fedett oszlopsor valójában mindegyik esetben egy nyitott *udvarteret* képez, aminek szimmetriatengelyében egy-egy templom áll. Augustus fóruma szintén két exedrával bővült. Mivel az egyes fórumok eltérő időben épültek, rendkívüli szervezettségre vall az, hogy mindegyik vagy tengelyével merőlegesen, vagy párhuzamosan áll a többiekhez viszonyítva. Az egyes terek közti kapcsolatokat keskeny közök, árkádok, vagy diadalívvel kombinált átjárók képviselik. Miután nem csak a tereket, hanem a templomokat is oszlopsorok vették körül, a térfalaknak ez az egységes építészeti kialakítása rendkívül nagyvonalúnak mondható. Ugyanakkor az is látható, hogy a fórumok egy befelé forduló téri világot képviselnek: az együttes szervesen és esetlegesen kapcsolódik a környező sűrű települési szövethez.

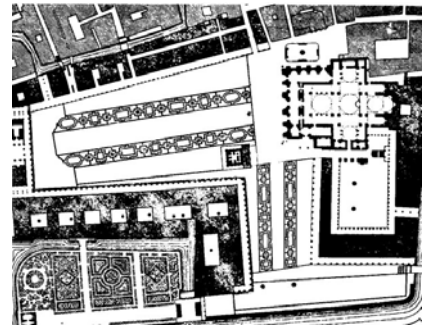
A barokk kori római *Szent Péter tér* együtteséről ➔ is elmondhatjuk, hogy szervesen áll környezetében: a kettős árkádsor szerepe ténylegesen az volt, hogy élesen elhatárolódjon a „profán” környezet meglehetősen zavaros világától, ill. megoldja a Vatikán állam és a város közti kapcsolatát. Maga az együttes két térből áll: egy trapéz alakú térből, és az ehhez kapcsolódó ovális térből. A két térforma mindegyike egyértelmű szerepet tölt be: a trapéz alakú tér a bazilika előtere, az ovális tér pedig mintegy ölelő kar az egyház hivatását kívánja kifejezni a világ felé. Ezt az együttest szerencsés módon fejlesztették tovább az 1930-as években az Angyalvár felé eső keskeny tömb lebontásával, amivel az egyébként a környezetétől esetlegesen elvált téregyüttes természetesen tudott kapcsolódni Róma mai városszerkezetéhez.

A meglévő települési szövetbe mesterségesen bevágott téregyüttesek között meg kell említeni a franciaországi Nancy Place Royal együttesét, ↑ ami valójában egy középkori városba ékelt rezidencia-város központjának tekinthető. A tengelyes kompozíció három különböző karakterű teret fűz fel, köztük szépen artikulált átmeneti ill. kapcsolati terekkel. A Place Royal a két városrész közti kapcsolatot kívánta városépítészeti eszközökkel megvalósítani, az illeszkedés mégsem mondható organikusnak; a középkori várostesthez történő illeszkedése kifejezetten szervesen. Végül ide kívánczik az angliai fürdőhely, Bath 18. századi nagyszabású polgári városépítészeti együttese, ➔ amelyik az előzőekhez hasonlóan csak szervesen tudott beilleszkedni a település szerkezetébe. Az együttes három térből: a központ négyzetes tömbteréből, egy köralakú térből

▲ A római császárfórumok és a jelentősebb középületek szervesen épülnek be a sűrű városszövetbe

▲▲ A velencei Szent Márk térnek nincs szerves kapcsolata a középkori várossal

▲ A római Szent Péter tér is esetlegesen van bevágva a városszövetbe

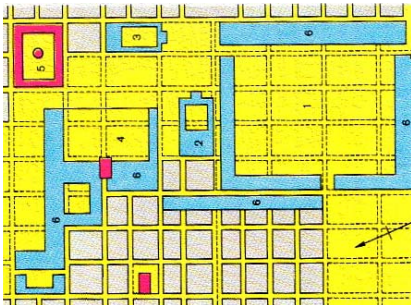
◀ Nancy, a Place Royal barokk téregyüttesét a középkori város déli sávjába vágta be. Emellett az volt a szerepe, hogy összekösse a régi várost a tőle nyugatra épült új várossal (Ville Neuve); az együtteshez délen a rezidencia városoknál szokásos park csatlakozik.

▼ Bath Circusa és Crescentje, valamint a kettőt összekötő zárt utca a gazdag polgárság reprezentációját szolgálja

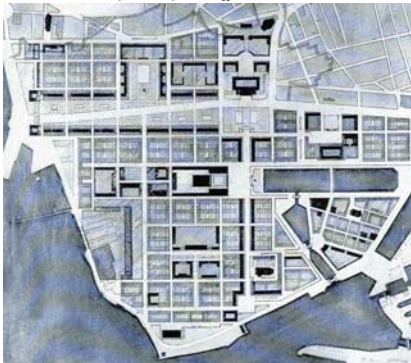

▲ A londoni Regent Street nagyszabású beavatkozás a régi városszövetbe; John Nash az az útvonal minden építészeti eseményterét gondosan megtervezte ►

Tervezett városépítészeti egységek: Miletosz ▲ az ókorban, Vitry-le François ▲▲ a 17. században. Le Havre ▼ a lebombázott régi kikötőváros város helyén a 20. sz. közepén épült újjá

(circus) és egy hatalmas, a táji adottságok felé megnyíló félköríves térből (crescent) áll, amelyek térfalait a zártosorú, többszintes és egységesen klassziczáló architektúrával rendelkező palotasorok alkotják. A tereket ugyanilyen egységes térfalakkal kiépült utcák kötik össze. Ehhez hasonló, de oldottabb városépítészeti kompozíciónak tekinthető Londonban a Regent's Street, ↙↘ amit a meglévő középkori eredetű városszövetbe vágtak be. A kompozíció egyértelműen megformált, helyenként íves, látványra orientált útszakaszokból áll, a köztük lévő kapcsolatot köralakú terek képviselik. Az együttes szerveslenségén nagymértékben javít az a körülmény, hogy a város fontos történelmi pontjáról, a-ról indul, majd a nagyvonalúan kialakított Regent's Park-ba torkollik.

4.13. A tervezett történelmi városok

A telepített városok ritkán mutatnak fel olyan városépítészeti erényeket, amelyek felvehetnék a versenyt a nőtt városok gazdagságával. A klasszikus ókorban mégis a kisázsiai görög telepesváros: ↙ Miletosz alaprajza őrzi számunkra azt az ideált, ami egyrészt a görög demokráciában, másrészt a raszter-alaprajzon belüli változatosságában ölt testet. A merev, mechanikus tömb-osztás mellett azt látjuk, hogy a sakktábla rendszert szinte organikus módon oldja fel a különböző rendeltetésű és nagyságú *agorák* szövedéke. A város több száz éven keresztül épült, így a raszter alaprajz szolgáltatva a fegyelmet és a rendet a változó igények mellett, miközben a véletlenszerűen megjelenő agorák valamilyen festői szerveséget visznek bele az egyébként szervesetlen alaprajzba. Ennek egyik titka bizonyára az, hogy az agorák minden esetben a tömb méreteinek egész számú többszörösei. Miletosz alaprajza ma a rend és a káosz, valamint a folytonosság és a fejlődés szerencsés ötvözetének szimbóluma.

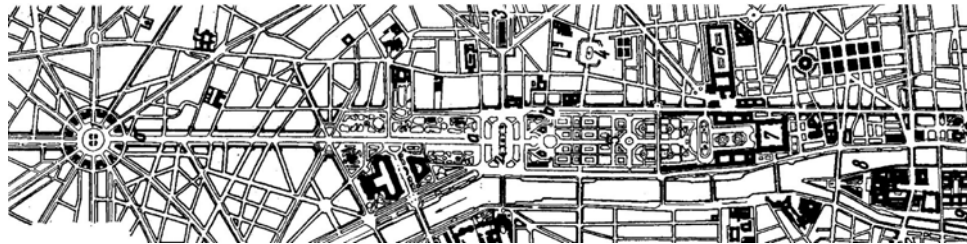
A középkori telepített városok egyszerű sakktábla alaprajzába csak a világi és az egyházi hatalom céljára létesített tömbterek visznek változatosságot. A két tömbtér egymáshoz való viszonya és a középületek elhelyezkedése a téren ill. a határoló térfalakon emlékeztetnek a nőtt városok festőiségére, de azok gazdagságát nem tudják utolérni. Más okok miatt problematikus azoknak a tervezett városoknak a központja, amelyek centrális ill. sugaras-gyűrűs alaprajzzal rendelkeznek. Ez a rendszer túlságosan formális és kötött, semhogy változatos térszituációknak adjon helyet, a központi, általában hat- vagy nyolcszögű tér pedig vagy üresen marad, tehát csillagtér lesz, vagy egyetlen reprezentatív, szabadon álló középületnek ad helyet. Ezt a helyzetet látjuk pl. a reneszánsz Palma Nuova, vagy a 18. századi dán Amalienborg alaprajzán is. A szimmetriára való törekvés azonban az ortogonális rendszerben tervezett városoknál is megfigyelhető, ahol általában a tengelykereszt és a központi tér alkotja a városkompozíció gerincét.

A történelmi városépítészet kezdettől fogva élt az utcák és terek együttesének, mint *kompozíciós lehetőségnek* az eszközével. Hogy ez az ideál korunk városépítészetétől sem áll távol, azt talán legjobban a 2. világháborúban csaknem teljesen elpusztult, de újjáépült franciaországi ↙ Le Havre kikötőváros példázza. Az új város alaprajzi rendszere – szakítva a történelmi örökséggel – a derékszögű-hálós szerkesztésre, vagyis a tömbös rendszerre épül. A fontosabb utakat, a szélesebb sugárutakat és a különböző rendeltetésű és nagyságú tömbtereket azonban koncepciózus módon „kiszabályozták” az egyébként merev alaprajzi rendszerből. Ennek eredményeképpen a város központjának út- és térrendszerét alkotó közterület-sávok – a zárt térfalat feltételező építési vonalak szigorú meghatározásával – éppoly organikus, az egész várost átszövő hálózatot alkotnak, mint az agorák annak idején Miletoszban. A különbség abban van, hogy egyrészt a reprezentatív sugárutak és a terek *folytonos térbeli rendszert* alkotnak, másrészt a városközpont tér- és intézmény-együtteseit – a francia abszolutisztikus hagyománynak hódolva – egységesen, szigorú szimmetriatengelyek mentén alakították ki. A város építészeti arculata egyébként a modern építészetnek a monumentalizmus és a klasszicizmus felé hajló tendenciáját képviseli.

A klasszikus városépítészeti értékek érvényesülését kívánta szolgálni a 2. világháború utáni várostervezési gyakorlatban használt módszer, amelyik a háborús pusztításokat követő újjáépítés során kijelölte a történeti városok legfontosabb útvonalainak és tereinek *kötelező építési vonalait*. Ezt a tervfajtát „**városépítészeti koncepció**”-nak is hívták, amivel biztosítani kívánták az utcák és terek folyamatosságában rejlő hagyományos városszerkezeti és városképi értékek időben elhúzódó újra-termelődését.

4.14. A tengelyek városépítészete („the Grand Manner”)

A reprezentatív jellegű sugárutak és szimmetrikus városépítészeti kompozíciók általában a hatalom koncentrációjának és öntudatának önkifejeződései. A hatalmas ókori szakrális együttesek mellett a történelem egyik legnagyobb ilyen tengelyes kompozíciója a pekingi Tiltott Város. A tengelyes városépítészet klasszikus példája a francia barokk kertépítészeti hagyományokat importáló Washington is, ahol az egyébként derékszögű hálós rendszeren belül a két egymásra merőleges főtengely a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyát szimbolizálja; az egyik a Fehér ház épületére, a másik pedig a Capitoliumra vezet. ➔ A nemzeti

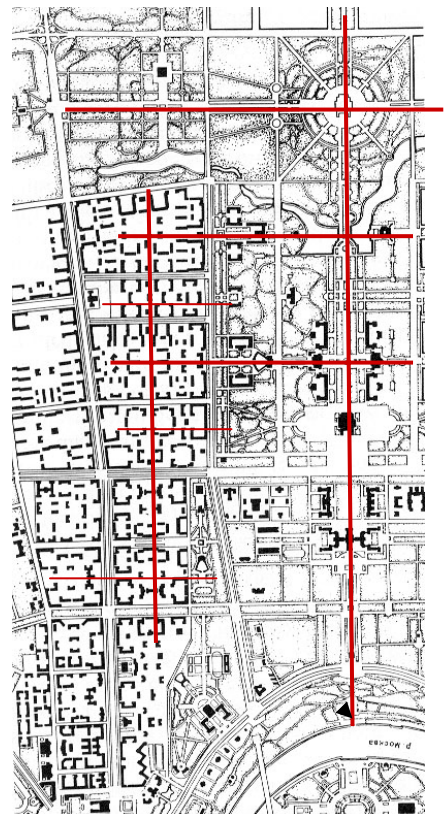
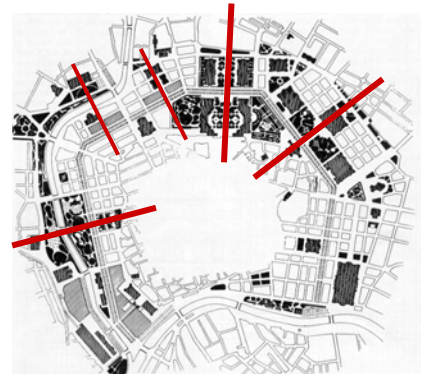
öntudatnak és a demokratikus állameszménynek ez a reprezentatív önkifejezése azonban nem mindig válik a városi élet javára; sok a városépítészeti „üresjárat”. Ennek veszélyére különösen az amerikai példát utánzó tengerentúli gyarmati városok utalnak, köztük pl. Új Delhi, ahol a végtelen, kihasználatlan üres terek a helyi klimatikus viszonyokkal is ellentmondásba kerülnek. Az európai városépítészetben a barokk rezidencia városok végtelenbe vesző tengelyes kompozíciói mellett a 19. század 2. felének városátépítési programjai tűnnek ki, aminek modelljét Haussman báró Párizsra teremtette meg. Sokszor egy adott út is több egymást követő, jellegében és alkatában eltérő városképi szakaszból áll, amit terek tagolhatnak. *Párizs kelet-nyugati nagytengelye* ↑pl. egy sor nagyszabású esemény sorozata: a kompozíció a Louvre palotájával kezdődik, a Tuileriák kertjével folytatódik, majd a Place de la Concorde-on át a Champs Élysées-re vezet, aminek végén a Place d’Etoile ill. a diadalkapu áll; a tengelyt a 60-as években meghosszabították, és a „felhőkarcoló” irodaházak csoportjából álló Defense negyeddel, ill. a régi diadalkapu modern változatával, a monumentális *Grand Arch*-kal fejezték be, de tervezik a folytatását is nyugati irányba. Míg a Champs Elisée nagyrészt szerves fejlődés eredménye, a történeti várostestbe bevágottnak monumentális tengelyek: a Trocadero tengely vagy az Eiffel torony tengelye már mesterséges kompozíciók. A korszak egyik legszebb európai példája az *Andrássy út*, aminek három, kifelé szélesedő szakaszát egy-egy tér (az Oktogon és a Körönd) kapcsolja össze, a vége pedig egy díszterbe (Hősök tere) torkollik. Ebben a korban a szimmetria tengelyt, mint városépítészeti kompozíciós eszközt szinte kizárólagos módszerként alkalmazták; ennek jellegzetes példái Bécsben a Ringre merőleges tengelyek ↗mentén kialakított reprezentatív középület-együttesek.

A szimmetria tengely városléptékű alkalmazásának utolsó nagy korszaka a 20. századi önkényuralmi rendszerek városépítészete volt. Míg Albert Speer hirhedt berlini győzelmi nagytengelyének kiépítését a háború megakadályozta, addig az akkori Szovjetunióban százával épültek a több kilométer hosszú tengelyes együttesek, köztük a moszkvai ú.n. Déli városrész, ➔ és mellette a Lomonoszov egyetemre vezető hatalmas park és épületei. Az ú.n. szocreál lakóterületek megnyitott keretes beépítésű együttesei többszörös szimmetria tengely mentén szerveződtek. A tengelyes szervezés a poszt-modern városépítészet korszakában ismét divattá vált. A szimmetria tengelyt a kompromittált történelmi-politikai rendszerek nem tudták végleg diszkreditálni; annak humanizált, kisebb léptékben történő alkalmazását mai városépítészeti feladataink megoldásánál sem lehet kizárni.

A tengelyek városépítészete:

- ▲ Washington: a Capitolium-tengely
- ◀ Párizs kelet-nyugati tengelye a városépítészeti eseményterek egész sorozatával
- ▼ Bécs reprezentatív középület-együttesei a Ringre merőleges tengelyek mentén
- ▼ A moszkvai déli városrész többszörös szimmetriatengelyek mentén

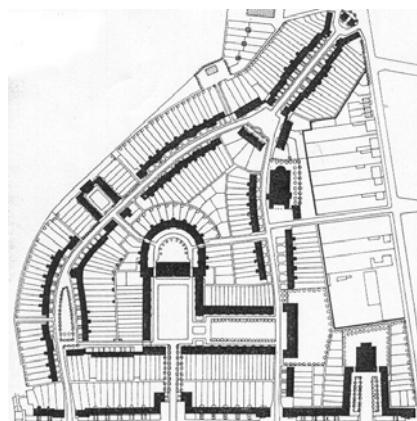

4.2. A MODERN VÁROSÉPÍTÉSZET ARCAI

A modern városépítészet városépítészeti arculata rendkívül összetett. Bár fejlődéstörténete alig 100 évre tekint vissza, az irányzatok sokfélesége, a konkrét földrajzi és kulturális környezet, az urbanizáció kihívásaira adott éppen aktuális válasz, valamint az ideológia függvényében túlságosan differenciált ahhoz, semhogy olyan egységes értékelést adhassuk, mint amilyen a középkori, vagy a barokk városépítészet esetében lehetséges volt. Az alábbiakban ezért inkább a 20. század legfontosabb környezeti kategóriáit és jellegzetes városépítészeti együtteseit foglaljuk össze.

4.2.1. A kertváros

A kertváros eszme a 20. század egyik legjelentősebb városépítészeti mozgalmát képviseli. A század elején és a két világháború között épült angol új városok szakítottak a sakktabla alaprajz évezredes hagyományával, és oldott, terephez alkalmazkodó, íves vonalvezetésű utcahálózatukkal, laza beépítettségükkel és intenzív növényzetükkel – a korabeli zsúfolt nagyvárosi környezet, az haussmanni pseudo-barokk sugárutak és a városzéli ingatlanspekulációs családiházás építkezések alternatívájaként – egy új környezeti kategóriát hoztak létre. Ennek egyik kiemelkedő városépítészeti értéke volt a „close”, a zsákutcára vagy kisebb térbővületek köré szervezett épületcsoportok alkalmazása. A kertvárosok városépítészeti arculatához szervesen hozzá tartozott a nemzeti kulturális és építészeti hagyományok értelmezése és érvényesítése; ennek egyik szép példája a budapesti Wekerle telep. A kertvárosi modell prototípusait Angliában Letchworth, Welwyn és Hamel Hampstead képviselik, német változatai közül kiemelkednek a berlini Staaken, Piesterlitz, vagy az esseni Margeretenhöhe. A kertváros mozgalom jelentős városszerkezeti vívmányokkal gazdagodott az amerikai New Deal időszakában: ezek az elválasztott forgalmi rendszer, a szomszédsági rendszer, valamint a szupertömb gondolata voltak. Ezek az elvek elsősorban a 2. világháború utáni európai újjáépítési és tömeges lakásépítési programokban váltak mindennapos tervezési gyakorlattá. Különösen az angol új városok egymást követő generációi bizonyították be, hogy a kertváros hagyomány városszerkezeti, környezeti és városépítészeti lehetőségei kimeríthetetlenek.

A kertvárosok városépítészte:

- ▲▲ Staaken Berlin mellett még az 1. világháború előtti klasszikus városépítészeti elvek szerint épült
- ▲ Stevenage új angol város Wildridings negyede már a 2. világháború utáni elvek érvényesülését mutatja

A lakótelepek városépítészte:

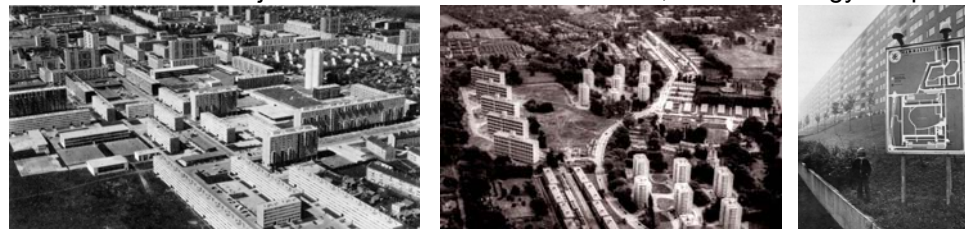
- ▲ Ernst May: Römerstadt Stuttgartban
- ▶ Masy Antony, Franciaország
- ▶▶ Roehampton Court Londonban
- ▶▶▶ Hamarkullen: a svéd paneles lakótelep-korszak szomorú vége
- ▼ Dunaújváros. Béke városrész a 70-es évekből

4.2.2. A lakótelep

A lakótelep, a „Siedlung” műfaja városépítészeti szempontból már a korai, hőkornak tekinthető időszakban is differenciáltabb volt, mint amilyenek az utókor ítéli. Arról sem szabad elfelejtenni, hogy a lakótelep, mint környezeti kategória a kertvárosból alakult ki; eleinte csak arról volt szó, hogy a családiházás beépítést többszintes sávházak váltják fel.

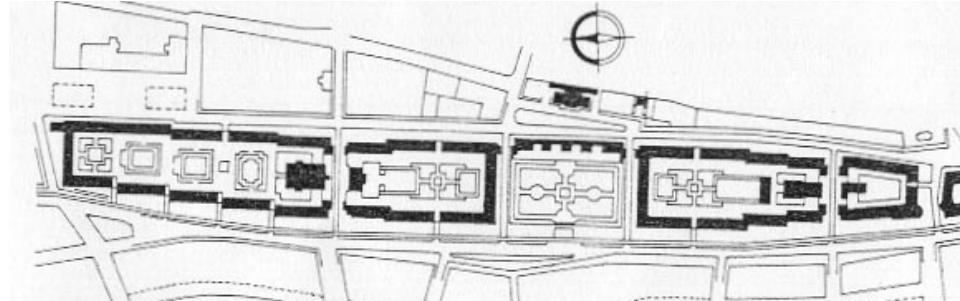
4.2.2.1. A weimari köztársaság időszakában a **német racionalizmus** a funkcionalizmus jegyében – elsősorban a szociális lakásépítés keretén belül □ kezdettől fogva elhatárolta magát a zárt terek hagyományától, amivel az „áramló tér” bővületében inkább a szabadon álló, egyforma sávházak mechanikus ismétlésének gyakorlatát állította szembe. Ezek a telepek mai szemmel is sajátos atmoszférával rendelkeznek, amihez az egyes épületek építészetileg tiszta megformálása is hozzájárul. Ennek a gyakorlatnak az elején azonban ott áll még az angol kertváros városépítészeti hagyománya is, ami Bruno Taut korai telepein, különösen pedig Ernst May híres Römerstadt-i lakótelepében ölt testet. Nemzetközi összehasonlításban a gyakorlat ott válik hitelessé, ahol sikerül a köztes tereket eredeti természetes közegükben megtartani. Ez a törekvés talán leginkább a 2. világháború után felépült korai finn új városok lakóterületein, vagy pl. a londoni Roehampton Court lakótelepen mondható sikeresnek, ahol a magasházakat szinte egy erdő veszi körül. Ez a gyakorlat azonban a tömeges lakásépítés

tek építészetileg tiszta megformálása is hozzájárul. Ennek a gyakorlatnak az elején azonban ott áll még az angol kertváros városépítészeti hagyománya is, ami Bruno Taut korai telepein, különösen pedig Ernst May híres Römerstadt-i lakótelepében ölt testet. Nemzetközi összehasonlításban a gyakorlat ott válik hitelessé, ahol sikerül a köztes tereket eredeti természetes közegükben megtartani. Ez a törekvés talán leginkább a 2. világháború után felépült korai finn új városok lakóterületein, vagy pl. a londoni Roehampton Court lakótelepen mondható sikeresnek, ahol a magasházakat szinte egy erdő veszi körül. Ez a gyakorlat azonban a tömeges lakásépítés

kései korszakában a monopolhelyzetbe jutott építőipari vállalatoknak való kiszolgáltatottság árnyékában monoton és sívár városképekhez vezettek, amelyekbe csak néhány helyen sikerült a különböző magasságú és arányú épületek keverésével változatosságot vinni.

4.22.2. A 2. világháború utáni tömeges lakásépítés eleinte nem csak a német racionalizmushoz tért vissza, hanem törekedett a tradicionális térformák: a **félig zárt udvarok** modern formában történő újraértelmezésére is. Ennek több, regionálisan és kulturálisan is különböző modelljei alakultak ki. Még az első világháború alatt kezdik építeni Amsterdamban a **déli városrészt**, ahol először létesültek zárt keretes beépítésű tömbök összenyitott belső

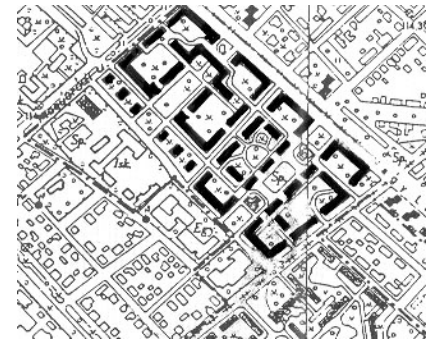

udvarral. A 20-as évek végén jelentek meg a bécsi **Hofok**, ↑ mint a megnyitott keretes beépítés első változatai. A 30-as évek közepétől az akkori Szovjetunióban, majd 1949 és 1953 között a kelet-európai országokban a **megnyitott keretes** és a többszörös szimmetria tengelyek mentén szervezett beépítés ideológiailag megformált „szocialista-realista” változatait építik tömegesen az új városokban, aminek keretében helyenként városépítészeti ma is értékelhető együttesek jönnek létre. Az általában F+3 emeletesnél nem magasabb épületek között azóta felnövő növényzet miatt a telepek kertvárosias hangulatot árasztanak. Az oldottabban megformált megnyitott keretes beépítés legsikerültebb változatai talán Svédországban találhatóak, amit olyan együttesekkel lehet fémjelezni, mint pl. a Baronbackarna lakótelep Örebroban, → vagy akár Vällingby lakóterületén, ahol a terephez való alkalmazkodással a beépítés még a régi svéd várak hangulatát is meg tudta idézni. A keretes beépítés és vele az udvar hagyománya csak a 70-es évektől kezdve, a poszt-modern városépítészet jegyében születik újjá. A tömb újra-értelmezésének nagyszabású kísérleti terepe az újraegyesített Berlin. A történelem iróniája, hogy a jelenkori új-modern építészeti törekvések ismét a korai modernizmus szenttlen, racionális épület-elrendezési gyakorlatához térnek vissza, de annak szociális és funkcionális elkötelezettsége nélkül.

4.22.3. A **strukturális** a 60-as évek nagyszabású kísérlete arra, hogy a lakótelepekkel hitelét veszített modern városépítészeti megreformálja. A „lineáris koncentráció” jegyében olyan irányzat váltotta fel a korábbi, amelyik visszatért az épületek utcás szervezéséhez: ez volt a **lineáris koncentráció** gyakorlata. Ennek egyik rövid életű változata volt a **deck**, a fedett ill. az egymáshoz lánc-szerűen kapcsolódó 10 szintes sávházak minden 3. szintjén megismételt **belső gyalogútak** („street in the air”) → összefüggő rendszere. E „megastruktúrák”, mint a funkcionalizmus vadhajtásai ugyan eltűntek, de a strukturális tervezői gondolkodásmód túlélte a tömeges lakásépítés korát, és integrálódott az alacsony szintszámú, de nagy laksűrűségű lakásépítési programokban, valamint egyes közintézmények és új városközpontok építészetében. A strukturális kísérlet a tradicionális, mediterrán városépítészeti hagyományok integrálására az európai modernizmus feltételei között.

4.23. Az új városközpontok

A 2. világháború után felépült új városok központjainak tervezése során a motorizáció elterjedésével radikálisan új megoldásokat kellett keresni. Le kellett vonni a történelmi városközpontok működésképtelenségének tanulságait: a forgalom nem irányítható a város legnagyobb munkahely- és intézménysűrűségű központi térségébe, ahol ráadásul az utcák is keskenyebbek, vagyis a forgalom ellehetetlenül. Az új városközpontok tervezése során másként kellett kezelni a kereske-

▲ A Kerepesi úti lakótelep az 50-es évek megnyitott keretes beépítésével

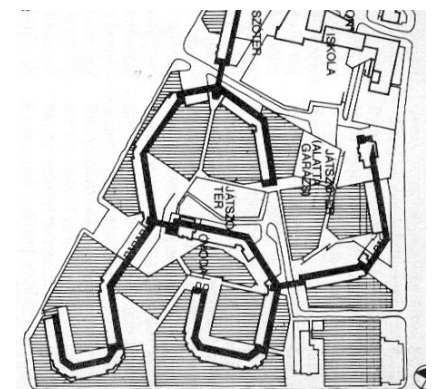
◀ Bécs, Karl Marx Hof. A keretes beépítés megnyitását a tömbbelsőbe helyezett intézmények idézik elő

▼ A svédországi Örebro Baronbackarna lakótelepe a meander-rendszerbe szervezett megnyitott keretes beépítés és az elválasztott forgalmi rendszer szép példája

▼ Sheffield, Park Hill lakótelepe az első „deck”-es lakótelep az épületek méhkaszerű összekötésével

▼▼ A Páskomligeti (Újrakospalotai) lakótelep a strukturális irányzat első hazai megnyilvánulása

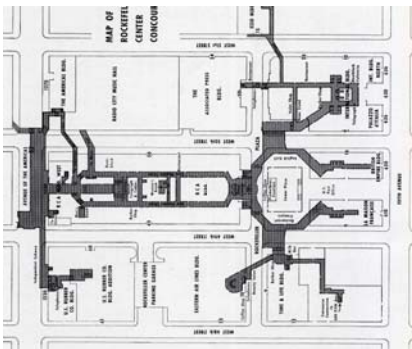
▲▲ Stevenage új angol város központjának főtere; a központ az amerikai Regional Shopping Center-ek rendszerét veszi át

▲ A rotterdami Lijnbahn a háború utáni első új gyalogos üzletutca Európában

▼ Brazília, az új brazil főváros reprezentatív igazgatási központja

▼ A New York-i Rockefeller Center a kereskedelemi, szórakoztató és kulturális intézményei a Manhattan tömb- és utcarendszerébe integráltan épültek fel

delmi, és ismét másként az igazgatási központokat. Az előbbi modelljéül a korábbi amerikai bevásárló központok (Regional Shopping Centers) megoldása szolgálhatott: az intézményeket apró tömbök sűrű ortogonális rendszerében helyezték el, ami az együttes szélére koncentrált széles parkoló-gyűrű jóvoltából lehetőséget adott járműforgalomtól mentes gyalogos utcahálózat, valamint néhány tömbtér kialakítására. Az új igazgatási központok tervezése viszont néhol helyet adott monumentalitás városépítészeti együtteseknek is – különösen ott, ahol az új város egyben egy ország új fővárosa is volt.

4.23.1. Az új városok kereskedelmi központjai.

Az angol kertváros hagyomány – mint láttuk – a close, a zárt udvartér hagyományának felújításával sohasem szakított a tradicionális városépítészeti értékekkel. Ez leginkább a 2. világháború utáni új városok központjainak kialakításában érzékelhető. Ennek hátránya az volt, hogy a városközpont a parkológyűrű miatt elszigetelődött a lakóterületektől. Ezt próbálta orvosolni a „Hook modell”, ami a forgalmat, a raktárokat és a parkolókat a gyalogos térszint alá helyezte, és ezzel lehetővé tette a központ utca- és térrendszerének szerves kapcsolatát a lakóterület utcahálózatával. Ennek korai, sikeres változatát képviseli Vällingby, Stockholm egyik bolygóvárosa. A háború utáni skandináv új városok központjaiban – különösen Finnországban – sikerült ötvözni a klasszikus téralakítás hagyományait a kertváros-eszmé természetközelségével. Farsta esetében a négyzetes központi teret csak két oldalról határolja zárt térfal, a harmadik oldalt három pontház szegélyezi, tehát „transzparens”, a negyedik oldalról pedig teljesen nyitott. Tapiola esetében pedig a központ térrendszerét két egymáshoz kapcsolt nyitott udvartér hozza létre, amelyek itt is a tájképi adottságok felé nyílnak meg.

4.23.2. Reprezentatív igazgatási centrumok.

Egészen más felfogást tükröznek a Le Corbusier által vagy az ő szellemében tervezett reprezentatív és monumentális központi épületegyüttesek Chandigarh vagy Brasilia ← esetében. Míg a skandináv és az angol gyakorlat a tradicionális szemlélet alapján viszonylag zárt és informális tereket kívánt létrehozni, és az épületek ennek a szándéknak az eszközei voltak, a két fővárosnál az igazgatási jellegű középület-csoportok inkább monumentális térplasztikának, reprezentatív épület-szobor-együtteseknek tűnnek, amelyek szabadon állnak a térben: nem teret határolnak körbe, hanem a végtelen tér centrumává kívánnak válni. Ezzel a „megjelölt hely” kategóriájának modern, profán változatai, de annak ősi szakrális tartalma nélkül.

4.23.3. Az amerikai city, mint környezeti kategória

A felhőkarcolókkal sűrűn beépített amerikai városmagok valójában elsősorban irodanegyedek, vagyis igazgatási jellegű központok, de sok helyen – így pl. a modell-értékű new-yorki Manhattanben – vegyes lakó- intézmény- és munkahelyek urbánus együtteséről van szó. ← Az egyébként szigorúan derékszögű-hálós alaprajzi rendszerben az utcák inkább kanyonoknak tűnnek. Az ilyen jellegű városrészeket még ma is a pénzügyi és gazdasági hatalom, valamint az urbanitás szimbólumának tekintik. Több európai nagyváros tudatos városfejlesztő politikával tervszerűen jelölte ki és hozta létre amerikai típusú irodanegyedét; ezt látjuk pl. sok németországi nagyvárosban, London City nevű városnegyedében, vagy Párizsban, ahol a Defense a tradicionális K-Ny-i nagytengely nyugati végét zárja le. A magasházak építésének engedélyezése a történeti városmaggal rendelkező európai nagyvárosokban – a városkép védelme miatt – folyamatosan vita tárgya, így Budapesten eddig csak a Hungária körúton kívül lehetett toronyházat építeni.

4.23.4. Megalétesítmények és tematikus parkok

A jelenkori városfejlődés sok tekintetben eltér az európai történeti városépítészet hagyományaitól. Ez elsősorban a közterületek szerepének, és ezzel a tradicionális utcák és terek *leértékelődésében* nyilvánul meg. A város közintézményei – mindenek előtt a kereskedelem és a szórakoztatás, de újabban az igazgatás és a kulturális élet létesítményei is – néhány hatalmas épületkomplexum, „megastruktúra” belsejébe költöznek. Ez elvi-

leg nem csak annyit jelent, hogy fedett utcákon és tereken bonyolódik le a város közösségi élete, hanem azt is, hogy ezek a nagylétesítmények kiszakadnak a város szerkezetéből, és a kiskereskedelem beszipantásával veszélyeztetik a régi utcák és terek életképességét. Ezért van fokozott jelentősége a régi városrészek rehabilitációjának; a hagyományos környezeti értékek konkurencia harcra kényszerülnek a zárt bevásárló központokkal.

4.23.5. Tematikus parkok

A tematikus park fogalma minden olyan együttesre alkalmazható, amelyik relatíve zárt, vagyis üzemeltetett, több épületből áll, és egy sajátos funkcionális arculattal rendelkezik: ilyen lehet egy felsőoktatási intézmény, egy kórházegyüttes, vagy a szórakoztatás létesítményei (vidámpark, állatkert stb.). A tematikus parkok városépítészeti szempontból a csoport kategóriájába tartoznak. Az épületek elrendezését általában funkcionális ill. technológiai szempontok határozzák meg. Kivételt képeznek a lakóparkok, amelyek belső elrendezése elvileg lehetővé tenné a csoportképzés városépítészeti elveinek alkalmazását. A legtöbb esetben azonban inkább egy ingatlanfejlesztési akcióról van szó, ahol az elrendezés, a sűrűség, a köztes terek mérete és jellege a profit maximalizálásának van alárendelve. Mindent lehet, ami még eladható. Ez az az eset, amikor felmerül a kétely, hogy talán már nem városépítésről, hanem csak ingatlanfejlesztésről van szó.

4.3. A REHABILITÁCIÓ VÁROSÉPÍTÉSZETE

Az épített környezet értékeinek **fenntartható megőrzése (1), megújítása (2) és fejlesztése (3)** legfontosabb városépítészeti feladataink közé tartozik. Ez a feladat nagyon sokrétű, ami több léptékszinten is értelmezhető, és különböző módszereket kíván. A védelem **állami szerepvállalása** mellett (műemlék, műemléki jellegű terület, műemléki környezet) a **helyi (települési) értékvédelemnek** meghatározó szerepe van a helyi értékek felismerésében, a védelem stratégiájának kidolgozásában és eszközeinek megválogatásában. Amennyiben az értékvédelem és a megújítás szerves része a településfejlesztési politikának, **integrált értékvédelemről** beszélünk.

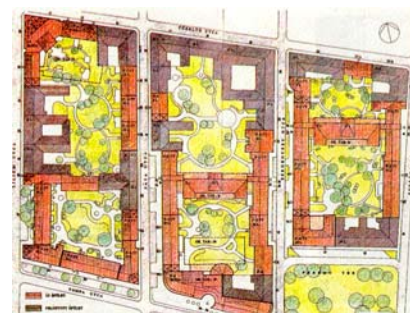
4.31. A megújítás típusai

A tradicionális város a maga utcáival és közttereivel sokak szerint válságban van. A jövő a bevásárló központoké és a tematikus parkoké, a régi városra pedig lassú halál vár. Ez a felfogás azonban egyoldalú, és nem veszi észre, hogy közben a város közterei és utcái lassan mégis megújulnak, és a rozsdáövezetek egy része is átépül. Az okos városvezetés tervszerű rehabilitációs programok megvalósításával próbálja lassítani egyrészt a városból való kiköltözést, másrészt pedig visszacsábítani azokat, akik a várost elhagyták. A hagyományos város értékei tehát konkurencia-harcra kényszerülnek a globalizáció erőivel szemben.

A városrészek megújítására több, idegen eredetű kifejezés is használatban van. Köztük a **rekonstrukció** szó szerint valaminek az eredeti állapotban történő helyreállítását jelenti. Erre csak legfeljebb bizonyos műemlékek esetében kerülhet sor, városi léptékben a rekonstrukció gyakorlatilag elképzelhetetlen. Az **értékőrző szabályozástól** kezdve az **akciószerű rehabilitáción** át a **városrész teljes lecsereléséig** azonban széles skálája van a beavatkozásnak. Ezen belül a **rehabilitáció** olyan szervezett beavatkozást jelent, aminek eredményeképpen a városrész egésze újul meg a karakter és a környezetkultúra megtartása mellett – **beleértve a közterületek megújulását is**. Ha ez a művelet a városrész életének megújításával is együtt jár, akkor **revitalizációról** beszélünk. Ennek megfelelően pl. sem az egyes épületek tatarozását vagy teljes műszaki felújítását, sem pedig a foghíjbeépítést nem tekintjük rehabilitációnak. A rehabilitáció révén természetes értéknövekedés áll be, ami sokszor **dzsentrifikációhoz** vezet, ami az eredeti lakosság részben kitelepülésével, ill. egy fizetőképesebb réteg beköltözésével jár együtt. A rehabilitáció akkor igazán sikeres, ha a dzsentrifikáció mértéke minimális, és sikerül megőrizni ill. visszatelepíteni a régi, hagyományos mesterségeket és szolgáltatásokat is.

▲▲ Houston amerikai város jellegzetes települési tájképe kisebb kereskedelmi létesítményekkel a parkolók tengerében
▲ Campona bevásárló központ, mint a környezetétől elváló megalétesítmény
▼ Többréhabilitáció Ferencvárosban

Lakótelepek bontásos rehabilitációja Németország-ban: Chemnitz egyik lakótelepe 2002-ben ▼ és 2004-ben ▼▼

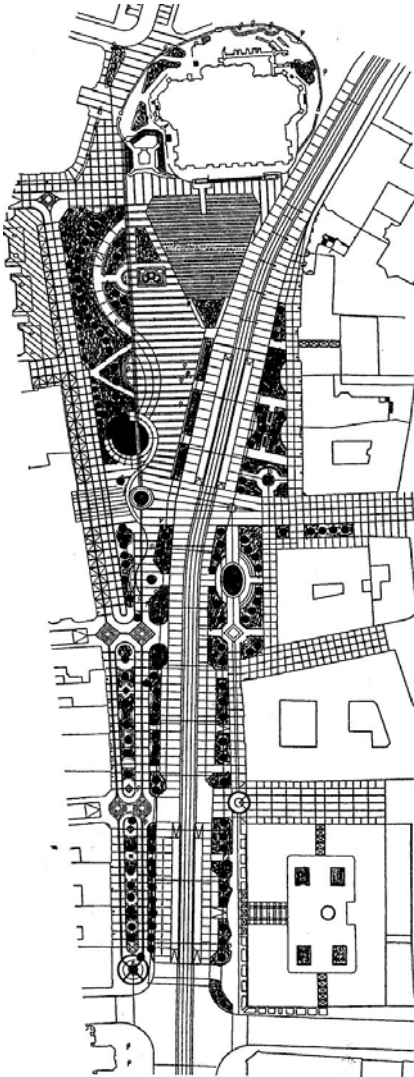

▲ A New York palotát magába foglaló tömb szabályozási terve

Példa a helyi értékvédelemre: részlet a helyileg védett épületek kataszteréből Balatonfüreden ▶

▼ Debrecen főutcájának és főterének rehabilitációs terve forgalomcsillapítási javaslatokkal, aminek keretében a villamos áthalad az egyébként gyalogos felületeken

4.32. Szabályozás

A szabályozás olyan eljárás, ami értelemszerűen csak az építmények bővítésére, új épületek létesítésére ill. a régiek lecserélésére vonatkozik, vagyis szűkebb értelemben nem tekinthető rehabilitációnak. Sok helyen dolgoznak ki a történeti városrészek épületeinek folyamatos megújulását elősegítő helyi **tipológiákat**. Bolognában pl. a 60-es években elkészítették a hagyományos beépítési formációk helyi gyűjteményét, hogy az új épületek beillesztéséhez rendelkezésre álljon a folytonosságot biztosító formakincs. Az országosan védett épületek mellett lehetőség van **a helyi védelem alá vont épületek kijelölésére**. Nálunk a védelem hatékony eszköze a **pályázati rendszer**, aminek keretében a települési önkormányzat felajánlja, hogy a felújítás, az átépítés, a bővítés stb. költségeinek bizonyos hányadát megtéríti, ha az építető hajlandó a műveletet a védelem szakmai szempontjainak alárendelni. A védett területen belül fekvő nem védett épületek esetében a karakter megőrzését csak a finomabb, több részletre kiterjedő helyi építési előírások tudják biztosítani. Ennek jó példája a kecskeméti Homoki dombi városrész megújulása. A 70-es évektől kezdve az akkori helyi építési igazgatás úgy

<p>KISFALUDY U. 3 hrsz. 374</p>	<p>ÉRTÉKELÉS</p> <p>Háromszintes, jellegzetes eklektikus építészeti arculatú épület. Tömegképzésében érvényesíti a főúri polgári nagyházok építészeti hagyományait: a jellegzetes nyitott ámbitus itt is megjelenik a hosszhoz két végén, valamint az oldalfalakon emeletes formában. Az épület jellegzetes eleme a parti beépítésnek.</p>	<p>AJÁNLÁSOK</p> <p>Az önkormányzati tulajdonban lévő épület jelenleg üres, a gazdátlanúság egyre több lehangelő jelével. Pedig rendkívül értékes és jelentős szülői kapacitással rendelkező épületről van szó, aminek kihasználása sürgető feladat.</p>	
-------------------------------------	---	---	--

döntött, hogy biztosítani kívánja a hagyományos cívis építészet újjáteremtését. A biztosítékot itt nem egy tipológia, hanem egy szigorú szabályozási terv, valamint néhány építész kiválasztása jelentette: a területen csak az ő terveiket fogadta el az építési hatóság. Ma már a helyi értékvédelem jogi lehetőségeivel élve sok település készített el saját karaktervizsgálatát és építménykataszterét, aminek célja részben a helyi védelem alá helyezés, másrészt a még homogén karakterű utcák vagy városrészek esetében az új beépítés szigorúbb, a tradicionális telekhasználatnak és beépítésnek megfelelő szabályozása.

4.33. Közterületek rehabilitációja

A rehabilitáció értelemszerűen nem csak az épületállomány, hanem a közterületek, így az utcák és terek megújítását is jelenti. A közterületi rehabilitáció azonban nem csak az épületállománnyal egyidőben, hanem attól függetlenül, önálló akció keretében is megvalósulhat. A közterületek önálló megújítása sokszor azt a célt is szolgálja, hogy a határoló ingatlanok felértékelődésével a tulajdonosokat is saját épületeik felújítására ösztönözze. Ebben az értelemben ez a módszer tehát csak közvetetten irányul a térség komplex megújulására.

4.33.1. Forgalomcsillapítás

Az utcák alapsíkjának megújult építészeti arculata sokféle lehet, de alapja csaknem minden esetben a **forgalomcsillapítás**. A forgalomcsillapítás a forgalmi hálózatnak az egész városrészre kiterjedő átértékelését kívánja meg. Célja nem a közúti forgalom teljes kiiktatása (ez nem is lenne lehetséges), hanem a cél- és átmenő forgalom viszonyának rendezése **a gyalogosok abszolút elsőbbsége** mellett. Az átmenő forgalomtól ily módon felszabadított utcák és terek a városi élet új színtereivé válhatnak. A kiszolgáló vagy/és a cél-forgalmat **időben** is szét lehet választani a gyalogos forgalomtól (ilyen a legtöbb belvárosi üzletutca), de gyakori az ún. **vegyes használatú utca** is, ahol a kettő viszonyát a burkolatok, a növényzet és az utcabútorok gondos megtervezésével szabályozzák. Budapesten az első ilyen vegyes használatú utca a középső Ferencvárosban a Tompa utca, vagy a Ráday utca belső szakasza. Olyan megoldás is létezik, ahol a jármű- és a gyalogos forgalom ugyanazon a felületen bonyolódik le. Ezt a változatot **woonerf** (szószertint: lakóudvar) néven a 80-as évektől kezdve Hollandiában vezették be régi, de alacsony laksűrűségű városrészek rehabilitációja során, aminek a tervezési módszereit aztán az angolok és a németek is átvették. Az ily módon kialakított közterület-sávok mintegy „vízszintes homlokzatoknak” is tekinthetők, amik önmagukban is városépítészeti eseményné válhatnak, és visszaadhatják az utcák eredeti gazdagságát.

4.33.2. A köztér átépítésének szakmai szempontjai

Az átmenő forgalomtól megszabadított terek a város megújult közterület-rendszerének és életének szerves részei. Kialakításuk alapvetően a környezet függvénye. Ennek alapján több alaptípust is megnevezhetünk. Közük az egyiket **tematikus térnek (1)** nevezhetnénk, mert az alapsík olyan kompozíciós elemeket tartalmaz, amelyek közvetlenül utalnak valamilyen ismert eseményre, jelképre vagy alakzatra. Ilyen tematikus térkompozíció veszi körül pl. a budapesti új Nemzeti Színház terét, ahol a sövényből kialakított labirintus, a megépített spirál piramis, a bejárati előterébe kihelyezett és a vízbe dőlt rom-émlék, a régi nagy színészek szobrai stb... tematikusan kapcsolódnak az épület eszméjéhez, ill. azt kiegészítik. Ugyanígy Debrecenben a Főteret olyan térkompozíciók töltik ki, amelyek egyrészt emlékeznek a tér múltjára, másrészt Debrecen város szellemi arculatának megjelenítői. Ezt a felfogást a narratív elemek elburjánzása fenyegeti: a köztér nem emlékkönyv, ahová mindenki beírja legszebb gondolatait! Más esetekben inkább **díszterről (2)** beszélhetünk, ahol a térburkolat tudatosan semleges kíván maradni, de textúrájával ellenpontozni, vagy csendesíteni akarja a térfalak heterogenitását. Az egyik ilyen szép kortárs téralkotás a franciaországi Lyonban a La place des Terreaux, ahol a térszínen raszterpontokban elhelyezett szökőkutak és azok változó intenzitású megnyitása szellemes és méltó kiegészítése a tér architektúrájának. Ebbe a csoportba sorolható a budapesti Szent István Bazilika előtti tér, vagy a szegeidi Klauzál tér is. Külön típust alkotnak a **játszóterek vagy square-ek átépítése (3)**, amik feladata elsősorban a különböző korcsoportok számára alkalmas szabadterei környezet és berendezés kialakítása, valamint a növényanyag ennek megfelelő alkalmazása.

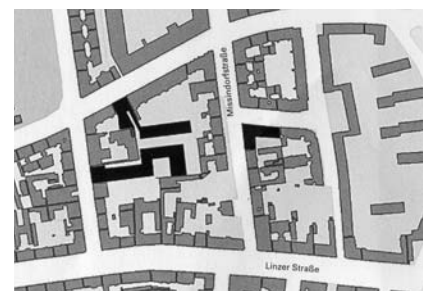
▲ A Place des Terreaux Lyonban

▼ A (Corvin-Szigony projekt szabályozási terve a Józsefvárosban egy új, széles utcával kívánja gazdagítani a szűk utcák szövetekét

▼▼ A Ferencvárosi rehabilitáció egy közös használatra kialakított tömbbelsője

▼ A Sargfabrik tömbje Bécsben, ahol az összefüggően kisajátítható telkeken egy önálló, összefüggő és a szomszédos telkektől elkülönülő, de csak belső használatra megnyitott épületcsoport épült

4.34. Akciószerű rehabilitáció

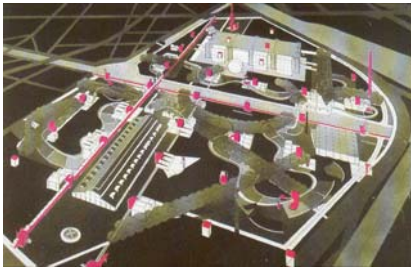
Hatékony rehabilitáció általában csak akciószerűen végezhető, hiszen csak ez biztosítja a művelet komplexitását, és csak ennek keretében kerülhet sor a közterületek megújítására is. A komplex rehabilitáció megvalósítását könnyíti meg a PPP (public private partnership), a magán és a közületi szereplők társulása, aminek keretében nem csak az ingatlanfejlesztők, hanem a pénzügyetkek, az önkormányzat, a szakigazgatási szervek, sőt, maguk a területen élő lakosok is részt vesznek a beruházás megvalósításában.

4.34.1. Tömbrehabilitáció

A rehabilitáció legkisebb egysége értelemszerűen csak egy telektömb lehet. A művelet akkor haladja meg a pusztá épület-felújítás esetét, ha sor kerülhet a telkek összevonására, és a belső épületszárnyak részbeni bontásával egy egységes tömbudvar kialakítására. Ez csak akkor lehetséges, ha a tulajdonviszonyok homogének; ellenkező esetben először a települési (kerületi) önkormányzatnak a magántulajdonban lévő ingatlanokat ki kell sajátítania. A tömbből alaktanilag ilymódon egy közös udvarra szerveződő **csoportház** lesz. Magyarországon először Eger városközpontjában már a 70-as évek elejétől kezdve folyt tömbrehabilitáció. Az első ütemben még kibontották a teljes tömbbelső, de aztán rájöttek, hogy az ily módon kezelt extenzív lakókertek nem a városközpontba valók. Budapesten siker-történetnek számít a Ferencváros rehabilitációjának első üteme, ahol az önkormányzati tulajdonban maradt ingatlanok még túlsúlyban voltak, és ami lehetővé tette a tömböknéki rehabilitációt a belső udvarok összenyitásával. A tömbről-tömbre haladó rehabilitációval párhuzamosan sor került a közterületek megújítására is, ami közül a Tompa utca kialakítása modellértékűvé vált. A tömbök udvarai azonban csak belső használatra vannak megnyitva. Napjainkban a volt pesti zsidónegyed megmentéséért száll síkra a közvélemény. A tömbrehabilitációnak létezik egy olyan változata is, amelyiknek nem előfeltétele az ingatlanok tulajdonformáinak homogenizálása. Ez a változat a tömbön belül megüresedett, vagy könnyen szanálható telkek összevonása után azok egységes beépítését tűzi ki céljául, miközben a tömb többi ingatlanja érintetlen marad. Ennek egyik szép példája a bécsi Sargfabrik, ami a tömb területének egy részét elfoglaló egykori ipari létesítmény helyén valósult meg.

▼ A Ráday utca rehabilitációja a közterületek megújításával és az épületek földszintjének funkcióváltásával kezdődött.

▲▲ A párizsi La Villette jellegzetes barnamezős rehabilitáció, az üzemi épületek egy részének megtartásával és funkcióváltásával.

▲ Ehhez hasonló jellegű a budapesti Millenáris park átépítése is.

▼ Varsó háború utáni átépítése lényegében városrész méretű fasszázizmus

▼▼ Fecamp francia kisváros példája ennek éppen az ellentéte: semmit nem állítottak helyre, de építészetileg újraalkoták a középkori hangulatot.

4.34.2. Utcák menti rehabilitáció.

A tömbönként megújítás mellett kézenfekvő módszer lehet az utcánként rehabilitáció. Ebben az esetben az utca két oldalát kísérő ingatlanok – vagy tömbök – sorát újítják meg egy építési ütemben, ami értelemszerűen magának az utcának mint közterületnek a megújítását is magával vonja. Ez a módszer jobban megfelel a város tényleges szövetszerkezetének, ami valójában nem tömb-szerű szigetekből, hanem utcasávokból áll (l. a 2.41. pontban is), és ugyanakkor garantálja a közterületek egyidejű megújulását is. A rehabilitáció felveti a **tömbbelső udvarainak időszakos bevonását** is a közterületi forgalomba, és így bizonyos kisebb szolgáltatások telepítését is lehetővé teszi, az udvarok ilyenkor egyidejűleg tartoznak a tömbökhöz és az utcához is. Az utcák menti rehabilitáció ugyanakkor szolgálhatja a városrész területének átfogó, a területet behálózó, **egymással összefüggő utcasávok** mentén történő megújulását, ami egyidejűleg a városrész új, lineáris jellegű központrendszerévé is válhat.

4.35. Átépités

Épüle csoportok, tömbök vagy városrészek radikális átépítésére vagy háborús pusztítás, vagy funkcióváltás során kerül sor. A radikális átépítést valójában csak akkor tekinthetjük rehabilitációnak, ha annak során az eredeti épületállomány egy része megmarad, jóllehet funkcióváltáson megy át.

4.35.1. A rehabilitáció jellegzetes, az utóbbi évtizedben aktuálissá váló és gyakori változata az ún. **barnamezős területek újrahasznosítása**. A funkciójukat veszített egykori ipari és raktározási telephelyek sok város területének jelentős hányadát teszik ki. Az ipari szerkezetváltás során különösen az egykori ipari központokban és a nagy európai kikötővárosokban vált bizonytalanra ezeknek a területeknek a sorsa. A területileg legnagyobb összefüggő átépítési programot a londoni Dockland területén hajtották végre a 70-es évektől kezdődően, de hasonló léptékű funkcióváltás következett be pl. a Ruhr vidék egykori iparterületein is. A párizsi La Villette városrész egykor városgazdasági létesítményeknek adott helyet, amit a 80-as évek elején építettek át úgy, hogy a régi ipari jellegű csarnoképületek egy részét megtartották, és interaktív múzeumokká alakították át. A La Villette abból a szempontból is modellértékű rehabilitációs projekt, hogy az akkor még újnak számító dekonstruktivizmus jegyében sikerült biztosítani az egyébként rendkívül vegyes és heterogén elemekből álló terület egységes városépítészeti megjelenését (l. a 3.14. pontban is). A hazai barnamezős rehabilitációk között kiemelkedő a Millenáris park területe, ami szintén egykori iparterületen jött létre néhány üzemi épület megtartásával és átalakításával, de az egész térséget átfogó környezetalakítási koncepcióval.

4.35.2. **Újjáépítés.** Több helyen került sor a háborúban elpusztult történeti városrész egészének helyreállítására. Varsó és Gdansk 2. világháború során porig bombázott Óvárosát pl. a régi felvételek alapján szinte teljes egészében újjáépítették, de az utcai homlokzatok mögött már korszerű beépítést és lakásalaprajzokat alkalmaztak. Az újjáépítés során természetesen sor került a közterületek átértékelése is, de a cél valójában a lengyelek nemzeti identitástudatának helyreállítása volt. A **fasszázizmus** ma is divatos, de vitatható eljárás, ami csak a régi épületek homlokzatának megtartására törekszik. A valamilyen oknál fogva elpusztult, vagy pusztulásra ítélt épületek egy részének eredeti formában történő helyreállítását a mai műemlékvédelmi szemlélet is problematikusnak tartja.

4.35.3. **Stilisztikai utánérzések.** A franciaországi Fecamp hasonlóképpen elpusztult középkori városrészén egy olyan új beépítést terveztek és valósítottak meg, amelyik nem az eredetit, hanem annak egy szabadon, festői beleérzéssel megtervezett modernizált változatát jelentette; a végeredmény meggyőzően utal a régire, de nem téveszthető össze vele, vagyis **nem pastiche**. Nem csak a háború után, hanem ma is felmerül a „régis szép idők” városépítészeti feltámasztása, mint a globalizáció szolgálatába szegődött nemzetközi modernizmus lehetséges alternatívája. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a posztmodern egyik ismert képviselője, Leon Krier néhány tervét, így többek közt az angliai Pondbery kisváros új negyedére készített javaslatát, amit a régi max. 2 szintes beépítés látványterveiből

szerkeszt össze. Ebben az esetben azonban az új a megtévesztésig hasonlítani akar a régire. E törekvés szélsőséges, amerikai kulturális környezetben született példája Charles Moore híres Piazza d'Italia-ja Orleanban, mint a poszt-modern építészet egyik korai, sok vitát kiváltó megnyilvánulása. A valódi olasz hangulatot árasztó építménycsoport azonban inkább kulissza, Walt Disney filmekbe való édeskés emlékmű, ami ugyan őszintén vállalja a giccset, mint fogyasztásra alkalmas produkciót, de aligha válhat a jövő városépítészetének modelljévé.

4.35.4. Teljes átépítés. Míg a korábbi változatok még közösséget vállaltak a térség egykori városépítészeti kultúrájával, az átépítés szélső esetben azt jelenti, hogy a terület épületállományát a fejlesztő *teljes egészében szanálja*, és az így nyert üres építési területen egy, a korábbi állapottal semmilyen kapcsolatban nem álló új, de annál sokkal intenzívebb, rendszerint iroda jellegű, kereskedelmi és/vagy kulturális célú beépítést hoz létre. Budapesten ezt a típusú átépítést képviseli pl. az egykori MOM területe, vagy a volt Ferencvárosi teherpályaudvar dunaparti területsávjának beépítése, ami értelemszerűen nem is törekedhetett a korábbi hasznosításhoz kötődő építmények megtartására.

▲▲ A ferencvárosi Dunapart átépítése - legalább is az eredeti tervek szerint
 ▲ Az elegáns párizsi Bercy lakónegyed egykori üzemi területek helyén
 Példák az illeszkedésre:
 ◀◀ Vár,
 ◀ Vár,
 ▼ Vár,
 ▼ Makovecz Imre „Hagymaháza” Makón a helyi hagyományok verbális értelmezése mellett az illeszkedésben a kontraszt lehetőségével él.

4.4. A régi és az új viszonya

A modernizmus térhódításával a 2. világháború után viharos gyorsasággal felépült új városrészek sokakban csalódást okoztak: hiányzott belőlük a tradicionális települési környezetek történelmi és kulturális folyamatossága, az utcák és terek megszokott életének gazdagsága. A lakótelepek kész, végleges produktként születtek meg, szemben a régi városrészekkel, amelyek évszázadokon keresztül fejlődtek, és ahol az egyes épületek egy része is rendre kicserélődött anélkül, hogy a település térszerkezete megváltozott volna. Az újnak és a réginek ez a mereve szembenállása még kielezettebbnek tűnt ott, ahol a régi kisvárosias tömbök belsejébe emeletes modern épületcsoportokat emeltek hallgatólagosan feltételezve, hogy előbb-utóbb az egész átépül. Ennek tanúja egy csomó ma is meglévő torzó, köztük pl. a pécsi kesztyűgyár brutális épülettömege a festői Tetteye történelmi városszövetének a közepén. A régi és az új beépítésnek ez a szembenállása azonban a 70-es évektől kezdve a régi városrészek felértékelődésével és az első rehabilitációs programok megjelenésével megváltozott. Az *egyedi új épületek* többféle módon is viszonyulhatnak környezetükhöz. Az alapvető követelmény a kialakult utcaképhez, beépítési módhoz, tetőfelépítményhez és épületmagassághoz való *alkalmazkodás*. Ezen belül azonban az épület még kilóghat idegenszerűségével és kivagyiságával, de szerencsés esetben több módját is választhatja a valódi *illeszkedésnek*. Az egyik **a semlegesség felvállalása (1)**, amivel nem akar kiríni környezetéből. A másik **a környező építészeti arculat felvállalása** a hagyományos architektúra modernizált változatától egészen az archaizmusig **(2)**. És végül a mai kor építési technológiájának őszinte felvállalása, ami éppen **a kontraszt és a másság (3)** jegyével gazdagíthatja környezetét – és amivel nem tesz mást, mint amit a történelmi korok is tettek a maguk építészeti felfogásuk érvényesítésével. Kedvező hatást válthat ki pl. üveghomlokzat alkalmazása, amikor is az utcaképhez a környezet visszatükröződése is belejátszik. Míg vidéken, így pl. Pécsen számos esetben sikeresen alkalmazták a fenti elvek valamelyikét, a budapesti Ferencváros rehabilitációja során – a korszerű folyamat-szervezés és finanszírozási modell mellett – sajnos a foghíjak építészete sok helyen elmaradt az elvárható építészeti minőségtől. korszerű folyamat-szervezés és finanszírozási modell mellett – sajnos a foghíjak építészete sok helyen elmaradt az elvárható építészeti minőségtől.

▼ Leon Krier Pomberry új városrésze valójában *pastiche*: a régi épületek és városépítészeti eseményterek élethű utánzata; csaknem összetéveszthető az eredetivel.

BIBLIOGRÁFIA

Pogány Frigyes: Firenze, Róma, Párizs (önálló könyvek)
a Corvina Kiadó és a Képzőművészeti Alap Kiadója Budapest,
(1965 és 1975 között)

Paulhans Peters:
A város az emberért
(Corvina Kiadó, Budapest, 1978)

Lewis Mumford:
A város a történelemben
(Gondolat, Budapest, 1985)

Aldo Rossi:
A város építészete
A Bercsényi 28-30 kiadványa, 1986

Vidor Ferenc:
Az építészetten innen és túl
(Gyorsjelentés Kiadó Kft. 1994)

Tóth Zoltán:
A települések világa
(Ponte Press Kiadó, Pécs, 1997)

Lukovich Tamás:
A posztmodern kor városépítészetének kihívásai
Pallas Stúdió, Budapest, Budapest, 1997

Urbanisztika 2000
Szer. Csontos János
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999)

Tóth Zoltán:
Építészet - városépítészet
Hagyományok és modernizáció
(Ponte Press Kiadó Kft. 2001)

Tanulmányok az építészetről és a városról
szerk. Kerékgyártó Béla
Terc Kiadó, Budapest, 2002

Schneller István:
Az építészeti tér minőségi dimenziói
(Librarius Könyvkiadó Kft. Kecskemét, 2002)

Meggyesi Tamás:
A külső tér. Fejezetek egy építészeti térelmélethez
Műegyetemi Kiadó Budapest, 2004

Meggyesi Tamás:
A 20. század urbanisztikájának útvesztői
(TERC könyvkiadó Budapest, 2005)